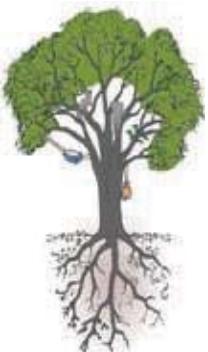

Emmere ennyingi era ey'omutindo

Okulima, enkyukakyuka mu mbeera
y'obudde, eby'obulamu ne nnawookeera
w'ekirwadde kya Mukenenya

Bya Anne Bayley
ne
Mugove Walter Nyika

No. 9

Emmere ennyingi era ey'omutindo

Okulima, enkyukakyuka mu
mbeera y'obudde, ebyobulamu
ne nnawookeera w'ekirwadde
kya Mukenenya

bya Anne Bayley
ne
Mugove Walter Nyika

Kyavvuunulwa
Medadi Ssentanda ne Annet Nakayaga

Kyafulumuzibwa aba *Strategies for Hope Trust*, abasangibwa ku kibanja 93 ku luguudo lwa *Divinity Road* mu kibuga Oxford OX4 1LN mu UK. Email: sfh@stratshope.org. Ekibanja ku mutimbagano: www.stratshope.org

© Strategies for Hope Trust

ISBN 978-1-905746-16-3

Olufulumya olusooka, Gwakusatu 2011
Kyaddamu okufulumizibwa mu Gwokubiri 2013
Kyavunnulwa mu Gwekumi 2018

Ebiggyiddwa mu kitabo bisobola okwokyebwamu singa ekigendererwa kyabyo tekiba kya kukolamu magoba, oluvannyuma lw'okulambika n'okusima eyakifulumya wamu n'abawandiisi. Ebibiina ebisubira okuba nga bikola kkopi oba okuvvuunula ebiri mu kitabo kino biba birina okusaba olukusa okuva mu b'ekitongole kya *Strategies for Hope Trust* ku ndagiriro eyo waggulu oba okuyita ku email: sfh@stratshope.org.

Okufulumizibwa wamu n'okusasaanya ekitabo kino kussibwamu ssente aba *CAFOD*, ekibiina omwegattira amasinizio ag'enjawulo ekya *The Interchurch Organisation for Development Cooperation (ICCO)*/Kerk in Actie, Philippe Sibaud n'ekibiina kya *World Vision International*. Newakubadde ng'ebinaalabibwa mu kitabo kino tebiraga mateeka g'avujjirizi bano.

Okuvvuunula wamu n'okusasanya ekitabo kino kukoledwa aba *Agency For Integrated Rural Development (AFIRD)* nga bavujjirwa ekitongole kya *Misereor* okuva mu *Germany*

Ng'oggyeko ebyo ebiragiddwa, ebyawandiikibwa byonna ebisimbuliziddwa ebiri mu kitabo kino byaggyibwa mu lufulumya lwa bayibuli olupya (*New Revised Standard Version Bible* olwa (1989), eyafulumizibwa ekibiina kya *Division of Christian Education of the National Council of the Churches of Christ* mu Amerika, era nga bikozesebwba oluvannyuma lw'okufuna olukusa.

Empunda n'eddiba: Alison Williams

Ebifaananyi ebikube: Sarah Beare, Cynthia Vimbai Nyika (logo)

Okukuba mu kyapa: Alison Williams

Kyafulumizibwa Parchment, Oxford, UK

Kyasunsulibwa era ne kifulumizibwa G and A Williams, Oxford, UK

Emmere ennyingi era ey'omutindo

Ebirimu

Okisiima	4
Ekifunze: Ebikwata ku kitabo ekirimu ebikozesebwa mu nteekateeka ya nayitibwa kuweereza “Called to Care”	6
Banywanyi b'enteekateeka ya nayitibwa kuweereza	8
Ebisooka	9
Ennyanjula	12

Ekitundu kisooka: Okuteekateeka enkiiko z'Ekitundu

Ekitundu 1: Obubulwa bw'emmere n'ebyendya.....	19
Ekitundu 2: Okukutunuulira eby'obugagga n'amaaso amaggya.....	24
Ekitundu 3: Emmere, ebintu eby'enjawulo n'obulamu.....	29
Ekitundu 4: Kendeeza ku by'okozesa n'emirimu, naye olime emmere ennyingi - mu ngeri ewanirikika.....	34
Ekitundu 5: Okulaba emikisa - ebirina okukolebwa ku lw'obulimi n'embeera y'obulamu ekuumika	37
Ekitundu 6: Engeri y'okukozesaamu amazzi n'okwongera ku bugimu bw'ettaka	40
Ekitundu 7: Okutabika ebirime ng'obisimba, emmere ennyingi n'okukendeenza ku biwuka ebiryia ebirime	47
Ekitundu 8: Okulima okusitula omutindo gw'obulamu mu kitundu mwoli ne mu nsi yonna.	53

Ekitundu Ekyokubiri: Okuteekateeka enkiiko ezeetabwamu buli omu mu kitundu

Ekitundutundu A: Okutunuulira obulamu obuliwo kati - okubuuza ebibuuzo	60
Ekitundutundu B: “Tuli bagagga!” Okutunuulira eby'obugagga n'amaaso amaggya....	65
Ekitundutundu C: Emmere, ekiriisa n'ebijjulo ebisingako obulungi	73
Ekitundutundu D: Enkola ewanirikika wamu n'okutandika okukyusa mu nneeyisa ...	79
Ekitundutundu E: Ebirina okukolebwa ku lw'embeera y'obulamu esingako obulungi n'okuyiga obukodyo obupya	85
Ekitundutundu F: Engeri y'okukwatamu amazzi n'okwongera ku mutindo gw'ettaka .	91
Ekitundutundu G: Okusimba ebimera ebiwaniriragana mu kukula n'ekigimusa eky'obwerefere.....	97
Ekitundutundu H: Obulimi obw'ebiseera eby'omumaaso.....	102
Ekikookero i: Ebitongole ebirondeddwamu gy'osobola okuggya ebikwata ku nnima ey'obutonde ku lukalu lwa Afrika.....	107
Ekikookero ii: Ebimera ebisobola okukulira awamu n'ebyo ebitakwatagana	108
Ekikookero iii: Ebiwandiiko by'Okwongera okusoma	109
Ekikookero iv: Eby'okunywa eby'enjawulo, eby'okulya, n'ebijjulo	110

Okusiima

Twebaza abantu abangi abalina kye baayamba mu kukola ekitabo kino nga babuuza ebibuuzzo, nga bayita mu kwanjulirwa, okutendekebwa, okutukubiriza, okutuwabula wamu n'okutuyamba mu by'ensimbi.

Kitaffe mu Katonda Bishop William Mchombo ye yaleeta ekirowoozo kino bwe yasaba Anne Bayley okwogera ku busobozi bw'okuba n'emmere eri abantu abalina akawuka ka Mukenenya mu buvanjuba bwa Zambia, amangu ddala nga Josie Tengatenga amaze okusinkanya abawandiisi bano bombi buli omu ne yeeyanjulira munne mu 2008. Wabula *Bishop Christopher Boyle* ne James Mnelemba baali baatandika dda okukibagako mu 2003, bwe bassaawo ennimiro y'ekwolesenzaako eya Chiwowa Chisala mu bukiakkono bwa Malawi. Mu bbanga eryali liyise emabega mu mwaka gwa 1992, Anne Bayley yali yasisinkana John Wibberley owa RURCON, era yatandika okufuna ebiwandiko ebyabangako obubaka mu bufunze okuva mu kibiina kye wabula ng'ensonga enkulu eyalimu yali nti "obulimi busobola okukyuka". Mu kiseera ekyo, mu 1996, John Turner ne John Wilson baayanjulira Mugove Walter Nyika enkola ey'okukozesa obutonde okwebeezaawo ("permaculture"). Mu myaka ekkumi egayaddirira, Enteekateeka y'obulimi obwo mu masomero n'amatendekero agawaggulu ("Schools and Colleges Permaculture (SCOPE)") yafuuka kitundu ku kitongole ky'ebyenjigiriza mu Zimbabwe era Enteekateeka ya Rescope yatandikibwawo ng'enkola empya ey'obulimi bw'okukozesa ebintu ebyobutonde mu masomero g'omubitundu by'Obuvanjuba n'Obukiikkaddyo bwa Afirika.

Mu 2002 June Walker yayanjulira Anne Bayley ebikwata ku nkola eno wamu n'engeri y'okugikolamu mu maka ge mu ggwanga erya Malawi, era okuva olwo talekangayo kusomesa bantu abalala wamu n'okubabudabuda. June yawunda era n'afulumya ebipande kkumi na bina ebikwata ku nkola ey'okukozesa obutonde okwebeezaawo ng'ekolebwa bakyala era ng'eyamba bakyala', nga bw'atendeka ne Sarah Beare engeri y'okukuba ebifaananyi. Ebyawandiikiba ku bipande bino byavvuunulwa mu lulimi Olu-Chewa mu 2009 era eno n'efuuka ensibuko y'emmere ennyingi ate nga ya mutindo. Twebaza Stacia

ne Kristof Nordin olw'ebikwata ku by'endiisa ebyaggyibwa mu kitabo kyabwe ekiytibwa "Food and Nutrition Security: Growing and Eating More Using Less", naddala ebikwata ku 'kijjulo eky'omutindo'.

Mu 2009, mu Kifo ewolesezebwaa enkola ey'okukozesa obutonde okwebeezaawo mu Kibuga Harare, Zimbabwe, (Fambidzanai Permaculture Centre) Omukungu Kudzanai Lewis Mashingaidze, mukyala we Nosizi Mashingaidze, wamu n'abatendesi Wilfred Miga ne Bornface Matimba baatendeka omu ku bawandiisi - oluvannyuma lw'okuweebwa munne amagezi! Mu Gwekkuminoogumu 2009, twasisinkana abeetabi okuva mu mawanga 50 mu Ssemasomo akwata ku nnima ey'okukozesa ebintu ebyobutonde ("Permaculture Convergence") eyatuula mu kibuga Lilongwe, Malawi. Mu Ssemasomo twawuliriramu ebirowoozo ebikulu okuva eri omuntu eyatandikawo ennima erimu okukozesa ebintu ebyobutonde ('permanent culture'), Bill Mollison. Ebirowoozo ebipyaa byaleetebwaa Rosemary Morrow, John Nzira, John Wilson ne Eston Pembamoyo.

Oluvannyuma mu Gw'ekkuminoogumu 2009, *Bishop Brighton Malasa* yakyaza abalimi 26 ku kitebe ky'essaza ekkulu erya Upper Shire mu Malawi mu musomo ogwakulungula ennaku bbiri ogwali gukwata ku 'Emmere ennyingi era ey'omutindo'. Emisomo emirala ebiri eg'yokwegezaamu gyategekebwa mu Gwokutaano 2010. Wilfred Miga ye yasomesa mu musomo ogwasooka, ne Eston Pembamoyo wamu ne John Mchakama (bonna nga bannaddiini mu Upper Shire, Malawi) be baali abalunjamya era abavvuunuzi mu misomo gyonna esatu. Victor Mnelemba ye yakola ku byendabirira ate ye Frank Lyson wamu ne Dennis Langes baali bakubiriza. Mu December 2009, Mugove Walter Nyika yeetaba mu lukiiko olwayitibwa *inspirational Klimaforum 09*, 'Akakiiko k'abantu akawata ku mbeera y'obudde' akataakwatagana na Lukiiko lw'Amawanga Amagatte olwatuuula mu Copenhagen olwatwalibwa okuba nga lwalemererwa nnyo mu bisinga obungi. Olukiiko luno lwatuyamba okulaba abalimi 'ng'abasobola okuleetawo enkyukakyuka' mu bitundu byabwe.

Alice Welbourn, eyawandiika akatabo akalunjamya mu kutendeka aka “the *Stepping Stones* training manual”, yasomesa Anne Bayley ekirowoozo eky’omugaso ennyo ekikwata ku bikolebwa mu misomo era n’awa n’endowooza ye ku kitabo kino. Imre Loefler, omusawo alongoosa, omuwandiisi era ow’omukwano, eyafa mu 2007, naye ng’obuyambi bwe tebulalika, kubanga obulamu bwe bwonna yabumala ng’atunuulira n’okwebuuza ensonga ez’enjawulo wamu -n’engeri z’okukolamu ebyo bye tukola kati. Bishop Donald Arden, nga bulijjo, yabuuzanga ebibuuzo ebizibuzibu wabula nga bitanula okulowooza, yatulagiriranga ewasobola okusangibwa ebiwandiiko eby’omugaso era n’atwanjula eri Francis Shaxson, eyatuyamba okwongera okumanya amagezi kannabiramu agakwata ku ttaka.

Ku birowoozo ebikwata ku mabago g’ekitabo ag’enjawulo, twebaza Renate Cochrane, Michael Kelly SJ, Abraham Makoni, Chrispin Namwerea, Andrew Namakhoma, Eston

Pembamoyo, ne Christopher Walker. Ken Hargesheimer yatulagirira ku kunoonyereza kw’Ekitongole ky’amawanga amagatte okukwata ku nnima ey’obutonde mu Afirika

Tulina ebbanja ddene eri abantu abawerako abalala, mikwano gyaffe, famire n’abo abeetaba mu misomo olw’okuwagira wamu n’okutizzaamu amaanyi.

Mu ngeri ey’enjawulo twebaza nnyo aba CAFOD, The Interchurch Organisation for Development Cooperation (ICCO), Kerk in Actie, Philippe Sibaud n’ekibiina kya World Vision International, abassa ssente mu kufulumya wamu n’okubunyisa ekitabo kino.

Tussa omuwendo mu birowoozo wamu n’obuwagizi abantu bano bona wamu n’ebitongole bye baawa okufuula ekitabo kino okuba nga kikolebwa. Ensobi zonna oba ebyo ebyabuusibwa amaaso ffe tubirinako obuvunaanyizibwa.

Anne Bayley
Mugove Walter Nyika

Ekifunze

Ebikwata ku kitabo ekirimu ebikozesebwa mu nteekateeka ya Nayitibwa Kuwereza “Called to Care”

Mu mawanga mangi okwetooloola ensi yonna, amasinzizo n'abantu ssekinnoomu baanukula okuyitibwa kwa Kristo nti 'yagala munno nga ggwe bwe weeyagala wekka' nga bakola emirimu okusinziira mu bitundu byabwe okwanjanga ebisoomooza abantu bona bye basanga ku kawuka n'endwadde ya Mukenenya.

Mu kitundu kya Afrika ekiri wansi w'eddungu lya Sahara, ekkanisa zibadde nsaale mu kwesowolayo okukendeesa ku bizibu ebireetebwa obulwaddde bwa Mukenenya. Kino bakiraga mu ngeri nnyingi mu bye bakola okulaga nti bawulira muli nti 'baayitibwa kuyamba' abo abalina endwadde ya Mukenenya. Okugeza bawomye omutwe mu kussaawo engeri ezinaayitibwamu okulaba ng'obujjanjabi obusookerwako bufunika eri abantu abalwadde ba Mukenenya era n'okuwa abaana abaafirwako bazadde baabwe olw'obulwadde bwa Mukenenya eby'enjigiriza, okubawanirira mu bitundu gye babeera wamu n'okubatuusaako obujjanjabi.

Amakanisa tegakoze bulungi mirimu gyago egikwata ku kumalawo ebizibu okugeza; okuziyiza Mukenenya, abantu abalina Mukenenya okusosolebwa wamu n'okuboolebwa, ensonga z'ebiyobuwangwa n'ekikula ky'abantu ezireetawo akatyabaga k'okusiiwuuka empisa okwekuusa ku by'okwegatta. Obutakkiriza kituufu ekiriwo ku bulwadde bwa Mukenenya mu bakkiriza nakyo kikyase nnyo. Wabula, newakubadde ng'okwegatta gwe gumu ku mikutu omutambulira akawuka ka Mukenenya mu mawanga agasinga obungi, tekitera kwogerwako mu nkujjaana z'amakanisa ezibeera mu bifo eby'olukale mu ngeri etaliimu kusonga nnwe mu balala.

Amakanisa wamu n'ebibiina by'amadiini birina obusobozi bw'amaanyi mu kutuusaako abantu ssekinnoomu wamu n'ebitundu amagezi, ebirowoozo, obukugu wamu

n'obukodyo bwe beetaaga okumalawo obuzibu obwekuusa ku kwegatta, entondwa yaabwe wamu ne Mukenenya. N'ekirala, bannaddiini abagenda beeyongera obungi, bamanyi bulungi obwetaavu bw'okwongeramu amaanyi mu kusomesa ku nsonga ezireetebwawo Mukenenya mu ngeri ennambulukufu obulungi era etegeerekeka.

Okusobola okuwagira enteekateeka eno, ekitongole kya *Hope for Trust* kitandiseewo enkola eyitibwa *Called to care* (Nayitibwa kuweereza). Enkola eno erimu obutabo obulimu ebikolebwa ku nsonga ezikwatagana n'akawuka ka Mukenenya wamu n'endwadde ya Siriimu. Obutabo buno bwa makanisa n'ebitundu, naddala mu kitundu kya Afrika ekiri wansi w'eddungu Sahara. Obutabo bwa *Called to Care* bukoledddwa okuyamba abasumba, ababuulizi, bannaddiini abakyala n'abaami, abakulembeze b'amakanisa abatandika obutandisi nga tebalina kye bamanyi wamu n'abantu be babuulira ekigambo kya Katonda ne mu byalo:

❖ Okwefumiitiriza era n'okutegeera ensonga ez'enjawulo ezeekwanya ku mwoyo, ebyogerwa, eby'empisa, eby'obulamu, embeera z'abantu wamu n'ebikolebwa ku bulwadde bwa Siriimu wamu n'okuyitibwa kw'Abakristu ku kwanukula n'obusaasizi.

❖ Okumalawo ekizibu ky'okwesosola n'okwenenya, okusirika, okugaanibwa, okutya, n'okubeera ssekibotte ebiremesa ekkanisa n'abantu b'omu bitundu okubaako kye bakola okwanjanga ensonga ezeekuusa ku Siriimu mu butuufu bwazo nga bwe kyandibadde.

❖ Okuluujjamya abagoberezzi baabwe n'ebitundu nga bayita mu ngeri y'okuyiga n'enkyukakyuka. Kino kireetere ekkanisa okwenyigira mu mirirmu egy'enjawulo okuyamba

abantu, famire n'ebyalo okukendeeza ku nsaasaana y'akawuka akaleeta
Mukenenya wamu n'okumalawo ebizibu ebiva ku bulwadde bwa Siriimu.

Ebiwandiiko bya *Nayitibwa kuweereza* (*Called to Care*) birimu obutabo obwangu okukoza obuluŋŋamya ku birina okukolebwa era nga bwakolebwa okweyambisibwa mu makanisa wamu ne mu bitundu mu bantu abalina bye bamanyi ku mitendera egypt'enjawulo era n'abalina obumanyirivu obw'enjawulo obwekwanya ku bulwadde bwa Siriimu. Ekitabo kino kye kya nnamba 9 mu biwandiiko ebyo era nga kitunuulira obusobozi bw'okubeera n'emmere mu maka wakati mu mbeera z'obudde ezikyukakyuka wamu n'obulwadde bwa Siriimu.

Akatabo akalala aka *Nayitibwa kuweereza* kali mu kutegekebwu mu kiseera kino. Kano kali ku mulamwa gwa kukuza baana.

Pulojekiti ya *Nayitibwa kuweereza* ekolebwako okuyita mu kukolaganira awamu n'ensi yonna mu makanisa, mu bibiina by'amadiini, abakubi b'ebiwandiiko wamu n'abasaasaanya nga kw'ogasse n'abantu abalala.

Tukuyita okwetaba mu kawefube wa *Nayitibwa kuweereza*, si lwa kweyambisa butabo obulimu nnambika mu nkujjaana oba mu bitundu byammwe kyokka naye n'okutuwandiikira ng'otutegeeza ku by'oyiseemu. Ebyo by'onootuweereza tujja kubisanyukira era tubiteeke ku mutimbagano ku kibanja ekya "Strategies for Hope": www.stratshope.org.

Nze munno mu Kristo assa ekimu naawe,
Glen Williams
Omusunsuzi (*Series Editor*) owa
Strategies for Hope Trust

Banywanyi b'enteekateeka ya “*Nayitibwa kuweereza*”

Ebiwandiiko bya *Nayitibwa kuweereza* bifulumizibwa era nebisaasaanyizibwa mu kukolera awamu n'ebitongole bino wammanga ebiri ku mutendera gw'ensi yonna, mu mawanga wamu n'ebitongole eby'omu bitundu:

Africa Christian Textbooks

African Christian Initiation Programme (ACIP)

African Holy Zionist Church

African Network of Religious Leaders living with or personally affected by HIV and AIDS (ANERELA+)

Anglican Diocese of Eastern Zambia

Anglican Diocese of Southern Malawi Balm

in Gilead

CAFOD

Catholic AIDS Action Christadelphian Meal-a-Day Fund Christian Aid

Christian AIDS Bureau for Southern Africa

Christian AIDS Network

Christian Connections for International Health

Christian Council of Ghana Christian

Literature Fund Churches Helping Churches

Council of Anglican Provinces of Africa

Ecumenical HIV and AIDS Initiative in Africa (EHAIA), World Council of Churches

Eldo-GADNet

Evangelical-Lutheran Church in Württemberg

Evangelical-Lutheran Church in Hessen and Nassau

Family Health International

German Institute for Medical Mission (DIFAEAM)

Interchurch Organisation for Development Cooperation (ICCO)

International Christian Medical and Dental Association

International Network of Religious Leaders living with or personally affected by HIV and AIDS (INERELA+)

Kachere Press

Kerk in Actie

Khulakahle Child Counselling and Training Forum

Lutheran World Federation

Malawi Association for Christian Support

Masangane

Maurice and Hilda Laing Charitable Trust

Micah Initiative

Misereor

Missio Aachen

Organisation of African Instituted Churches

Rescope Programme

Serving in Mission

Tabernacle Sifa

Tearfund

United Society for the Propagation of the Gospel

Upendo AIDS Centre

World Vision International.

Ebisooka

Mu buwangwa bwonna abantu bajaguza nga baliira wamu ebijjulo ebinyuvu. Mu Ndagaano Empya, okukunjaana awamu ne Yesu kwabeerangako ebijjulo - okuvira ddala ku mbaga e Kaana mu Galilaaya okutuuka ku ky'enkyo ekyali ku lubalama lw'ennyanja nga Yesu amaze okuzuukira. Kino kitulaga nti emmere kintu kikulu nnyo eri ffe n'eri Katonda! Wabula, amakanisa matono nnyo agafaayo ku mugaso gw'emmere - okuggyako mu kujaguliza Ekijjulo kya Mukama waffe (The Lord's Supper) - ate era amakanisa matono ddala agafaayo ku ttaka n'ekifo oba engeri emmere gy'erimibwamu.

Omuwendo gw'abantu mu nsi yonna gwekubisizzaamu emirundi ebiri mu bbanga eritawera myaka 40. Okusobola okumalawo obwetaavu bw'emmere ennyingiko, enkola ey'okukola emmere eyeefaanyirizaako ng'enkola y'amakolero yatandikibwawo ng'esinziira ku kukozesa ebigimusa ebitali bya butonde n'eddagala eritta ebiwuka ebirime, ensigo ezikula amangu wamu n'okufukirira ebirime. Kino kyayongera ku bungi bw'ebirime naye ng'ate kyakosa obulamu bw'ettaka, amazzi, ebimera n'ebisolo. Abalimi bangi abasookerwako baagwa mu katego k'okwetooloolera mu mabanja wamu n'okwesigama ku bikozeseewa mu nnimiro ate nga bya buseere.

Mu ngeri y'emu, okweyongera kw'enkozesza y'amatuta kwayongera ku bungi bw'omukka oguyitibwa *carbon dioxide* mu bbanga. Eno y'ensonga enkulu eviirako ebbugumu ly'omubbanga okweyongera oba 'enkyukakyuka mu mbeera y'obudde' ekintu ekireetedde obulimi okweyongera okukaluba.

Okuva mu myaka gy'ekinaana, amawanga okwetoloola ensi yonna gabadde gafa nnyo ku nnawookeera w'obulwadde bwa mukenenya. Mu 1996 obujjanjabi Antiretroviral(ART) bwakkakkanya ku bulwadde bwa Mukenenya mu nsi ezakulakulana, era akawuka akaleeta Mukenenya kaatandika okubeera nga kafugika. Wabula, eddagala lino lyali terisobola kufunika mu mawanga ga Afirika okutuusiza ddala mu mwaka gwa 2004. Endya ennungi yeetaagisa okwongera ku nkola y'eddagala lya Antiretroviral(ART) era n'okukendeeza ku bulabe obuyinza okuva mu ddagala eryo. Kyokka ate abantu abasinga abalina Mukenenya wamu ne famire zaabwe mu kitundu kya Afirika eky'eddungu Sahara tebalina mmere emala era balya bubi. Emmere egabibwa temala, era ebeerawo kaseera buseera kugema njala n'endya embi ate ng'era obuyambi obwo bwongera bwongezi mawanga ago kubeera nga geesigamye ku buyambi bwokka. Kye tulina okukola kwe kuyamba abalimi abasookerwako nga mwe muli n'abantu abalina bu poloti obutono mu bibuga - okwerimira emmere nnyingi mu ngeri ez'obuwangaazi ezsoboka.

Mu 2008 okunoonyereza kwakolebwa ekitongole ky'Amawanga Amagatte ekikola ku nsonga z'obutonde (United Nations Environment Programme, UNEP) kwazuula nti ennima y'abalimi abasookerwako mu kitundu kya Afirika ekiri wansi w'eddungu Shahara, nga bw'eziragiddwa mu kitabo kino, zisobola okuyamba okwongera ku bungi bw'emmere, n'okusitula omutindo gw'ebitonde ebirina obulamu wamu n'okugumira embeera bye zisanga mu bifo gye bibeera. Engeri zino era zisobola okuzimba ebyobugagga eby'obutonde, era nga kino kiyamba okunyweza ebitundu abantu mwe babeera wamu n'okukendeeza obwatu. Wabula, mu mawanga ga Afirika agasinga obungi, enkola ey'okusasaanya engeri zino eremeseddua amateeka ga gavumenti agakugira oba agakolebwa mu ngeri y'obutamanya wamu n'obubulwa bw'ensimbi ezsigibwa mu kunooonyereza ku bulimi obw'obuwangaazi.

Abalimi abasinga okukozesa engeri ez'obutonde bakyala, kyokka ng'ate abakyala bajeregeebwa ng'abatasobola kulima mmere era n'oluusi baziyizibwa - amateeka oba obuwangwa - okubeera n'obwannannyini ku ttaka ate ng'ettaka eryo lye bakozesa okuliisa abantu b'omu maka gaabwe. Okununula abakyala okuva mu bizibu bino kijja kuyamba okuleetawo enkyukakyuka ez'omuggundu mu miwendo, ebirowoozo n'ebikolebwa bye twetaaga mu bwangu ddala.

Ekitabo kino kigenderera okukubiriza amakanisa n'ebitundu ebirala okukomya obubulwa bw'emmere wamu n'endya embi nga batumbula endowooza ezissa ekitiibwa mu bitone n'enkola ez'obutonde. Ekitabero wa kyaffa kwe kuvumbula obulamu obujjuvu mu "nsi empya" mu Bwakabaka bwa Katonda.

Anne Bayley
Mugove Walter Nyika

Ensonjola y'ebigambo ebikulu ebiri mu kitabo kino

Okusimba emitii mu nnimiro - eno y'engeri y'okweyambisa emitii mu bulimi. Emitii gino egikozebwaa girondobebwamu olw'emigaso gyagyo okugeza okufunamu emmere yebisolo, okwongera ekirungo kya *Nitrogen* mu ttaka wamu n'okutangira omulliro.

Ennima ey'okutaasa ettaka- kano ke kakodyo akakozesebwaa okwongera ku mutindo gw'ettaka okuyita mu butataataganya nnyo ttaka kisusse, okukuuma ettaka ery'okungulu, okutabika ebirime mu nnimiro, okukyusakyusa ebirime n'okussa ebijimusa eby'obutonde mu nnimiro.

Okuba n'emmere emala kino kibaawo ng'abantu bona, mu kiseera kyonna, balina emmere emala, etalina bulabe era ng'erimu ekiriisa okusobola okutukana n'ebiyetaago byabwe mu byokulya wamu n'emmere erimu ebiriisa kibayambe okubeera n'obulamu obweyagaza era obulungi.

Obuyinza ku mmere kibaawo ng'abantu balina obuyinza obujjudde ku mmere yaabwe mu bika byayo byonna, mu nnima yaayo wamu n'ensaasaanya. Kino kituukibwako singa abalimi bafuga ensonga z'ebiyobufuzi n'ebyenfuna mu kitundu gye babeera ebiyinza okukosa engeri gye bafunamu emmere.

Ekimera oba ekisolo ekigingege - kino kitegeeza ekika ky'ekimera oba ekisolo ekikoleddwa mu kuyita mu kukyusakyusa mu butonde oba mu mbala y'ekintu ekkyo (okugeza okuddira obutonde obw'embizzi ne bussibwa mu nkoko).

Ennima ey'obutonde kwe kukozesa ebintu eby'obutonde mu bulimi. Mu mawanga agaakula, ebiseera ebisinga ebigimusa bino biba bituumiddwa amannya era nga birina ne satifikeeti ekakasa nti ba kasitoma abagula ebintu ebirambiddwako n'ekigambo "butonde" biba bikoleddwa okuyita mu mitendera gy'omutindo egy'enjawulo. Omutindo gukkaanyizibwako abalimi n'ekibiina ekigaba satifikeeti okugeza ekya "*Soil Association of Britain*". Mu mawanga ga Afrika mangi mulimu abalimi bangi abatambulira ku nnima ey'obutonde, kwe kugamba ng'abalimi abo tebakakasibwanga naye ng'ate tebakozenangako bigimusa bikolere mu makolero mu kulima

kwabwe.

Ennima ey'okukozesa ebintu eby'obutonde eno y'enkola eyamba okutondawo obwebulungule obukuumika era obuwanirikika eri abantu ababubeeramu. Singa enkola eno ebeera ekoleddwa mu bulimi, ye nkola abalimi gye basobola okweyambisa okugegeenya obutonde era n'okuganya embeera ez'obutonde okukola omulimu gwazo mu by'obulimi. Waliwo obukodyo bungi obutalina bulabe ku butonde bwansi, okugeza okusimba emitii mu nnimiro wamu n'okulima ng'otabika ebirime, omulimi akozesia ebintu ebyobutonde z'asobola okweyambisa mu kuzimba enkozesia z'ettaka mu byobulimi ezitakosa butonde bwansi.

Abalimi b'ennimiro entono oba amaka amalimi ag'omu Afirika be balimi oba amaka g'abalimi ag'omu Afirika ababeera era nga bakolera ku ttaka eriri mu mikono gy'eggwanga. Ekitundu ku ttaka lino (naddala ettaka eriddako emmere) liri mu famire z'abantu ssekkinoomu, ate era ettaka erisigadde lirimibwako mu ngeri ya lukale. Ettaka eriddako ebimera eriweebwa buli famire teritera kusukka bunene bwa *hectares* 50 wabula ng'ebiseera ebisinga liba ttono n'okusingako awo, nga lisobola okubeera *hectares* 0.5 okutuuka ku 5 okusinziira ku bungi bw'abantu abali mu kitundu. Ekimu ku birabirwako amaka g'abalimi kwe kuba nti abantu abo baba beesigama nnyo ku ttaka obulamu bwabwe bwonna nga mwe muva emmere gye balya n'ebirala ebibabeezawo.

Obulimi obukuumika oba obuwanirikika bubeera ng'obulimi bucolebwa mu ngeri etajja kulemesa migigi egijja mu maaso okuba nga gisobola okwerimira emmere yaagyo. Abalimi ab'obulimi obuwanirikika bakooma ebyobugagga eby'obutonde okugeza ettaka, ebimera n'ebisolo nga biramu era nga n'amazzi n'empewo nga biyonjo. Kino kikolebwa okulaba nga ebyobugagga bino byonna bisigala nga bya mugaso kati ne mu biseera ebijja. Obulimi obukuumika busobozesa okuwanirirwa obulamu bw'ebitonde eby'enjawulo wamu n'enkozesia y'ebiyobugagga ennungi.

Ebigambo ebifunze

AIDS - Mukenenya/Siriimu

ART - Obujjanjabi bwa Mukenenya

HIV - Akawuka akaleta mukenenya

VCT - Okusomesebwa n'okwekebeza okwa
kyeyagalire

GMO - Ekimera oba ekisolo ekigingirire

Ennyanjula

ANI yawandiikirwa ekitabo kino?

LWAKI ekitabo kino kyawandiikibwa?

Ekitabo kino **KI** kye kikwatako?

WA era **DDI** ekitabo kino lwe kisobola okukozesebwa?

NGERI KI ekitabo kino gye kisobola okukozesebwa mu butuufu bwakyo?

Tukusaba osome emiko gy'ennyanjula gino n'obwegendereza nga tonnaba kutandika kukozesa bitundu n'ebitundutundu ebikola ekitabo kino eky'okutendekebwa.

Ani?

Ekitabo kino ky'abantu bangi ab'enjawulo, **abayala** mu ngeri ez'enjawulo, nga mwe muli abo abalimayo ku mmere entonotono, naye nga baagala okulima emmere esingako obungi, nga bataddemu amaanyi n'ebikozesebwa bitono era nga tebasaasanyizza ssente nnyingi. Era kya bantu abo abalina emmere emala gye balya, wabula nga bafaayo ku bisale n'omutindo gw'ekiriisa ekiri mu mmere gye balya. Tekigasa kubbeera ng'osobola okufuna ekyokulya ng'ate ensaasaanya yo eri waggulu era nga n'obutonde bukosebwa ekisusse. Abantu abatalina kye balima mu kaseera kanonye nga bandyetaaze okutandika- balina okuba nga bakyagalira ddala kubanga kirungi okubeera nga weerimira emu ku mmere gy'olya.

Kino kitera kubeera kya **bakyala** abaagala okuwa famire zaabwe ebijjulo ebirungi. Abakyala bafaayo eri abaana baabwe wamu n'abejjanda abalwadde, bakola emirimu eg'yokusasulibwa, eby'obusuubuzi, bafumba, bayonja, beera, booza engoye, bakima amazzi batyaba enku - wamu n'okulima ebirime. Teyewuunyisa nti abakyala abasinga tebalina maanyi kiri awo yadde obudde! Naye nga kisoboka okukendeeza ku 'mirimu gy'abakyala' singa bakendeeza ku kulima n'okwera, bakoleko ekitono ekisaanidde n'okuyiga okufumba emmere mu ngeri ennungi nga bakozesa amasiga agafumba obulungi nga gakekkereza enku.

Okwera kuno
okwa buli
lunaku kugasa?

Ekitabo kino ky'abantu ababeera n'akawuka ka Mukenenya abafuna oba abatafuna bujjanjabi bwa Mukenenya. Abantu abo bakubirizibwa okulya 'emmere erimu ebiriisa' okwongera amaanyi agalwanyisa endwadde mu mibiri gyabwe kisobozese eddagala okukola obulungi. Naye ate, emmere eyo ennyingi enaava wa? Emmere bw'eba ng'egabibwa bugabibwa, ebeere eggibwa mu nsi ndala era ng'efunibwako akaseera katono, nga kino kireetera abantu okubeera nga baagala kuweebwa buweebwa mu kifo ky'okwerabirira nga bo n'okulima emmere eyaabwe ku bwabwe.

Famire ezisinga n'ebitundu bikitegeera nti balina okulima emmere nnyigiko- kubanga tewali muntu mulala yenna alina kukola kinonaye nga bawulira nga kibazitoowerera era nga tebalina buyambi. Lwaki? Kubanga okumala ebbanga lya myaka 30, babaddenga balima wabula ng'ettaka lyabwe livaamu emmere ntono ddala buli kiseera era ng'ettaka lyabwe lirabika nga 'likooye'. Ekitabo kino ky'abantu abo abazitooweredda, kubanga ettaka lyabwe likyasobola okuddamu ne livaamu ebibala.

Ekitabo kino era ky'amasomero agafaayo ku ttaka lyago okubeera nga livaamu ebibala ebirungi wamu n'obukodyo abaana bwe beetaaga okuyiga. Abavubuka abasinga tebakyetaba mu 'bulimi obw'edda' kubanga butwala amaanyi mangi kyokka nga tebulina ddaala lye bwongera ku muntu era nga buvaamu n'ebibala bitono ddala. Kyokka **abavubuka** bangi ddala tebasobola kufuna mirirmu oba okweyongerayo okusoma. Bawuubaavu era nga bakyawa okuyisibwa 'ng'abatalina kye bali' mu bitundu gye babeera.

Tusomooza abavubuka abato babeere abasaale mu **balimi ab'ebiseera ebijja mu maaso**, nga bagunjaawo engeri empya era n'okulaga nti omulimu guno omukulu gusobola okuvaamu ensimbi ennyingi wamu n'omukisa gw'enkulaakulana era ne bafuna obukugu n'obumanyirivu mu gwo.

Ekitabo era ky'abantu abali ebweru w'embeera y'obulamu obwabulijo - mu **makomera oba mu bifo by'abanoonyi b'obubudamu**. Nabo basobola okwongera ku mmere yaabwe mu kaseera kano, nga bwe beeteekerateekera obulamu obulungi gye

bujja. Nelson Mandela kye ky'okulabirako kyabwe - yalima emmere mu biseera bye ng'ali mu kkomera!

Ekitabo kino era kya muntu yenna eyeeraliikirira enkuba ekerewa okutonnya, ebiseera eby'ebbugumu wamu n'obubonero obulala obw'enkyukakyuka y'embeera y'obudde mu Afirika. Okutya kwabwe okw'okubeera nti ebbugumu erisusse liija kwongera ku njala n'obwawu kukakasiddwa era kutuufu.

Tuwandiikira abalimi abaabolijjo abo abeesigama ku bulimi, famire z'abalimi abalina yiika nga bbiri oba nnya ez'ettaka - n'abalimi abo abalima nga bwe bakola ebintu ebirala mu bibuga abalima enva endiirwa oba abalundira enkoko emmanju w'enju zaabwe.

Twogera ku muntu oyo yenna alima emmere ku ttaka ettono oba eddene, abeesigama ku bulimi bwokka n'abo abalima nga bwe bakola emirimu emirala, era 'ng'omulimi' yenna bw'akola.

Lwaki?

Ebbula ly'emmere n'ebiriisa bizibu bya maanyi bye tulina mu kiseera kino ate nga byeyongerako buli mwaka. Zino ze zimu ku nsongga:

1. Omuwendo gw'abantu abali mu Afirika ne mu nsi yonna munene nnyo mu ngeri nti tegusobola kuwanirirwa na nnima ya mmere eriwo kati n'ensaasaanya yaayo. Abantu akawumbi kamu ku bwumbi 6.9 abaliwo kati tebalina mmere emala gye basobola kulya. Obukadde bw'abantu abalala bo si 'bayala' naye nga (mu butamanya) tebalya mmere ntuu fu gye balina kulya okubeera nga balamu bulungi n'okwongera amaanyi agalwanyisa endwadde mu mibiri gyabwe - noolwekyo bafuna ekizibu 'ky'ebulla ly'ebiriisa' mu mibiri gyabwe. Okuva leero, tulina okulaba nti twenkanyankanya obunene bwa famire zaffe n'obusobozi bw'okulima emmere bwe tulina, n'okuyiga okusalawo okulima emmere ennungi eneekuma obulamu nga bulungi.

2. Ettaka erisinga erisobola okulimbwako likozesebwa mu kiseera kino, era nga twetaaga okwongera ku makungula agava mu buli yiika z'ettaka nga bbiri n'okuzuula ebifo

ebitakozesebwu okusobola okusimbamu ebirime. Emmere erimibwa tesasaanyizibwa mu ngeri ematiza, era nga n'emu eyonooneka olw'entereka embi oba olw'abalimi abatasobola kuginoonyeza butale bulungi. Entereka, enkuuma n'ensaasaanya y'emmere nabyo byetaaga okussibwako omutima.

3. Mu bbanga erisoba mu myaka 50, emit mingi gitemeddwa, ne kiviirako okukulugguka kw'ettaka, enkuba obutannyikira mu ttaka, n'ensulo z'amazzi okukendeera, enzizi n'emigga ne bikala. Tufiirwa ebintu nkumu ebiva mu miti (embaawo, emmere, enku, eddagala, ebikoola ebigwa) n'emigaso - okutereka amazzi, okukozesa empewo eya *carbon dioxide*, ekisiikirize, wamu n'okukwata embuyaga.

4. Omuwendo gw'abantu bwe gwekubisaamu emirundi ebiri wakati wa 1960 ne 2000, emmere nayo yakubisibwamu, wabula kino kyakosa nnyo ettaka n'obulamu bw'abantu. Newakubadde ebigimusa n'eddagala eritta ebiwuka erikolebwa mu makolero, ensigo ez'embala, n'okufukirira kwaleetera emmere okwetyongera mu kaseera katono, obugimu bw'ettaka obw'obutonde bwakendeera, kyokka nga n'amazzi gakozesebwu mu ngeri ya kyeyoononero era nga gakyafuwaziddwa eddagala ly'ebirime ettabule. Okunoonyereza okuggyga okwetoloola ensi yonna kulaga nti okukozesa ebigimusa ebitali bya butonde kuleetera ettaka okuba nga likendeeza obugimu bwalyo. Obulamu bw'omuntu buli mu katyabaga olw'eddagala erifuuyirwa ku birime okutta ebiwuka era nga kikendeeza ne ku biriiisa mu mmere esinga okulimibwa.

5. Abalimi batwalibwa nga ba ddaala lya wansi mu bitundu ebisinga obungi, n'okusingira ddala, abavubuka abato be basinga okutunuulira abalimi ng'abeddaala eryawansi. Ate go amakanisa n'Eklezia ezisinga obungi, tezifaayo kutereeza nsobi eno era nga n'abalimi abasinga nabo tebakifaako.

N'olw'ensonga ezo zonna, enjala n'obwavy byeyongera naddala okuva Sriimu lwe yatandika mu myaka gy'ekinaana nga gitandika. Abantu abalwadde balina amaanyi matono n'obudde obw'okulima butono. Singa abazadde bombi bafa, abaana bayinza obutayiga bukodyo bwa kulima era nga n'ettaka lyabwe erya famire basobola okulifirwa. Abakadde balina okwefaaako wamu n'okufa ku bazzukulu baabwe abaafuuka bamulekwa olwa Siriimu. Kyokka ate

nga bajjajja baamugaso nnyo kubanga basobola okumanya emmere erimu ebiriisa 'eriibwa mu biseera by'enjala' n'ebyetaagisa mu bulimi obw'olwaleero nga basinziira ku bumanyirivu bwe balina.

Tetulina kulinda gavumenti na bibiina bya bwannakyewa kukola: mu kitundu kyonna, abantu aba bulijjo basobola okukozesa eby'obugagga bye balina okwongera ku mutindo gw'obulamu bwabwe - singa babeera nga beetgegef u okukyusa endowooza zaabwe n'obukodyo bwe bakozesa mu kulima.

Kiki?

Ekitabo kino kikwata ku kitundu ekikulu ennyo eky'okusimba n'okulya emmere nga tugoherera enkola ey'Elikristaayo. Okufaayo kwa Katonda ffe tubeere bulungi mu mubiri ne mu mwoyo, n'okwetoowaza kwa Yesu Kristu kwekwo abalimi abasinga obungi kwe bagabana ne baliranwa baabwe. Tunnyonnyola engeri gye tusobola okukozesa ebintu ebyo ebinyoomebwa wabula nga biriikiriza ettaka - amazzi, emit, ebimera ebissa ekirungo kya *Nitrogen* mu ttaka, ebisolo ne kasasiro. Awatali ttaka ggimu, abantu mu byalo balwala, balwanagana olw'emmere oba amazzi era bafa. Ekitabo kino kikwata ku Ssuubi erija mu kiseera ekitono ddala mu maaso, era n'essuubi ly'obulamu obw'essanyu eri abaana baffe ne bazzukulu baffe.

Wa era ddi?

Kozesa ekitabo kino n'ekibinja ky'abantu kyonna ekifaayo ku bbulwa ly'emmere n'ebyobulamu, mu kibuga oba mu ggwanga. Okugeza:

- ⇒ Ebibiina by'abakkiriza ebyeraliikiridde obwavy n'enjala
- ⇒ Abantu abasalawo okukola ebintu ebyomugaso yadde nga abalina akawuka ka Mukenenya
- ⇒ Abalimi abatali bamativu ne bye bakola wamu n'ebibivaamu
- ⇒ Ebibiina by'abakyala n'abaami
- ⇒ Abavubuka abatalina mirimu abawulira nga basuuliddwa bbali mu bulamu bw'ekitundu mwe babeera.

- ⇒ Abantu abanoonya engeri z'okwongera ku nfunyaabwe okumala ebbanga eddene
- ⇒ Ebibiina by'bantu abayiga okusoma n'okuwandiika, ebyetaaga ebyokukozesa ebipy
- ⇒ Kiraabu z'empaka z'amasomero n'ebibinja by'abaana n'abasomesa.

Mutegekewo enkiiko mu kibangirizi ky'Ekkanisa oba ekifo ewakunjaanirwa abantu ku kyalo, ku ssomero oba mu kifo eky'etadde. Ekibangirizi eky'olukale kyetaagisa olw'emirimu egimu, n'ettaka eggonvu ekimala erisoboka okulimibwamu olw'okwoleka okw'enjawulo. Musisinkanenga ebiseera ebimu lwe wataaliyo mirimu nya mangu mu nnimiro, amangu ddala ng'amakungula gaakaggwa, era mumalirize ng'enkuba tennaddamu kutandika kutonnya.

Otya?

Ekitabo kino kirina ennyanjula n'ebitundu bibiri.

Ekitundu Ekisooka kirimu obutundu obutono obulala munaana, obuyamba abakulembeze okuteekateeka enkiiko z'ebyalu ezijja mu maaso.

Ekitundu ekyokubiri ekirimu amasomo 8 kinnyonnyola engeri y'okuteekateekamu enkiiko ez'okwetabamu abantu nga 15 okutuuka ku 40 ezikwata ku byobulimi, emmere n'ebiriisa. Abeetabi balina okubeera nga bali mu bitundu byabwe gye babeera. Ebibinja bwe biba nga bisngamu basajja oba bakazi oba nga mulimu abantu abenkanya emyaka oba nga balina bye baagala ebifaanagana, teekateeka waakiri olukiiko lumu basobole okugabana ebirowoozo nga bali mu kibinja ekinene.

Buli ssomo limala essaawa nga ssatu n'ekitundu, ekitundu kya lunaku ku kusoma kw'olunaku lwonna, oba obudde obw'olweggulu ku nkomerero ya wiiki. Emirimu egimu gisobola okukolebwa mu bibinja by'abantu abatono, oba abantu ssekinnomu nga bagikola 'ng'emirimu gy'awaka' wakati w'enkiiko. Okwoleka kwetaagisa era ng'obukodyo obupya bwetaaga okuba nga bwegezebwamu olutatadde okutuusa nga

bufuuse kumpi mpisa ya muntu. Abalimi abalina obukugu batono abeetaagibwa okuyambako mu masomo okuva ku E okutuuka ku H.

Tuteesa nti tutandike ne 'kkoosi' ennyimpi ey'okwegezaamu, nga yakukolebwako ku nkomerero ya wiiki emu, nga tweyambisa amasomo agali mu Kitundu Ekyokubiri. Ekitundu ekisigadde ku kitundu nnamba Bbiri kiba kirungi ne tukigenda mpolu nnyo (olukiiko lumu buli luvannyuma lwa wiiki nya) abalimi basobole okuba nga bagezaako ku bukodyo obupya, balabe ebibuvuddemu n'okubuuza ebibuuzo nga basinziira ku bye balabye.

Tukkaatiriza enjigiriza ya Bayibuli ekwata ku mugaso gw'emmere n'okulima, noolwekyo buli musomo guba gujja kutandika n'okusinza wamu n'okwebuulirira. Mu kaseera kano, ennyimba ntono nnyo eziriwo ezikwata ku kujaguliza emmere n'okulima mu bitabo by'ennyimba eby'Abafirika. Noolwekyo tusaba abeetabi okuyiiyaayo ennyimba n'amazina okuziba omuwaatwa guno. Okuwuliriza emboozzi z'abantu ssekinnomu kiyamba okubeera ng'abantu bakyusa empisa zaabwe. Awo nno omu ku bakulembeze alina okuba ng'alina obumanyirivu ku 'kukyusa empisa mu by'obulimi'. Okugeza, akozesu ebimera ebyongera *Nitrogen* mu ttaka mu kifo ky'okukozesa ebigimusa ebikole obukozi, oba asimba ebirime ebitali bya bulijo era n'anyumirwa 'ebijjulo ebisingako obulungi' n'okwongera ku bugimu bw'ettaka. **Ekikookero** I kimenya ebibiina ebirondemu ebisobola okuyamba abasomi okuzuula abantu abalina obumanyirivu abasobola okukola okutendeka mu kukuguka mu bukodyo bw'ebiyobulimi (Essomo H).

N'ekisembayo, tuluubirira okukyusa engeri abantu gye balowooza ku mmere n'okulaga nti emmere ennungi ewooma. Noolwekyo okulya emmere ennungi n'ebiyokulya kirina okubeera ekitundu ku nkiiko z'ebibinja. Tuzze tulaba nti abafumbi bannakyewa oba ekifo ekiriirwamu ekya bulijjo bwe baweebwa ebirungo wamu n'ebiragiros basobola okutegeka ebijjulo ebiwoomera buli omu. Ku ebyo bye bategese walina okusigalawo emmere emala abafumbi gye banaalya nabo basobole okuganyulwa mu ekyo kye bakoze.

Ebikozesebwa ebisookerwako tebirina kubula ku kyalo kyonna oba ekibuga

- ✓ enkumbi eya bulijjo
 - ✓ akambe akoogi obulungi nomuyiko
 - ✓ omugwa omugumu obulungi
 - ✓ Amalebe abiri (2) oba obulobo bwa pulasitiika
 - ✓ enkondo mwenda (9) ku kuminabbiri (12) engolokofu obulungi nga zirina obuwanvu bwa mmita bbiri (2).
 - ✓ akasaka n'ekkalaayi
 - ✓ eccupa satu (3) oba nnya (4) enkalu nga za pulasitiika n'ebbumba
 - ✓ olupimo
 - ✓ essowaani eza pulasitiika oba ez'ebbumba ez'abeetabye mu musomo
 - ✓ ebikopo ebya pulasitiika oba ggama eby'abeetabi
 - ✓ ebibookisi oba ebisero.
 - ✓ bbulooka ez'ekitundu oba amayinja amalala agenkana nga bbulooka ezo
 - ✓ obukutiya obwereere
 - ✓ ebibiritti
 - ✓ ensigo n'endokwa ez'ebimera ebya bulijjo
 - ✓ emisumaali emiwanvu n'ennyondo
 - ✓ amazzi
 - ✓ ekikozesebwa okufukirira
 - ✓ omuddo omukalu, endagala, omusenyu
 - ✓ olupapula lw'amawulire
 - ✓ ettaka ery'okugezesebwako: omusenyu, ettaka eriddugavu, ery'ebitoomi, ebbumba
 - ✓ ebika by'emmere ennansi n'ebimera ebigatta ekirungo kya Nitrogen mu ttaka ebikola obulungi mu mbeera eza bulijjo
 - ✓ ssigiri eyaka obulungi era nga ekektereza enku n' amanda
- ✓ Era ojja kwetaaga eby'okukozesa mu musomo – ebipande n'ebiyokuwandiisa ku lubaawo ng'ennoni

Ekitundu kisooka

**Ebitundu munaana eby'okuyamba
abakulembeze okwetegekera enkiiko z'ekyalo**

Ekitundu 1: Obubulwa bw'emmere n'ebiyenda.....	19
Ekitundu 2: Okukutunuulira eby'obugagga n'amaaso amaggya.....	24
Ekitundu 3: Emmere, ebintu eby'enjawulo n'obulamu.....	29
Ekitundu 4: Kendeeza ku by'okozesa n'emirimu, naye olime emmere ennyingi - mu ngeri ewanirikika.....	34
Ekitundu 5: Okulaba emikisa - ebirina okukolebwa ku lw'obulimi n'embeera y'obulamu ekuumika	37
Ekitundu 6: Engeri y'okukozesaamu amazzi n'okwongera ku bugimu bw'ettaka	40
Ekitundu 7: Okutabika ebirime ng'obisimba, emmere ennyingi n'okukendeeza ku biwuka ebirya ebirime	47
Ekitundu 8: Okulima okusitula omutindo gw'obulamu mu kitundu ne mu nsi yonna .	53

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

Ekitundu 1:

Obubulwa bw'emmere n'ebyendya

Siriimu kizibu kinene ddala, naye abantu bangi mu Afirika balowooza nti enjala n'obwatu ate bye basinga okufaako ennyo okusinga SIRIIMU eri amaka gaabwe n'ebitundu gye babeera. Kya mazima nti ebizibu byonna ebisatu bikwatagana, era nga kiba kizibu okumalawo ekizibu ekimu ng'ebirala tebifiiriddwako.

Buli muntu alina akawuka ka Mukenenya - naddala abantu abafuna eddagala erikkakkanya ku kawuka ka Mukenenya - beetaaga nnyo emmere. Ekitongole ekivunaanyizibwa ku mmere n'ebyobulimi (The Food and Agriculture Organisation (FAO)) n'ekya UNAIDS bikkiriza nti endya ennungi ya mugaso nnyo mu kulwanyisa endwadde ya Siriimu, naye nga tebyanukula kibuuzo kikulu: "Emmere eno eri ludda wa - buli omu gye yeetaaga okubaawo nga mulamu era nga yeeyagala - egenda kuva ludda wa?"

Kino kibuuzo kikulu eri abakkiriza mu Kristu bona. Bayibuli etandika era n'ekomekkerereza mu nnimiro ey'omu kibira, era nga Yesu yagera engero nnyingi ddala ezikwata ku balimi okusinga ebibinja by'abantu abalala bona. Kyokka ate, abakkiriza abasinga tebalaba bulimi ng'ekitundu ku ddiini gye bayiga. Yesu bwe yagamba "Obwakabaka bwa KKatonda buli bwe buti", yakozesanga olugero ku bulimi, naye teyanyumyako mboozi yonna ekwatagana ku babazzi wadde ye yali mubazzi. Wabula, abalimi, abasimbi b'emizabbib, abasumba b'endiga ne bannannyini ttaka bye birabikira mu mboozi ze.

Yesu yalyanga era n'anywa n'anyumirwa nnyo n'atuuka n'okwogerwako nga "alya ennyo era omutamiivu".

Yaliiranga mu maka ga mikwano gye, yeeyitanga ku bijjulo n'abantu be yabanga yaakasisinkana, yagabananga emmere ku mbalama z'ensozi era n'ez'enyanja ebijjulo byali bya mugaso nnyo nti byatuuka n'okuwandiikiba mu bitabo by'enjiri. Yesu yakozesanga ebijjulo okusobola okukola omukwano ku bantu ababeeranga 'abagwira': abasajja n'abakazi ababoolebwa mu kitundu. Ojjukira nti emyaka mitono egiyise kyali kizibu okuliira awamu n'abantu abayinza

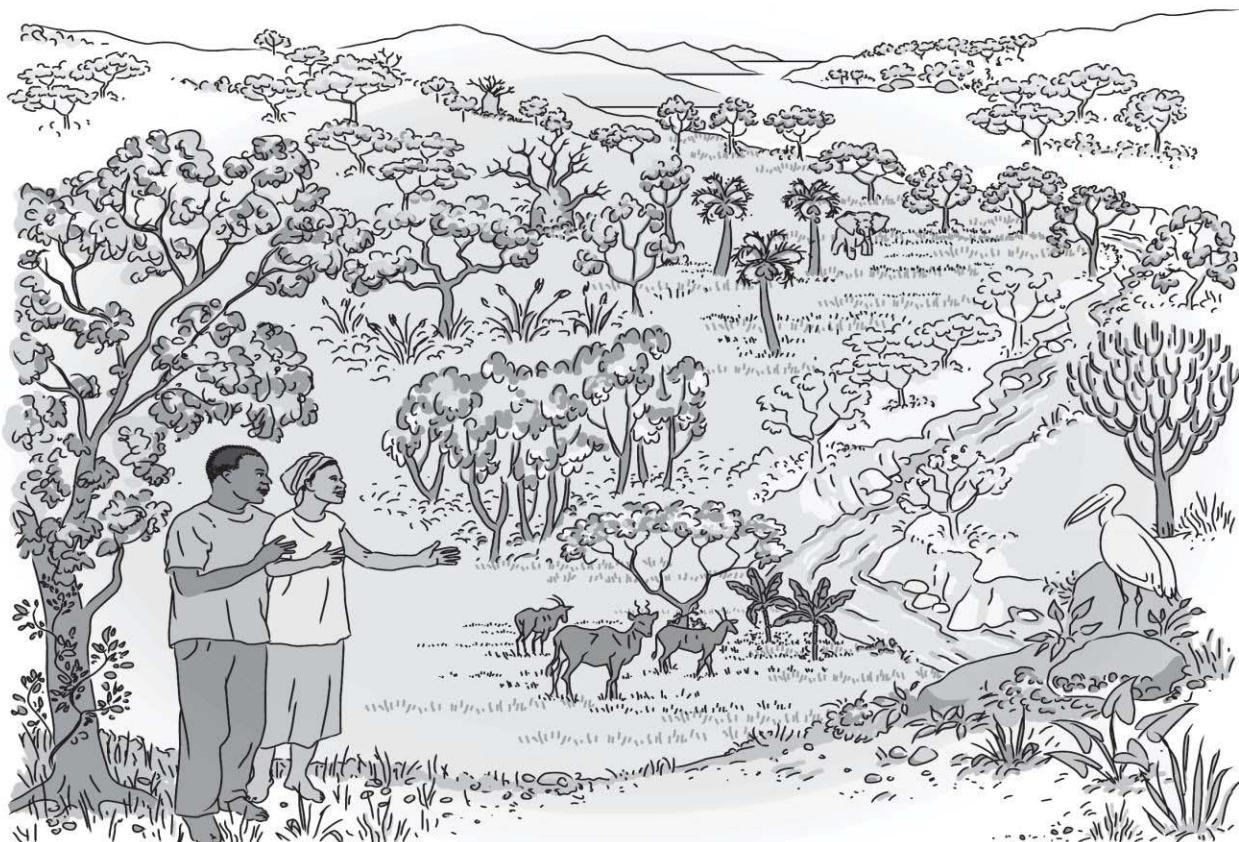
okuba ne SIRIIMU? Yesu yalyanga n'abantu abatiibwanga n'okwewalibwa, olw'ensonga ezitali zimu. Emmere kye kitundu eky'omugas ennyo mu buwangwa bwaffe era nga twagala okugigabana ne mikwano gyaffe era nga tugikozesa okwaniriza abagwira.

Katonda assa omuwendo munene ku bintu by'ensi

Abantu bangi nga mwe muli n'abakkiriza mu Kristu, balowooza nti Katonda ky'afaako bwe bulamu obw'omwoyo bwokka, so si ku bintu bya nsi. Naye Evanjiri ziraga nti Katonda assa omuwendo ku 'bintu': amazzi, ettaka, ebimera, ebisolo, emibiri gy'abantu n'ebintu ebikolebwa abantu.

Katonda, naye, 'mubumbi (mukozi)', era n'ekitabo ky'Amasooka (Olubereberye) kiraga embooz za mirundi ebiri ezikwata ku butonzi. Mu mboozi zombi tekuli eraga ntandikwa ya nsi nga bwe yandiragiddwa mu firimu. Emboozi zonna ezisinga kino zikiraga mu ngeri ya kusiiga kifaananyi, amazima agakwata ku Katonda, abantu wamu n'engeri ensi gy'erimu.

Ensi yatandikira mu kiseera kye kimu n'essaawa. Buli kintu ekiri ku nsi tekyagwawo bugwi, wabula yali mutonzi, oyo gwe twatuma 'Katonda'. Obutonde bulaga ebintu eby'enjawulo ebyamaanyi, kyokka nga buli kintu ka kibe ekkyo ekirina obulamu oba ekitalina bulamu byonna bigwa mu ttuluba limu, okusobola okukola omweso omutegeke obulungi. Naye omweso guno gutataaganyizibwa ebintu ebigwawo obugwi. Okutegeera kw'abantu ne bye boogera bye bimu ku byewuunyisa ebyo - obusobozi bwaffe

**"Katonda yasiima buli kimu kye yali akoze, ate nga ddala,
kyali kirungi nnyo."**

okulowooza ku ebyo bye tulaba
n'okuteebereza bye tutasobola kulaba - wamu
n'okwogeraganya ku ebyo byombi. Obulungi
obuli mu nsi butwewuunyisa mu ngeri gye
tutasobola kunnyonnyola, era nga tusobola
okwevaamu, mu mukwano oba olw'okufaayo
ku balala nga tetwebalira. Abantu abalamu
balina obulamu obw'omwoyo n'obwomubiri,
nga bwonna basobola okububeeramu mu
kiseera kye kimu.

Ekitabo ky'Amasooka (Olubereberye) kigamba
nti Katonda yeenyumiriza mu butonzi:
“Katonda yalaba buli kimu kye yali atonze,
era nga ddala kirungi nnyo”
(Amasooka/Olubereberye 1:31). Ekitabo
Amasooka/Olubereberye kigamba nti abantu
baatondebwa mu kifaananyi kya Katonda,
okusinziira ku Katonda nga bw'afaanana.

Okulabikirwa kuno kwakakasibwa emyaka 2000
egiyise emabega, Katonda bwe yayingira mu
butonzi, nga Yesu ow'e Nazareth, eyabeera mu
bulamu ng'omuntu yennyini, okuva mu
kuzaalibwa okw'ekinaku okutuuka okufiira mu
kulugunyizibwa.

Ng'omuntu omulala yenna, Yesu yayagalanga
emmere okusobola okubaawo era nga mulamu
bulungi. Naye era yakozesanga emmere
ng'akabonero ak'okumulabirako mu kiro
ekyaddirira okufa kwe, bwe yalya eky'eggulo
ne mikwano gye. Olwo “yakwata omugaati,
era bwe yamala okwebaza n'agumenyamu
n'awa abayigirizwa be n'abagamba nti, “guno
gwe mubiri gwange, ogunaweebwayo okubeera
mmwe. Kino mukikolanga lwa
kunzijukira”” (Lukka 22:19). Era Bayibuli
ekubiriza okulya emmere - era n'omulimu
ogw'okugisimba - ate mu bungi.

Obulamu bwa leero

Enkulaakulana ne ‘obuyambi’ ku byombi tewali kisobodde kumalayo bwavu oba enjala ate ng’ebizibu ebyo bikwatagana era nga byeyongera bweyongezi maanyi. Abantu batunula emabega emyaka 40 ku 50 emirundi n’emirundi nga bajukira ebiseera ebirime we byabeereranga ebingi ddala era nga byangu okulima, n’emiti we gyabeereranga nga gjijudde ku mbalama z’ensozi. Wabula embeera n’enkula y’ettaka bigenze bikyuka mpolampola, era nga tetusobola kumanya nkyukakyuka yaabyo bwe yenka.

Ensangi zino abantu bawa ensonga nnyingi ezireetera ettaka okuvaamu amakungula matono olwaleero.

- Ettaka likooye
- Tulina ettaka lye limu kyokka ng’abantu ab’okuliisa bangi.
- Tetusobola kufuna nsigo na bigimusa - bya bbeeyi nnyo
- Abavubuka abato tebanyumirwa bulimi - baagala nnyo emirimu gy’omu woofisi
- Sizoni z’enkuba zikyukakyuka
- Abantu abali ku bujjanjabi obukakkanya ku Mukenenya balumwa enjala, naye ate tebalina maanyi gamala kulima mu nkola ziri enkadde
- Abantu bangi bafa nga bato era nga bamulekwa bangi nnyo
- Gavumenti teziyamba kimala: abawi b’amegezi ku by’obulimi abasobola okwebuuzibwako batono nnyo, era nga n’ebikozesebwba bitono tebimala.

Ensonga zino zonna zisobola kuba nga ntuufu - wabula nga tetusobola kubeera mu kwewolereza nti bye bituleetedde okubeera mu mbeera ey’okusoherwa. Wabula, ebyo bikola nga akabonero akatulaga nti tulina okutunuulira embeera zaffe mu ngeri ey’enjawulo. Tusobola okukozesa

eby’obugagga Katonda bye yatuwa mu ngeri ennungi? Naye okusooka, twetaaga okutunuulira ebizibu bibiri ebipyga ebitawaanya ensi yonna: enkyukakyuka mu mbeera y’obudde n’ebbulu ly’amatuta.

Enkyukakyuka y’embeera y’obudde n’amatuta agasimibwa mu ttaka

Ensi yeeyongera okubuguma. Bbalaafu ali ku lusozi lwa Kilimanjaro asaanuuka era nga mu bbanga ttono ajja kuba aweddeko, wabula ate ebimunyeenyne n’omuzira ebrisangibwa ku mpagi ez’omu mambuka n’amaserengeta bigenda bibulawo. Bbalaafu asaanuuka aleetera amazzi ga zissemayanja okuba nga galinnya; obuzinga obutono bugenda bubulira mu gayanja aganene era nga n’embalama eziri wansi nazo bwe zityo zija kutuuka zigoberere.

Obudde bukyuse nnyo, nga bubaamu laddu zinnamuzisa ezisanyaawo olukalu n’amazzi. Mu Afrika obudde bw’obunnyogovu buba bwokya, sizoni z’enkuba omuntu takyasobola kuzeesigamako, era n’amataba n’ebyeza byeyongedde; Obulimi bukalubye okusinga nga bwe bwali.

Amafuta agasimwa mu ttaka omuva oyiro, gaasi ow’obutonde n’amanda (coal) bikendeera, noolwekyo twetaaga engeri endala ez’okufunamu amaanyi gano. Kyokka ate tweyisa mu ngeri nga nti mpozzi amafuta gano gaakubeerawo lubeerera - okutusaabazanga mu mmotoka, bbaasi, tulakita n’ennyonyi, era n’okukola ebigimusa, eddagala eritta ebiwuka, ebintu bya pulasitiika n’eddagala, n’okuteekangako ttivvi zaffe, kompyuta ne firiigi. Mu mawanga agatalina masannyalaze ga mu mazzi, amanda wamu n’ebiva mu mafuta agasimwa mu ttaka bye bikozesebwba okukola amasannyalaze.

Abantu abakola okusalawo mu mawanga ag'enjawulo tebannaba kutegeera nti enkyukakyuka mu mbeera y'obudde n'okukendeera kw'amatuta bikwatagana. Wabula, abantu ba Afirika (Abafirika) beebruza engeri 'ebbugumu eriyitiridde mu bbanga' ne 'okuseebengerera kw'amatuta' nga bwe bijja okwongera ku njala n'obwatu bwe balimu mu kiseera kino. Obwatu n'enjala bineeyongera? Abantu ba bulijjo banaafirwa omukisa gw'okugabana emmere ennyingi, embeera y'ebiyobulamu ennungi, n'omutindo gw'obulamu amawanga agaakula edda bye beeyagaliramu kati?

Enkyukakyuka y'embeera y'obudde ejjira ku mbiro za maanyi okusinga omuntu yenna bwe yandisuubdde. Bannassaayansi bakkiriza nti tulina emyaka egitawera 10 okuva mu 2011 okubeera nga tukyusiza ddala enneeyisa yaffe: bye tulya, engeri gye tulimamu emmere, engeri gye tukozesaamu amasannyalaze n'amazzi wamu n'engeri gye tukolaganamu n'abantu abalala.

Nga tulwanagana n'obulwadde bwa Siriimu (AIDS), obwatu n'enjala ebisusse ennyo mu Afirika okwo nga kw'otadde n'enkyukakyuka y'obudde ekalubizza nnyo ebyobulimi, tulina kukola ki? Waliwo ebintu bisatu byokka bye tuyinza okukola:

- └ **Okwefuala abatabiraba**- “tebiriyo era tetulina kubirowoozaako!”
- └ **Okuterebuka** - “ebizibu bingi nnyo era tewali muntu ayinza kubaako ky'abikolako”
- └ **Okufunvubira** - okutunuulira obupya embeera eriwo, nga twewaddeyo okukyusa empisa zaffe okusobola okukozesa obulungi ebyobugagga byaffe.

Tulondako ekyokukola ekisembayo, okufunvubira, kubanga Abagoberezi ba Kristu bayitiba okwenenya n'okukyuka. Okwenenya kitegeeza 'okukyusa ekkubo lyo' okukkiriza essuubi n'obulamu obuggyia mu Katonda atayabulira bitonde bye. Katonda ayagala tubeere mu bulamu obulimu buli kimu kye twetaaga!

Ffe ng'abalimi

Abantu bangi omwo nga mwe muli n'abalimi abamu, balowooza ku bulimi ng'omulimu ogw'eddaala erya wansi, ogw'omugaso ogwa wansi okusinga obusomesa, obusawo, emirimu gya woofiisi oba egya gavumenti. "Obulimi busaana baavu bokka" - eyo ye ndowooza abantu abasinga gye balina. Abalimi bwe baba nga tebaweebwa kitiibwa, kitwewuunyisa okulaba nti abavubuka batono nnyo abaagala okubeegattako? Abalimi bakozi baamugaso nnyo sinakindi n'okusinga ku bakozi b'emirimu abalala. Mu myaka 10 egijja, emikisa mingi egigenda okweyongera abavubuka babeere nga bakozesa ettaka: tulowooza nti obulimi bujja kuba buweebwa ekitiibwa, era nga butwalibwa ng'omulimu ogwawaggulu.

Mu myaka 50 egiyise, okulimira ku ttaka eddene ng'omuntu ateekamu kinene ddala, mulimu ogubadde gussibwamu ekitiibwa era nga guwigirwa. Amagezi g'okukulaakulana mu byobulimi agasinga obungi agaaleetawo 'enkola eya *green revolution*' mu kyasa eky'abiri gaateekebwanga mu faamu z'amakolero naye abalimi abaawansi tebaateranga kuganyulwamu. Wabula, okunoonyereza okwakolebwa Ebitongole bino, Livestock Research Institute, International Water Management Institute, Consultative Group on International Agricultural Research ne Bbanka y'Ensi yonna (World Bank) mu 2010 byagamba nti "abalimi abaawansi be basaale mu kulaba nti emmere tebulawo mu nsi yonna". Okunoonyereza kwongera okulaga nti: "Abalimi abalima mu ngeri ey'ekintabuli abatandikirwako naddala mu Afirika ne Asia babaddenga babuusibwa amaaso abagabi b'ensimbi n'ababaga amateeka kubanga balimira ku ttaka ttono kwe balimira ebirime ebitono ate nga byetaagibwa ennyo nga omuceere ne kasooli era nga balunda n'ente entonotono, embuzi oba enkoko. Kyokka ng'ate abalimi abo bona awamu baliisa abantu abasukka ku kawumbi k'abantu abaavu mu nsi yonna era nga bamugaso nnyo mu kawefube w'okwongera okulima mu nsi ezikyakula."

Waliwo ebintu bisatu

byokka bye tuyinza okukola :

Okwefuula abatabiraba , okuterebuka oba okufunvubira .

Mazima, abalimi ab'ennima ensaamusaamu bakoze kinene nnyo mu kukulaakulanya ebyobulimi, n'okufuba okulaba nti emmere n'endya ennungi tebiggwaawo ate nga bayambibwako kitono oluusi n'obutayambibwa. Okugeza, ku kyalo ky'e Chikukwa mu disitulikiti y'e Chimanimani mu buvanjuba bwa Zimbabwe, abantu b'omu kitundu ekkyo 8000 tebakomye bukomi ku kweyimirizaawo mu kweriisa, naye babbuludde ensulo z'amazzi ezaali zaakalira okumala ebbanga ddene nga kiva ku kwonoonebwa kw'obutonde bw'ensi okuva ku nnima erimu ebikozesebwa mu kulima ebiva mu makolero. Okunoonyereza okwakolebwa Ekitongole ekiyitibwa UN Environment Programme (UNEP) mu mawanga

ga Afrika 24 kwazuula nti ennima ensaamusaamu ey'okukoza ebintu ebyobutonde tesobola kusinga nnima erimu okukoza ebintu ebikoleddwa mu makolero naye ate yo esobola okukozaebwa nga teyonoonye butonde bwa nsi. Mu pulojekiti 114 omwakozesebwa ennima ey'obutonde, amakungula gaakubisibwamu emirundi egisukka mu ebiri. N'ekirala, ennima ey'obutonde yayongera ku bugimu bw'ettaka, ensulo z'amazzi n'okuziyiza amataba ate nga byakendeeza n'okukulugguka kw'ettaka. Ettaka lyali jjimu okusinga nga bwe lyali era nga lisobola bulungi okwanirira amazzi n'ebimera ebikulirako ekyaleetawo amakungula amangiko (UNEP, 'Organic Agriculture and Food Security mu Afrika', 2008)

Ekitundu 2:

Okutunuulira eby'obugagga n'amaaso amaggya

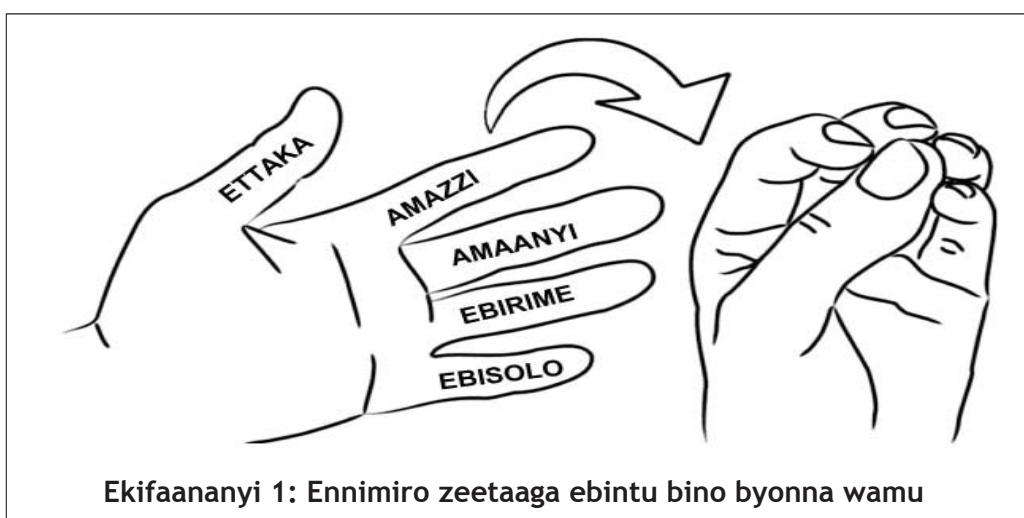
Amakungula amabi, obwatu, Siriimu (AIDS), enkyukakyuka mu mbeera y'obudde n'ebbulu ly'amafuta kusoomoozebwu kunene. Wabula, okusoomoozebwu kuno kutuwa omukisa okuseetuka okuva ku nnima n'embeera z'obulamu omuli 'okussaamu ennyo ebikozesebwu' ne tudda ku mbeera omuli 'okussaamu ennyo okumanya' okunaasobozesa abalimi okubeera nga balina obuyinza ku bulamu bwabwe.

Abalimi balina ebyokukozesa bye beetaaga, bibali kumpi n'ewaka naye ate tebatera kubikozesa mu bujjuvu. Tusobola okuyiga okubikozesa obulungi nga tulabira ku ngeri ebantu ebyobutonde gye byebeezaawo, gamba ng'ebibira, embalama z'emigga n'ettale. Ebibira byebeezaawo nga tebifunye kigimusa kyonna oba ddagala littu biwuka! Tukusaba ofune 'endaba empya' ku ngeri gy'otunuuliramu ebyobugagga by'omanyiridde: amaanyi agava mu njuba, ettaka, enkuba, emit, ensolo ne 'ebisaaniiko/kasasiro' abantu bye basuula nga tebabikozesezza.

Mu kitundu ekirimu obulungi obulamu, ebimera eby'enjawulo, emit, ebiwuka n'ebisolo bibeera wamu mu mbeera ebiwanirira era nga buli kimu kyesigamye ku kinnaakyo. Ebantu ebirina obulamu biggya buli kimu kye beetaaga okuva mu, mpewo, amazzi n'ettaka, okwo nga kw'otadde

n'amaanyi okuva ku njuba, era buli kimu ne kiwa kinnaakyo kye kyetaaga ate nga tewali kikosezza kinnaakyo. Singa ekitundu ebitonde mwe bikolaganira awamu kyonooneka, tujja kusangamu ebitonde ebirina obulamu bitono nnyo. Ebitundu ebisinga ebitonde mwe bikolaganira awamu biba byatondebwu butondebwu, wabula abantu basobola okukolawo enkozesza z'ettaka eziwanirira enkolagana eno - bwe baba nga beetoowaze era nga beegenderezza.

Eby'obugagga bino ffenna bye tulina, bisseemu ekitiibwa nga bw'ossa ekitiibwa mu mikono gyo. Lowooza ku ttaka ng'engalo ensajja, amazzi n'amaanyi agava mu njuba ng'olunwe n'engalo eyawakati, n'ebimera n'ebisolo ng'engalo eddirira nasswi ne nasswi. Jjukira nti engalo n'eggalo essajja birina kukolera wamu okukwata ebantu, okusiga n'okukungula!

Ekifaananyi 1: Ennimiro zeetaaga ebantu bino byonna wamu

Amaanyi agava ku njuba

Ebimera bikozesa amaanyi okuva ku njuba obutereeuvu okusobola okukola emmere eyaabyo ku bwabyo. Ebisolo ebirya ebimera birya bimera n'ebisolo ebirya ennyama birya ebisolo ebirya ebimera - n'abantu balya ebyo byonsatule. Ebimera byamugasao nnyo eri obulamu bwonna ku nsi, kubanga tewali kisolo kirina langi ya kiragala esangibwa mu bikoola eyeetaagibwa okufuula amaanyi agava ku njuba n'omukka oguva mu bantu n'ebisolo oguyitibwa "carbon dioxide" emmere (carbohydrates). Awatali bimera, tewandibaddewo bulamu bw'abantu oba bisolo.

Abantu bakozesa amaanyi agava mu njuba butereeuvu okusobola okufuna ebbugumu wamu ne:

- ✿ okubugumya amazzi ag'okunaaba
- ✿ okufumba, okukozesa ebifumbisa amaanyi g'enjuba
- ✿ okukola amasannyalaze nga bakozesa *solar photovoltaic panels*.

Amaanyi agava ku njuba ge masannyalaze ge tulina okukozesa gye bujja, kubanga enjuba eyaka buli wamu. Abantu abawera bwe baneetaaga amasannyalaze ago, ebisowaani by'amaanyi g'enjuba (*solar panels*) bijja kukka ebbeeyi.

Tukozesa amaanyi okuva ku njuba mu **butali bugenderevu** buli lwe tukozesa eby'obugagga ebyobutonde ebitaggwaawo gamba ng'embuyaga (ebyuma ebisa ebikolera ku maaanyi g'embuyaga oba ebyuma ebikola amasannyalaze ebitambulira ku maanyi g'embuyaga) n'amazzi (amabibiro g'amasannyalaze) - ate era ne mu buli kijjulo.

Amafuta, gaasi ow'obutonde n'amanda g'omuttaka (*coal*) bye bimu ku **by'obutonde ebiggwaawo** ebivaamu amaanyi kubanga tebisobola kuzzibwawo bwe biba nga bikozeseddwa. Byonsatule byakolebwa mu bimera ebyafa n'ebisolo ebyafuna amaanyi okuva mu njuba emyaka bukadde na bukadde egiyise, noolwekyo biyitibwa **amafuta agava mu bintu ebiramu ebyafa ("fossil fuels")**. Singa ebyobugagga bino biggwaawo oboolyawo ng'abaana baffe bakyaliwo, bijja kuba bigendedde ddala.

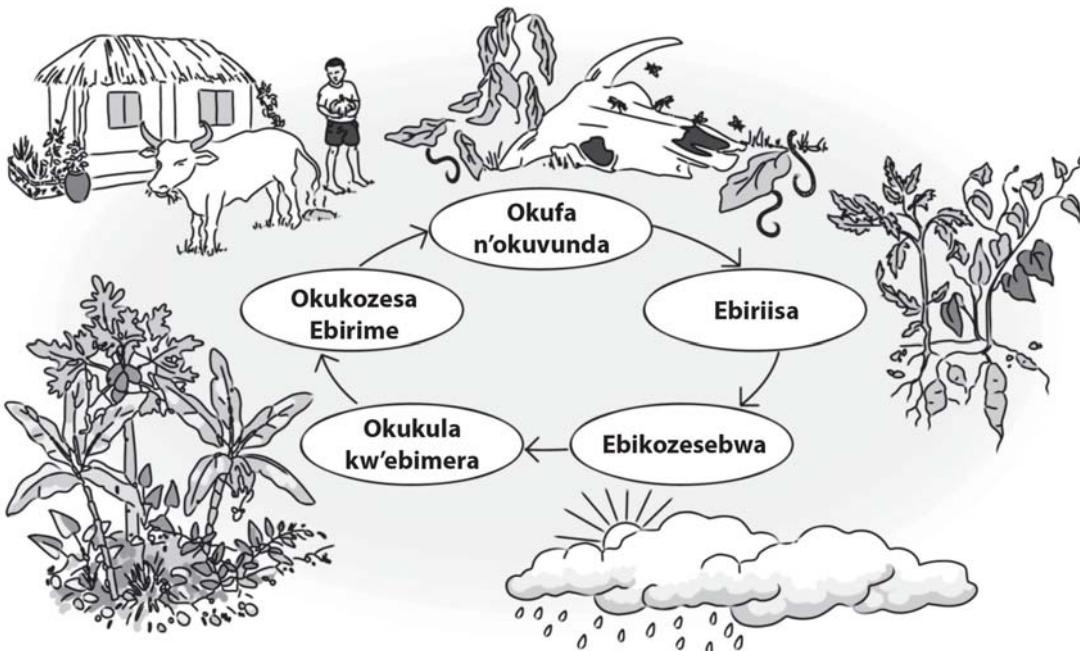
Okussa n'okwokya bivaamu omukka oguyitibwa *carbon dioxide*. Singa wabeerawo emitii mingi wamu n'ebimera, omukka ogwo ogwa *carbon dioxide* gujja kukozesebeba okukola emmere ewa amaanyi era omukka ogusigadde gwambuke waggulu mu bbanga. Gwo bwe gwegatta n'emikka emirala, gukolanga akabubi okuziyiza ebugumu erimu eriva ku njuba okuba nga lidda butereeuvu mu bbanga. **Okukolebwa kw'akabubi** ako kukuuma ebugumu ly'okunsi okubeera nga terikosa bantu era nga bawulira bulungi. Awatali ekyo, obudde obw'emisana bwandibaddenga bwokya nnyo ate nga n'obw'ekiro bunnyogoga nnyo ekisusse.

Wabula, mu bbanga erisukka emyaka 100 abantu bakozesezza amafuta agava mu biramu ebyafa mu bungi obususse era batemye n'emitii eminene mingi. N'ekivudde mu ekyo, mu kiseera kino waliwo omukka gwa *carbon dioxide* mungi nnyo mu bbanga, ekireeseewo okukola olububi olunene ennyo oluziyiza ebugumu okuva ku njuba okuba nga liddayo bulungi mu bbanga. Okukolebwa kw'olububi luno olw'omu bbanga, kuleeseewo **enkyukakyuka mu mbeera y'obudde** oba 'ebbugumu erisusse' mu bbanga.

Engeri enkuba n'amazzi gye bikolebwamu

Ebimera, ebisolo n'abantu beetaaga amazzi okubaawo nga balamu. Enkuba etonnya ku ngulu kw'emigga n'enyanja, oba ne gakkirira mu ttaka, ng'eno gye gaterekewa ng'amazzi ag'omu ttaka. Amazzi ag'omuttaka geeyongera buli sizoni y'enkuba lw'etuuka, nga wano **ekipimo amazzi** gano kwe gakoma kirinnya ne kyambukira ddala kumpi kutuuka ku ttaka ery'okungulu. Mu biseera eby'ekyeya amazzi gano gakka - nga n'olw'ensonga eno, obungi bw'amazzi mu nzizi ne mu migga bukendeera era nga biyinza n'okukalira.

Amazzi gadda mu bire okuyita mu mbeera **ebirime we biviiramu amazzi** ne gambuka mu bbanga wamu ne mu nkola ebbugumu eriva ku njuba we lireetera amazzi agali mu ssemayanja, emigga n'enyanja okuba nga gambuka mu bbanga. Amazzi ago bwe gagenda mu bbanga gakwata ne gakola ebire

Ekifaananyi 2: Engeri ekiriisa gye kikolebwamu.

era ne gatonna ng'enkuba oba okusobola
okuzza obuggyga **engeri amazzi gye**
gakolebwamu.

Okusomooza abalimi kwe balina kwe kubeera
nga buli ttundo lya nkuba erigwa mu ttaka lyabwe
balikuma nga liri mu ttaka lyabwe lisobole
okuyamba ebirime, ebisolo n'abantu, nga ku mazzi
ago tewali goonooneddwa nga agakulukuse.
Naye tusobola okuyiga enkwata y'amazzi, naddala
ku mbalama z'ensozi, okulaba ng'amazzi amangiko
gasobola okuba nga gakka mu ttaka era ne gabeeramu
ebimera okugakozesa.

Ettaka n'engeri ebiriisa byalyo gye bikolebwamu

Ettaka kye kintabuli ky'enjazi ezisesebuse,
amazzi, empewo, ebitonde ebirina obulamu
n'ebimera ebyafa wamu n'ebisolo - nga

kw'ogatta n'obuwaatwa obutono oba obutuli.
Obuwaatwa buno obutono bwa mugaso nnyo
era nga bw'olaba ebisenge mu nnyumba:
tetulina kubutataaganya nga tukabala oba
'okufuula'. Kitwala ebbanga eriwerako okukola
ettaka, elirina okukwatibwa nga ekyatika era
nga lisobola okukosebwa singa liba
terifiiriddwako. Ettaka eddamu libaamu
obusolo obutono bungi, obumu nga bulabika
ng'ensirinjanyi naye ate ng'obusinga obungi
buba butono nnyo nga tosobola kubulaba,
okuggyako ng'okozesessa ekyuma
ekizimbulukusa. Obutonde buno obulina
obulamu bufuula ebimera ebyafa n'ebisolo, nga
bubivunza, okusobola okuliisa ettaka ku
lw'obulungi bw'ebirime n'ebisolo.
Obulamu n'okukula bisinziira ku kufa na
kuvunda. **Engeri ebiriisa gye bikolebwamu**
esinziira ku 'bintu' bino. Singa ebimera bibeera
nga byokyeddwa, emmere eriikiriza ettaka tuba
tugiffiiriddwa. Obugimu obubaawo olubeerera
mu ttaka businziira ku byobutonde ebizzibwa
mu ttaka, nga mwe muli ebisolo n'ebyo ebiva
mu bantu (nga bitegekeddwa bulungi), mu
ttaka (Laba ekifaananyi 2 wagulu)

Abantu babuusa amaaso ettaka lyebasobola okulimirako emmere. Amaka mangi, amasomero, n'amasinzizo geetooloddwa ettaka eggumu, eritaliiko kimera kyonna nga lyerebwaa buli lunaku okulikuma nga 'litukula' naye nga tewali kisobola kumerawo. Abakazi abatakeera kwera ng'obudde busasaanye balabibwa ng'abanafu! Naye nga kiki kye bakola? Okwera ettaka ery'okungulu, okukololera mu nfuufu n'okwonoona amaanyi agandibadde gakozesebwaa okukola emirimu egy'omugaso. Tunuulira wansi ku bisenge n'amadaala, ojja kukiraba nti emisingi girekeddwa mu bbanga ku buwanvu bwa yinsi entono ddala. Naye nno abantu bangi ebifo bino ebitakozeseddwa mu ngeri eyo babifuulamu ennimiro eviiramu ddala ebibala; kino naawe osobola okukikola.

Emitin'ebimeraebirala

Emiti n'ebimera ebirala biyingiza omukka ogwa "carbon dioxide" (nga bikozesa enjuba okukola emmere ereeta amaanyi) ate byo ne bivaako "oxygen", omukka ogw'omugaso eri obulamu bw'abantu n'ebisolo. Emiti gye gisinga okuggya "carbon dioxide" mu mpewo noolwekyo kya mugaso okugirabirira ate era n'okusimba emirala mingi okusobola okukendeeza ku kubuguumirira okuli mu bbanga.

Emiti era giyamba mu kuzimba olujegere lw'amazzi, nga gikwata enkuba ku buserengeto era ne gyongera ku bungi bw'amazzi agaterekewa mu ttaka. Tuwa ekitiibwa ebyo ebiva mu miti - emitii egizimbisibwa, ebibajje, enkomera n'enku; ebibala, emirandira, embugo n'ebikoola okufunamu eddagala wamu n'ebyo ebyokugimusa ettaka. Wabula ate emigaso emitii gye gyikola nga giyita mu kukola amazzi, wamu n'okuziyiza embuyaga n'ebbugumu nabyo birina omugaso gwa kyenkanyi. Emiti n'ebimera ebimu era biyamba ne mu kwongera ekirungo kya Nitrogen okuva mu mpewo ne bikiyingiza mu ttaka. Ebimera bino ebimanyiddwa ku lw'omugaso guno biyitibwa (**ebimera ebissa nitrogen mu ttaka (legumes)**) era nga bisobola okutegeerwa amangu kubanga ensigo

zaabyo ziba zibikkiddwa mu bisusunku

Emiti emingi bwe gitemebwa okufunamu enku oba okwokya bbulooka, ebibira bisaanawo, ebyeya ne bijja, amalungu ne gagaziwa n'ettaka eryandirimiddwako emmere likendeera. Olwaleero twetaaga okukomya engeri eno ereetawo eddungu. Okusimba emitii emirala kitwala obudde, naye nga kisobola okukolebwa, tulina kutandika nga tukuumira mu ttaka enkuba etonnya ku mbalama z'ensozi/ ku buserengeto, okukuma omuddo n'ebimera ebirala ebimala ku ttaka eryo nga birina amazzi, okusobozesa ebimera ku ttaka okudda. Kati ebimera ebyetaaga amazzi amangiko biddamu ne birabika - okusooka ng'ebiddoddo, oluvannyuma ng'obuti obutono, ne mu kusembayo ng'emitii eminene - oba tusobola okusimba emitii gino ku lwaffe ffekka.

Emiyungiro gy'obutonde tekuwanirira kukula kwa kimera kimu kyoka, gamba nga kasooli oba muwogo.

Tunuulira ekibira: mulimu emitii eminene, ebimera ebiwalampira ku miti eminene, obuti obutono, ebitiititi, ebimera ebitono n'omuddo nga bino biri ku ttaka - nga byonna bikulira wamu. Okufaanankano n'ennyiriri za kasooli, ebibira byasakaatira nnyo, naye ng'ate bigimu nnyo! singa obuuza abantu abalala engeri gye baalimangamu emmere emyaka 40 egiyise, bajja kukugamba nti baasimba kasooli, ebijanjaalo n'ensujju byonna wamu, kubanga "byakulanga bulungi mu ngeri eyo."

Okukozesa ebintu ebisuulibwa

Amazzi agakozeseddwa tegalina kuyiibwa buyiibwa. Wabula, gaddemu gakozesebwaa okusimba enva endiirwa n'eddagala ery'ekinnansi okumpi n'ennyumba.

Ebintu ebirala ebisuulibwa bya ngeri bbiri:

Ebintu ebitasobola kuvunda, okugeza ebya pulasitiika ne giraasi.

Ebintu ebyvunda okugeza ebimera n'empapula oba ebintu/ebikoleddwaa okuva mu bimera, ebiti, evvu n'ebiva mu bantu n'ebisolo.

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

Twetaaga okwawula ebintu ebyo eby'engeri ebbiri ebisuulibwa kubanga biddamu okukozesebe
mu ngeri za njawulo.

Oluvannyuma tunnyonnyola engeri y'okukozesaamu ebintu ebyagiraasi ne 'kasasiro' owa
pulasitiika era n'engeri 'okufuula buli kintu kyonna ekisobola okuvunda ne kifuukamu ebigimusa,
ebikola ng'emmere y'ettaka.

Ekitundu 3:

Emmere, ebintu eby'enjawulo n'obulamu

Tulya emmere tusbole okuwulira nga tuli bakkufu, okufuna amaanyi, essanyu n'okujaguza. Naye abantu bangi batabula okuwulira ng'embuto zaabwe zижjudde, n'okubeera nga bakkutidde ddala. Tebakitegeera nti okuwulira embuto zaabwe nga zижjudde bulungi tekitegeeza nti balidde emmere erimu ebiriisa byonna ne zi vitamini ezeetaagisa okuba n'obulamu obulungi wamu n'okuba n'omubiri ogusobola okulwanyisa endwadde. Kino kya mugaso nnyo naddala eri abantu abalina akawuka ka Mukenenya (bwe kiba nga bali ku bujjanjabi bwa Mukenenya oba ne bwe baba nga tebabuliiko) n'abaana abato. Abantu abakulu abatalya mmere erimu kiriisa n'abaana abato balwalalwala nnyo okusinga abo abalya emmere erimu ebiriisa byonna, era n'abaana abato bangi tebalya mmere ezimba mubiri emala n'eyo ewa amaanyi okusobola okuwanvuwa n'okubeera n'amaanyi.

Ekigambo ‘emmere’ kitegeeza ki gy’oli?

‘Emmere’ erina by’etegeeza eby'enjawulo, okusinziira ku kifo abantu gye babeera na mmere ki eriwo. Ekyo kye tutwala nga ‘emmere’ kisinziira ku ki kye twayiga okulya nga tuli bato wamu ne ‘obulombolombo’ bw’ekitundu gye tusibuka. Okugeza, abantu b’omu Malawi oba ab’e Zambia, ‘emmere’ etegeeza buugi bwa kasooli oba *nsima*. Kino kye kimu mu Kenya ne Tanzania, eky’enjawulo kyokka ku bo kiri nti obuugi bwa kasooli babuyita ‘ugali’. Singa Omuzambia abeera nga talya *nsima* naye ng’alya lumonde oba omuceere, asobola n’okugamba nti “sinnalya”.

Abantu bangi tebalowooza nti okubeera nga balidde enva endiirwa, baba balidde ‘mmere’. Kino kituufu? Emmere ey’ebika ebimu, naddala ebibala birowoozbwako nga “eby’abaana abato bokka oba abalwadde”. Kino kituufu? Emmere endala (okugeza *hamburger* n’emmere endala etambula amangu mu mubiri) biweebwa ekitiibwa kya maanyi, kuba biriibwa bagagga, kyokka ate emmere ey’ebbeeyi entono tessibwamu kitiiibwa nga bagamba nti “ya bakopi bokka”. Okusalawo kuno ddala kwa

magezi?

Engeri y’okunyonyolamu ekigambo ‘mmere’ y’eno nti: kye “kintu kyonna abantu kye balya nga kibawa amaanyi ag’okubeera abalamu n’okukola, era nga kyongera ku kukula n’okuba n’obulamu obulungi.”

Emmere erimu ebiriisa

Emmere gye tulya, oba bye twamanyiira okulya, kye kitundu ekisinga obukulu ku bulamu ‘bwaffe’. Naye abantu abasinga, naddala abo abalina akawuka ka Mukenenya, basobola okubeera mu bulamu obulungi singa bafaayo ku nnono z’e ‘mmere’ ze basuula omuguluka.

Buli mmere esinziira ku bika by’emmere ebikulu ebiwa abantu amaanyi okukola emirimu. Emmere ewa amaanyi kye kintu ekikulu ekibeera ku sowaani yonna. Omuceere, kasooli, enjano, obulo, muwogo, amatooke, omuwemba, amayuuni, ne lumonde bye bika by’emmere ebisinga okuliibwa ennyo. Ebirime bino bitereka ate era birina bulungi **ekirungo ekiwa omubiri amaanyi** mu bungi ddala.

Wabula ate emmere eno tebaamu masavu era ng'ebika ebisinga tebirina kirungo kya vitaminii mu byo wamu n'eminnyo, ebrisangibwa mu bibala okusinga, mu nva endiirwa ne mu masavu. Singa abantu abamu beesigama nnyo ku kika ky'emmere ekimu, ate ekimera ekyo ne kitadda bulungi, buli muntu alumwa enjala.

Ebika by'emmere eby'enjawulo birina ebyetaago eby'enjawulo okusobola okukula obulungi. Si kya magezi kusimba kika kya mmere kimu kyokka ekyaleetebwa okuva mu mawanga amalala (okugeza kasooli) naddala bwe kiba ng'embeera mu kitundu tekisobozesa kukula bulungi. Kyamagezi okulima - era n'okulya emmere entabuletabule emanyiddwa mu kitundu (okugeza, obulo, muwogo n'omuwemba), ne kiba nti singa ekimera ekimu ku ebyo kigaana okudda, waba waliwo emmere ewa amaanyi emala okuziyiza enjala.

Ebiriisa ebikulu

Nga bwe kyetaagisa amaanyi okukola, abantu beetaaga **emmere ezimba omubiri** okusobola okukula n'okuzza obuggyga ebitundu by'embiri gyabwe ebikooye oba ebikoseddwa. Abaana n'abantu abali mu kuzzaawo obulamu bwabwe (okugeza nga batandika obujjanjabi bwa Mukenenya) be balina obwetaavu obusinga obw'emmere ezimba omubiri. Ebimera bingi naddala ebijanjaalo, kawo, soya, ebinyeebwa n'ebiringa ebyo - birimu ekiriisa ekizimba abalya emmere yokka eva mu bimera.

Ebintu ebiva mu bisolo nga ebyennyanja, ennyama, amagi, ebiwuka, emmese, ebinyonyi n'amata bye bintu ebirala omusobola okuva ekiriisa ekizimba omubiri, naye nga tebyetaagisa nnyo mu bulamu, nga bwe kiragibwa obukadde n'obukadde bw'abantu. Ennyama y'ebisolo ebinene ennyo n'emmere ekolebwaa mu mata biba biwooma era nga bimanyiddwa ng'emmere ey'eddaala ery'amaanyi', naye nga birina ebibi byabyo mu nsi omuli ebizibu by'obulamu n'enkyukakyuka mu mbeera y'obudde kubanga:

Tolya kika kya mmere kimu buli lunaku! Kya mugaso okusimba n'okulya ebika by'emmere eby'enjawulo.

- ◎ bibaamu amasavu agasobola okuvaamu obulwadde bw'omutima n'entunnunsi okulinnya.
- ◎ bya bbeeyi nnyo okusinga ekyennyanja n'emmere eva mu bimera.
- ◎ byongera ku kulinnya kw'ebbugumu ly'omu bbanga n'okukendeeza amazzi, ng'ebisolo ebinene byetaaga emmere nnyingi okuva mu bimera n'amazzi.

Ennyama y'enkoko, obumyu ko ebiwuka n'ebyenyanja byo tebirina bizibu ebyo. Embuzi n'embizzi nabyo birungi, bwe biba birundibwa mu biyumba okwewara okwonoona ebirime byabantu. Obusa bwabyo bwamugaso era bukola ng'ekigimusa.

Emibiri gyaffe gyetaaga amasavu okufuna vitamin ezomugaso, amaanyi mu mubiri nakawoowo mu byetulya. Amasavu gasangibwa mu nsigo z'ebimera, ennyama y'ebisolo, amata, siyage (*magerine*) ne mu ovakedo. Wabula okulya amasavu amangi galeeta omugejjo n'obulwadde bw'omutima.

Vitamini n'omunyyo ogwebika eby'enjawulo, bye bimu ku birungo ebiba mu mmere ennungi era eyomugaso wabula nga bya bbula mu bijjulo by'emmere ebisinga obungi ku ssemazinga w'Africa. Ebibala n'envaediirwa bituwa vitamin n'eminyu egeebika ebyenjawulo era nebituwa emmere etuwa amaanyi mu mubiri ("Carbohydrates"), ebigoogwa n'amazzi. Emmere eyo yamugaso nnyo eri abaana n'abantu abalina akawuka ka mukenenya. Emmere eno eyamba okuzimba abasirikale b'omubamaanyi omubiri neguba nga tegulumbibwa bulwadde.

Amazzi n'ebigoogwa bya mugaso nnyo eri obulamu, olw'okuba nti emibiri gyaffe gjijuddemu okusinga mazzi! Ku lw'obulamu obulungi, omuntu omukulu asaana okunywa liita z'amazzi bbiri ova okusingawo buli lunaku singa kibeera nti obudde bwa bbugumu. Ebigoogwa (emmere egonza ekyenda) ya mugaso okusobozesa ekyenda okukuba emmere, okugiyingiza mu musaayi ne mu kufulumya ebikyafu.

Okukuma ebiriisa

Ebiriisa naddala vitamini, biggwaamu mu mmere eyo eba eterekeddwa okumala ebbanga eddene, oba eteereddwaa ennyo mu mpewo ennyingi, mu mazzi ova mu bbugumu nga biteekebwateekebwa. Okusobola okukuma ebiriisa:

- ✓ bwe kiba kisoboka, kuuma emmere ng'eri ku bimera ova ku miti gyayo okutuuka ekiseera nga yeetaagiddwa.
- ✓ yoza enva endiirwa n'ebibala mu bwangu (ebijanjaalo byoba onnyike byokka) fumbira mu mazzi matonotono, ova
- ✓ biseruze ova siikako kitono.
- ✓ bifumbire mu budde butono obusoboka, ng'okozesa ebbugumu ttono.
- ✓ ddamu okozese amazzi g'ofumbiddemu (agalimu ebiriisa) mu kukola eby'okunywa ova ssupu.

Okukozesa amaanyi amatono mu kuteekateeka emmere

Abakazi basobola okutaasa amaanyi gaabwe, ne bakunjaanya n'okukozesa enku entono nga bayita mu nkyukakyuka ennyangu mu ebyo bye bakola ebya bulijjo. Okugeza:

- ✓ si buli mmere nti yeetaaga okufumba. Ebibala n'enva endiirwa biwooma okusingawo era nga bibaamu ekiriisa kingi bwe biba nga biriiriddwa nga bibisi (naye nga biyonjo), noolwekyo buli lunaku tulina okulyayo ebibala ebibisi n'enva endiirwa nga biri ku mmere ova mu masekkati g'ebibu by'emmere.
- ✓ gula ova kolayo ekyoto ekikekkereza enku ova Amanda ate nga kifumba mu bwangu.
- ✓ kozesa okufumba okw'ekimpoowooze, nga tekuli muliro gwaaka, mu **kiseroky'omuddo*** okuggyiisa omuceere, ebijanjaalo ova enva ebisoose okuteekewa ku ssigiri ova sitoovu eyaka obulungi ate nga ekekereza.

Okukozesa ekisero
ekikoleddwa mu muddo
okukoomera ebyokulya

Ebijjulo ebirungi ku lw'obulamu obulungi

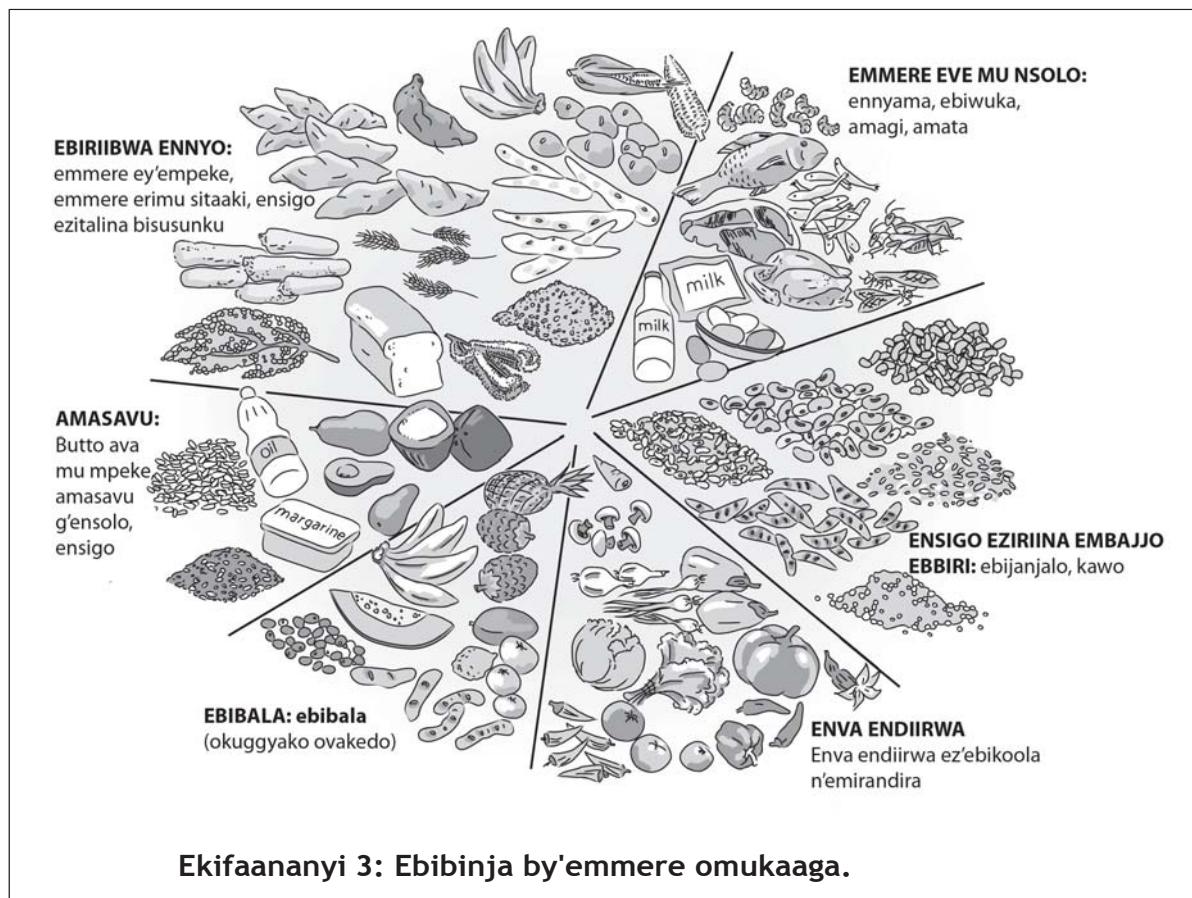
Ku lw'obulamu obulungi, tulina okulya:

- ☆ ebika eby'enjawulo oba emmere ey'enjawulo.
- ☆ ebibala ebirina langi ezaaka n'enva endiirwa buli lunaku - ebimyufu, kacungwa, kyenvu, oba kipapaali - nga kwe kuli n'ebikoola bya kiragala, naddala ebya kiragala omukwafu.
- ☆ emmere eyensigo n'ebinyeebwa emirundi egiwerako buli wiiki
- ☆ emmere embisi oba enfumbeko akatono

Ebibala n'enva endiirwa bitwala ekifo ku mmere eriibwa era ne bijjuza embuto mu ngeri y'okukkusa, olw'okuba nti birimu engeri y'ebintu ebyefaanaanyiriza obugoogwa ebigonvu n'emmere ewa amaanyi.

N'olwekyo 'ekijjulo ekirungi' kibaako ekigero ky'emmere ewa amaanyi kitono (era nga si kika kimu ku buli kijjulo), ng'eriibwa n'ebika ebirala bisatu oba bina, so si kimu oba bibiri.

* Half-fill a large basket or cardboard box with dry grass. Put your empty pot onto the grass and then pack more dry grass around it, up to the well-fitting lid. Take the pot out and use it to start cooking rice (for 10 minutes) or beans (15 minutes). When the food is boiling well, take the pot off the fire or stove and **quickly** place it in the prepared box, then cover the lid with more grass held in an old maize sack.

Ekifaananyi 3: Ebibinja by'emmere omukaaga.

Ebibinja by'emmere

Abakugu ku by'endiisa baawulamu emmere mu bibinja mukaaga okuyamba abantu okulonda kye balina okulya, nga:

1. Emmere ewa amaanyi	4. Enva endiirwa
2. Emmere ey'emeke	5. Emmere eva mu bisolo
3. Ebibala	6. Amasavu.

Buli kibinja kirimu emmere efaanagana (okugeza enva endiirwa) oba ebiwlilikika okuba nga birina amasavu nga biri mu kamwa (ey'amasavu), oba eyo egabana ensibuko emu (okugeza emmere eva mu bisolo), oba ekikula (okugeza ensigo nga ziba mu kisusunku).

Wabula buli kibinja kya mmere kirina ekiriisa kimu kyokka kye kivaamu, nga byonna wamu bivaamu ekintabuli ky'ebiriisa. Ku lw'obulmu obulungi, twetaaga okulya emmere okuva mu bibinja byonna omukaaga buli lunaku. Ebika gye bikoma okuba ebingi, gye tukoma okulya obulungi.

Ebijjulo n'obumpwakimpwaki

abantu abalina akawuka ka Mukenenya n'abaana (abalina embuto enfunda) baganyulwa kinene mu kulya emmere mu bipimo ebitonotono buli luvannyuma lw'ekiseera ekigere, okusinga okulya ekijjulo kimu oba bibiri ebinene. Eby'okulya ebirala eby'ebibala, enva endiirwa, ensigo, bikkakkanya ku njala era ne byongera n'amaanyi mu mubiri n'okunywerera ku ssomero. Ebyokunywa ebirimu sukaali oba emmere (okugeza bisikwiti ne switi) si birungi kubanga bireetera omubiri okuzaala ekirungo kya *insulin*, nga kino kireetera abantu okuwulira nga tebalina kye balina munda, nga bookerera n'okuwulira enjala mu bbanga lya ssaawa emu oba bbiri oluvannyuma lw'okulya. Sukaali era ayonoona amannya ate era ayambako mu kuleeta omugejjo, oguyinza okuvaamu okulwala obulwadde bwa sukaali. **Ekikookero iv** kiraga eby'okulya ebtalina bulabe, era nga kinnyonnyola ku ngeri z'okufumbamu oba okuteekateeka eby'okulya ebimu ebitamanyiddwa.

Ekitundu 4:

Kendeeza ku by'okozesa n'emirimu, naye olime emmere ennyingi - mu ngeri ewanirikika

'Okukuumika/okuwanirikika' kigambo kiwanvu, naye ng'ate kirowoozo kya mugaso ddala. Zino ze ngeri ez'emirundi esatu mwe tusobola okunnyonnyolera ekigambo ekyo:

- ❖ Okukozesa ebintu by'obutonde mu ngeri etasukka busobozi bwa nsi kubizzaawo.
- ❖ Ekikolebwaa (okulima, okuvuba oba okusala emitii) kibeera kiwanirikika singa kiba nga kituukiriza ebyetaago by'abantu abaliwo olwaleero, era nga kijja kugenda mu maaso oktuukiriza ebyetaago by'abaana baabwe, abazzukulu, n'emigigi egirijja.
- ❖ Engeri eba ewanirikika singa ebeera ng'etuukiriza ebyetaago by'abantu, ebimera, ebisolo n'obutonde bw'ensi obuliwo olwaleero, nga tereese kufiirwa kwonna oba kamogo kajja kwonoona ngeri enajja mu biseera eby'emigigi egirijja.

Mu kiseera kino, emirimu gy'abantu mingi tegikuumika kubanga gyonoona ebyobugagga ebyomugaso. Okugeza, ettaka oba emitii, oba gireetera abantu okukozesa ebyobugagga eby'ekkekwa - naddala amazzi - nga tubikozesa mu ngeri ey'ekyeyoononere oba mu bwangu ennyo. Emirimu emirala tegikuumika kubanga gikozesa amafuta agava mu biramu ebyafa eby'omu ttaka okugeza amafuta n'amanda, ebitasobola kuzzibwawo.

Buli muntu yeetaaga okusalawo oba nga kituufu oba kikyamu okwonoona ensi ey'abaana baffe, nga tufuba oktuukiriza ebyetaago byaffe olwaleero. Singa tusalawo ng'abagoberezi ba Kristu, nti ebikolwa byaffe birina okubeera nga bikuumika, tujja kwetaaga ensonga ez'omuwendo ezijja okutulunjjamya mu kusalawo kwaffe okwa bulijjo, tusobole okulondawo bye tusinga okwetaaga okukira ku birala n'ebyo bye tulowooza nga tebikyusekyuse. Zino wammanga ze nsonga ez'omuwendo ettaano ez'okukuyamba mu kukola okusalawo, ng'olunjamizibwa Enjiri wamu ne Mwoyo Mutuukirivu:

★Bulijjo teeka abantu mu kifo ekisooka, nga Yesu bwe yakola.

- ★Labirira era ogabane ebirabo by'obutonde, naddala ettaka n'amazzi.
 - ★Engeri gye tukozesaamu ebintu ebeere ng'egya mu byobugagga Katonda by'atuwadde, nga tukendeeza ku bunene bwa famire zaffe, okussa ekitiibwa mu byetaago by'ebimera n'ebisolo era n'okukozesa engeri ez'obutonde mu ngeri ey'obuvunaanyizibwa.
 - ★Weewale okwonoona okw'ekika kyonna.
 - ★Gabana amagezi n'ebintu ebirala ebisukka mu bye twetaaga.
- Mu ssuula eno tutunuulira ebirowoozo bya mirundi esatu:
1. Abantu engeri gye bakyusaamu endowooza zaabwe n'enneyisa.
 2. 'Ebirooto - oba okwenyumiza embooziezikwata ku bulamu obw'omumaso obulungiko.
 3. Okutunuulira ennima eyabulijjo nga twebuuza nti: "Tusobola okukendeeza ku bye tukozesa era ne tukola emirimu mitono ko - naye ng'ate tulima emmere nnyingiko?"

Okukyusa enneeyisa

Tutunuulira enkyukakyuka mu nneeyisa, okusooka, kubanga ebizibu bingi mu bulamu ebireetebwawo - oba ne bifuuka na bibi nnyo - olw'engeri gye tweyisaamu, nga tetulowoozezza buli lunaku; ekyokubiri, kubanga enneeyisa nnyangu okukyuka okusinga ebyobugagga oba ebyo ebituukawo. Ebiseera ebisinga enkyukakyuka egoberera emitendera mukaaga:

Omutendera 1: Tumanya ebizibu ebiriwo olwaleero n'ebyo ebibireeta, nga mwe muli n'emize egiri mu nneeyisa eya buli lunaku.

Omutendera 2: Twenyumiza emboozu ezikwata ku bulamu engeri gye busobola okufuukamu obulungi singa tweyisa mu ngeri ey'enzawulo.

Omutendera 3: Tuteekateeka nga bwe twebuuza" kiki kye tunaakyusa - era tutya?"

Omutendera 4: tugezaako enneeyisa empya buli lunaku.

Omutendera 5: tuddamu ne twekebejja entandikwa yaffe era n'engeri gye tutambuddemu, okusobola okukyusa mu kyetukola.

Omutendera 6: tuyiga okuva mu buwangizi bwaffe n'ensobi zaffe buli mwaka, nga tetunnaba kukola nteekateeka mpya nga tusinziira ku buwangizi bwaffe.

Ebitundu ebisatu ebisooka eby'ekitabo kino byali bikwata ku Mutendera Oguusooka. Ekitundu kino kikwata ku mutendera Ogwokubiri n'Ogwokusatu.

Okuloota ebirooto eby'essuubi

Kino kikwata ku buli omu: abavubuka abato ne bajajaja, abakyala n'abasajja, ko n'abaana abato. Ebirooto bitandika n'ebirowoozo by'omuntu ssekinnoomu, naye twetaaaga okuba nga tubigabana n'abalala. Tutandika n'okutwala obudde, ate obuwantu ddala, nga tutunuulira ebitwetoolodde n'obulamu obwa bulijo nga tutunuulira ebintu bino n'amaaso amaggya'. Njagala kye ndaba ne kye nkola? Singa Katonda yatambula nange nga bwe yatambula ne Adam mu Nnimiro y'e Eden, nnandibadde musanyufu okuba nga ngabana

ennimiro yange ne Katonda, oba nandiswadde okukikola? Nnandibadde n'obudde okutambulako ne Katonda mu budde bw'akawungeezi, oba sandirekedde awo kukola?

Ekiddako, tulina okugabana bye tulaba n'ebirooto, nga tuwuliriza n'ekitiibwa abantu abalala. Tosekerera kirooto kya muntu yenna, ne bwe kiba kyewuunyisa kitya. Katonda atera okuwa ebirowoozo n'enjolesebwa 'abaana abato'. Bw'owlira ekirrooto oba enjolesebwa, tokisambajja mangu ago nga 'ekitasoboka': waliwo ekirema Katonda? Jjukira ebirooto bya Martin Luther King ne Barack Obama. Yogera, yimba era zinira ku birooto byo. N'ekisinga byonna, saba - era tegeeza Katonda ebirooto byo.

Ennima ey'edda n'enneeyisa y'awaka: okubuuza ebibuuzo

Abantu si bangi abasiriikiriram ne beebuuza ebibuuzo ku bye bakola buli lunaku. "Naye era, njera buli lunaku wabweru, nfumba amazzi ga kyayi, nnaaza abaana, nnima, nsiga ensigo, nkoola, ntyaba enku, ne nkima n'amazzi, era ne njoza n'engoye. Emirimu gy'omukazi tegiggwa! "Nsambula ettaka ery'okusigako, njokya kasasiro, nkola enkomera, nkabala n'okussa ensalosalo mu ttaka, ngula era ne nkozesu ebirimusa (singa mba nsobola okubifuna). "Ate olwo nnyinza ntya okulabirira famire yange mu ngeri ey'enzawulo?"

Lekera awo okwebuuza lwaki okola buli kimu mu ngeri ya njawulo. Ekyo ky'okola kisaanidde oba kiyinza okuba nga kyandikozeseddwa mu ngeri endala? Okola nga weeyambisa ebirabo by'obutonde n'engeri ez'obutonde, oba emirimu gyo gibilitataaganya? Yita abantu abakusingako obukulu bakubuulire engeri gye baakwatangamu amalimiro gaabwe mu myaka 50 egiyise: biki bye baakolanga nga bya njawulo era lwaki? Baakolanga batya okumalawo ebiwuka ebirya ebirime ng'eddagala terinnabaawo? Baalyanga emmere ya njawulo ku eyo gye tulya ensangi zino? Waaliwo ebika eby'enzawulo eby'okulondako?

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

abantu si bangi abasobola okusiriikiriramu ne beebuuza
ebibuuzo ku biki bye bakola buli lunaku.

Wa abaana abato omukisa okubuuza ebibuuzo 'ebizibu': Iwaki okabala ettaka lyonna ate ng'ogenda kulimako kitundu ku lyo? Lwaki osimba ebirime eby'enjawulo nga buli kimu kyeyawudde - yenna nga kasooli oba nga byonna bijanjaalo? Waliwo ebirala bye tusobola okukola ng'oggyeeko okukozaesa ebigimusa ebitabule? Tusobola okukoola ekitono? Wuliriza n'obwegendereza ebibuuzo bino. "Okugamba obugambi nti eno y'engeri ffenna gye tubaddenga tukikola!" si kyakuddamu ekimatiza. Wabula, kirowoozeeko ng'ogoberera emisingi gino:

- ✓ Gatta amagezi amazaale, ag'ennono n'okutegeera.
- ✓ Emirundi n'emirundi, tunuulira ebintu by'omanyidde 'n'amaaso amaggya'.

- ✓ Noonya engeri y'okwongezaamu amakungula go era n'ebirime eby'enjawulo mu kiseera kye kimu.
- ✓ Noonya engeri y'okugonjoolamu obuzibu okusinga okutunuulira ebizibu ("tulina amakovu mangi oba embaata ntono?").
- ✓ Noonya engeri z'okukendezaamu amaanyi ng'olowooza n'obwegendereza oba okukola (okusimba emitii oba okusima amabibiro) ekyo kikolebwa omulundi gumu gwokka.

Kwatagana, wabula tovuganya na mbeera za butonde (amazzi gakulukuta gakkirira; leka gakole ekyo, wabula gateeke mu kkubo lye gasobola okukulukutiramu ggwe osobole okugakozesa!).

Ekitundu 5:

Okulaba emikisa – ebirina okukolebwa ku lw'obulimi n'embeera y'obulamu ekuumika

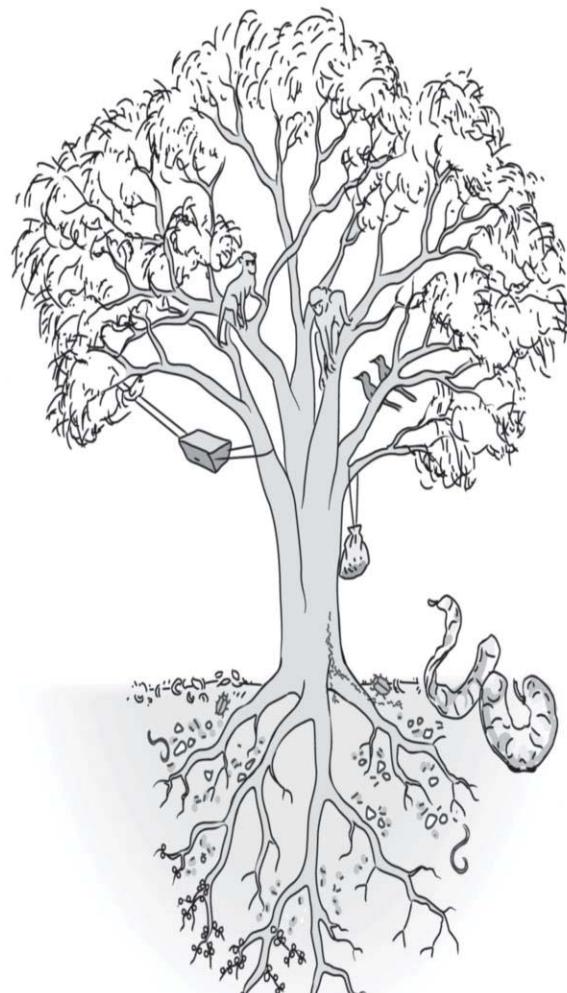
Tuyinza okulowooza nti tulina ebyobugagga bitono, naye singa tubikozesa bulungi, ebyobugagga ebyo bisobola okukyusa obulamu bwaffe. Abantu bangi batandika na kumenya bizibu bye ‘balina’ - olwo ne balyoka banoonya engeri y’okubimalirizaamu. Engeri emu ezzaamu essuubi era nga y’esinga okuba ennungi kwe kusooka okutunuulira ebyo ‘bye tulina’. So si bizibu. Engeri ‘eyeesigama ku by’obugagga ebiriwo’ egamba nti, “Leka tutunuulire ekyo kyennyini kye tulina, era tukolewo engeri z’okukozesa buli kyabugagga ebyo kinnakimu mu ngeri esingayo obulungi esoboka.”

Ebirina okukolebwa okusobola okubeerawo

Mu kitabo kino, tukuwa engeri ezeesigama ku byobugagga ebiriwo, z’osobola okukozesa okusobola okubeera mu bulamu n’obulimi obukuumika. Ebigambo ebikulu eri ffe bye ‘Ebirina okukolebwa’. Enkozesa y’ebiyobugagga ennungi si buli kiseera nti ebaawo luvannyuma lwa kussaamu maanyi mangi. Wabula, eba yeetaaga nteekateeka nnungi era n’ebirina okukolebwa ebituufu. Enteekateeka esinziira ku kulowooza n’obwegendereza ku buli kya bugagga ekitwetoolodde: amazzi, embuyaga, ettaka, emit, ebizimbe, enkomera, enjazi, ebisolo, ebimera, abantu - na buli kimu ekiri mu bbanga eryetoolodde awaka n’ennimiro, nga n’ennyumba zaffe mwe tuzitwalidde.

Okwolesebwa tekukwata ku kulaba bintu nga bwe biri kati, naye nga bwe binaabeera, bwe tunaakozesa ebyobugagga byaffe byonna n’ebirabo bya Katonda eby’obutonde, wamu n’embeera ez’obutonde era nga tetubikosa.

Twetaaga okuba n’obusobozi okulaba emigaso egy’enjawulo gyonna egiri mu buli kyabugagga. Omuti, okugeza, gutuwa ekisiikirize, gukwata embuyaga oba enkuba, okutangira ettaka okukulugguka, gituwa ebibala, ebikoola byagyo bigimusa ettaka, era n’emirandira gyagyo gikwata amazzi mu ttaka. Tuteekateeka okukozesa buli gumu ku migaso gino mu bujuvu.

Emiti gituwa ebyobugagga eby’enjawulo.
Bimeka by’osobola okulaba?

Omutendera oguddako kwe kulaba engeri y'okulaba nga buli kya bugagga ekizuuiddwa oba ekiteekeddwa okumpi awo, okugeza bwe tuba nga twagala okukuma enkoko nga zituwa amagi n'ennyama, wamu n'okulunda ebyennyanja, tusobola okugatta pulojekiti zino zombi (ne tukendeeza ku mirimu) nga tuzimba ennyumba y'enkoko engulumivu nga wansi waliwo ekituli ekigguka ku kidiba ky'ebunnyanja ekiri wansi waayo, kalimbwe w'enkoko asbole okugwa mu by'ennyanja akole ng'emmere yaabyo.

Ebyetaago, emigaso n'enkwatagana yaabyo

Bwe tuba tusoma ku by'obugagga, tutunuulira ebyetaago, ebikolebwa wamu n'ennyunga wakati w'ebiyobugagga omuntu by'alina, naddala ebintu ebirina obulamu, okugeza emit ioba ebisolo.

Ekyokulabirako, enkoko **zeetaaga** amazzi, emmere, ennyumba, enfuufu, obuyinja, ekifo we zitambulira, n'okubeera awamu ne nkoko zinnaazo, ekiyumba ky'okwaluliram n'eddagala. Wabula ate nazo zivaamu ebintu eby'enjawulo: amagi, ennyama, kalimbwe abigimusa ettaka oba okuliisa eby'ennyanja, wamu nga bikola omulimu bwe birya ebiwuka ebirya ebirime n'okugonza ettaka nga ziritakula. Noolwekyo tuyunga enkoko ku 'byobugagga' ebirala n'ebiyetaago ebiri mu nkola yaffe. Tuliisa enkoko n'ebyo ebizivaamu, omuddo, oba ebimera ebiteetaagibwa n'ebiwuka ebiri mu bwebulungulule bwazo. Kino tukikola nga tuzijja mu kifo ekimu okudda mu kirala zisobole okukola emirimu gyazo okwetoloola ennimiro.

Ebirina okukolebwa n'ebirabibwa

Bw'otunuulira n'obwegendereza ebikwetoolodde, tandikira ku nnyumba yo, - okusukka ennyumba okutuuka ku nnimiro oba faamu eyimiriddewo ku mazzi g'enkuba. Ebintu bino ebisatu by'olina okweckaanya. Ebitundu ebyo ebisatu kw'olina okutambuliza

by'olina okulaba. Weetabyemu buli muntu yenna bwe mubeera mu kifo ekimu, omuli; abasajja, abakazi, abaana n'abakadde. Jjukira ensonga ez'omuwendo (empisa) ze tulonze: abantu (si magoba) okusooka; labirira ensi ng'abatume ba Katonda; abatasukka nsalo; abali mu bifo ebiri okumpi; abagabana ebyobugagga n'amagezi; era nga tewali kwonoona kintu na kimu- era goberera amateeka gano:

- ✓ Yigira era olabire ku mbeera z'obutonde (Katonda ze yakola) ebitonde eby'enjawulo mwe bikolaganira nga biri mu kifo kimu byonna.
- ✓ Wuliriza - era oyigire - ku magezi ag'edda.
- ✓ Kolaganira wamu n'ebiyobugagga ebyobutonde wamu n'engeri zaabyo era tovuganya nabyo.
- ✓ Yagala ekitono, ekitambula akasoobo, engeri z'okugonjoolamu ekizibu ezitalina bulabe, buli kiseera ekinene si kye kiba kisinga obulungi.
- ✓ Ssa ekitiibwa, labirira era tereka amazzi, amaanyi, n'ettaka.
- ✓ Sanyukira enjawulo eriwo, naddala mu bimera.
- ✓ Tunuulira engeri z'okukendeezaamu emirimu ate nga zongera ku makungula.
- ✓ Ddamu okozese ebintu ebimaze okukozesebw tolina kwonoona!

Amateeka gano gasobola okukozesebw buli wamu mu nsi yonna, newakubadde ng'encola ze tukozesa zaawukana okusinziira ku bifo gye tubeera era ne kye twagala.

Okusonjola ebiruubirirwa

Tetuli beetegefu kusalawo ku ngeri ya kukyusaamu nneeyisa yaffe ku bya bulimi okutuusa nga tutegedde kye twagala okutuukako. Okusooka, twetaaga okunnyonnyola ebiruubirirwa byaffe; kino kirina emitendera etaano:

Omutendera ogusooka: kitundu ki eky'ettaka ky'osobola okukozesa? Tandisa kitono oluvannyuma ogende ng'ogaziya pulojekiti zo.

**Emmere eno erabika bulungi
nnyo - waliwo eby'okweroboza
eby'enjawulo!**

Omutendera Ogwokubiri: Ekiddako, wandiika wansi oba okube eky'okulabirako ky'ekyo amaka go oba ekibinja kye kyagala okutuukako. Okugeza: okulima emmere emala okuliisa amaka n'okufuna omuwendo gw'ensimbi ze mukkanyizzaako.

Omutendera Ogw'okusatu: Kati wandiika wansi ensonga zo ez'omuwendo, okugeza, "tussa ekitiibwa mu bulamu obulungi, okweyimirizaawo n'omukisa gwa buli muntu mu famire okukulakulanya ekitone kye Katonda bye yamuwa." Ebantu eby'omuwendo gye tuli bitulaga ekkubo lye tulina okukwata mu nteekateeka zaffe.

Omutendera Ogwokuna: Kola olukalala lw'emirimu egyetaaga okukolebwa okusobola okutuukiriza emigaso n'ensonga zo ez'omuwendo. Okugeza: "Okuliisa famire obulungi tuteekeddwa okulunda enkoko n'okulima ebibala n'enva endiirwa okusobola okufuna ekiriisa kya vitamini n'omunyyo, nga kw'ogatta n'emmere ey'empeke ekuze obulungi. Era twetaaga ekintu eky'okutunda,

okugeza, ebirime eby'okufunamu ssente okugeza katungulu ccumu n'entangawuuzi, - oba omu ku ba famire asobola okubumba ssigiri ezikekkereza amanda, ng'akozesa ekitone kye eky'okubumba.

Omutendera Ogwokutaano: oluvannyuma, fumiitiriza ku kye wandyagadde okulaba mu faamu yo mu bbanga lya myaka etaano. Munabaammu emit mingi okusinga ku girimu? Onaakola otya okulaba ng'akozesa bulungi enkuba etonnya? Ettaka erinaaba likozesebwa linaaba ddene (oba ttono)? Onaabanga n'ebirime mu biseera bya nkuba byokka, oba omwaka gwonna okuggwaako? Bisolo ki ebinaabeera ku faamu yo? Kiki abantu kye banaalaba era n'okwogera nga batunuulira abantu ba famire yo nga bakola?

Ebiruubiriwa bijja kutuluujnamya nga tussaawo engeri z'okukozesaamu ettaka wamu n'okussa engeri ezo mu nkola.

Ekitundu 6:

Engeri y'okukozesaamu amazzi n'okwongera ku bugimu bw'ettaka

Amazzi n'ettaka bya bugagga bikulu nnyo. Obugimu bw'ettaka tebusinziira ku buntu obutono obulina obulamu n'emmere y'ettaka ebiririmu byokka, naye era businziira ne ku busobozi bw'ettaka okuba nga liyingiza wamu n'okukuma amazzi agamala ng'enkuba etonnye. Kya kusomooza eri abalimi okukuma buli ttondo lya nkuba erigwa ku ttaka lyabwe nga tebaganyizza yadde n'erimu okuba nga likulukuta ne ligenda.

Okukwata amazzi g'enkuba n'okwongera ku bugimu bw'ettaka bisobola okutuukibwako, byombi mu budde bwe bumu, nga tukozesa enkyukakyuka ssatu ez'omugaso era ezeewuunyisa mu nneeyisa y'ebiyobulimi ey'ennono.

- ⌚ Tulina okulekera awo okumenyawo enzimba ey'obutonde ey'ettaka eddamu nga tuyita mu kukabala, okusima ova okutuuma ettaka mu ngeri y'ebikata
- ⌚ Tetulina kuleka ttaka nga liri mu bbanga, nga teribikkiddwa bimera ebiramu ova ebifu.
- ⌚ Okwera ettaka eryereere kulina okukoma.

Tujja kusooka kunnyonnyola ensonga ku nkyukakyuka eyookubiri ('toleka ttaka mu bbanga'), nga bwe tunnyonnyola engeri y'okukwatamu amazzi ku mbalama z'ensozi, oluvannyuma tulabe engeri y'okukozesaamu amagezi agasinga okwewuunyisa - 'tewali kusimula ttaka ova okutuuma ettaka mu ngeri y'ebikata'. Enkyukakyuka zino mu nneeyisa y'ebiyobulimi zikozeseddwa abalimi bangi mu Afrika, South Amerika ne Asia, era nga kati bafuna amakungula amalungi - nga tebakoze nnyo era nga bataddemu kitono. Naawe, osobola okufuna amakungula amalungi nga ago.

Okukunjanya amazzi ku mbalama z'ensozi n'okugaterekwa mu ttaka: ‘Ensonga omukaaga

Okutuuma ettaka mu ngeri y'ebikata ye layini egatta ebitundu by'ettaka ebibiri ebiri ku mutendera ogw'enkanankana. Okutuuma ettaka mu ngeri y'ebikata kiyamba okwongera ku miganyulo egiva mu nkuba wamu n'okukendeeza ku bulabe bw'eyinza okuleeta ku ttaka nga erikuluggusa.

1. **Ensibuko:** ludda ki amazzi gye gava nga gakulukuta okuyiika ku lubalama lw'ulosozi? Gatunuulire olabe.
2. **Kendeeza ova komya** okukulukuta kw'amazzi nga gakkirira wansi w'ulosozi ng'oyita mu kukozesa amayinja ova okusima amabibiro (laba 6, wammanga).
3. **Saasaanya** amazzi gano okwetoloola olubalama lwonna, ng'okozesa enkola y'emu...

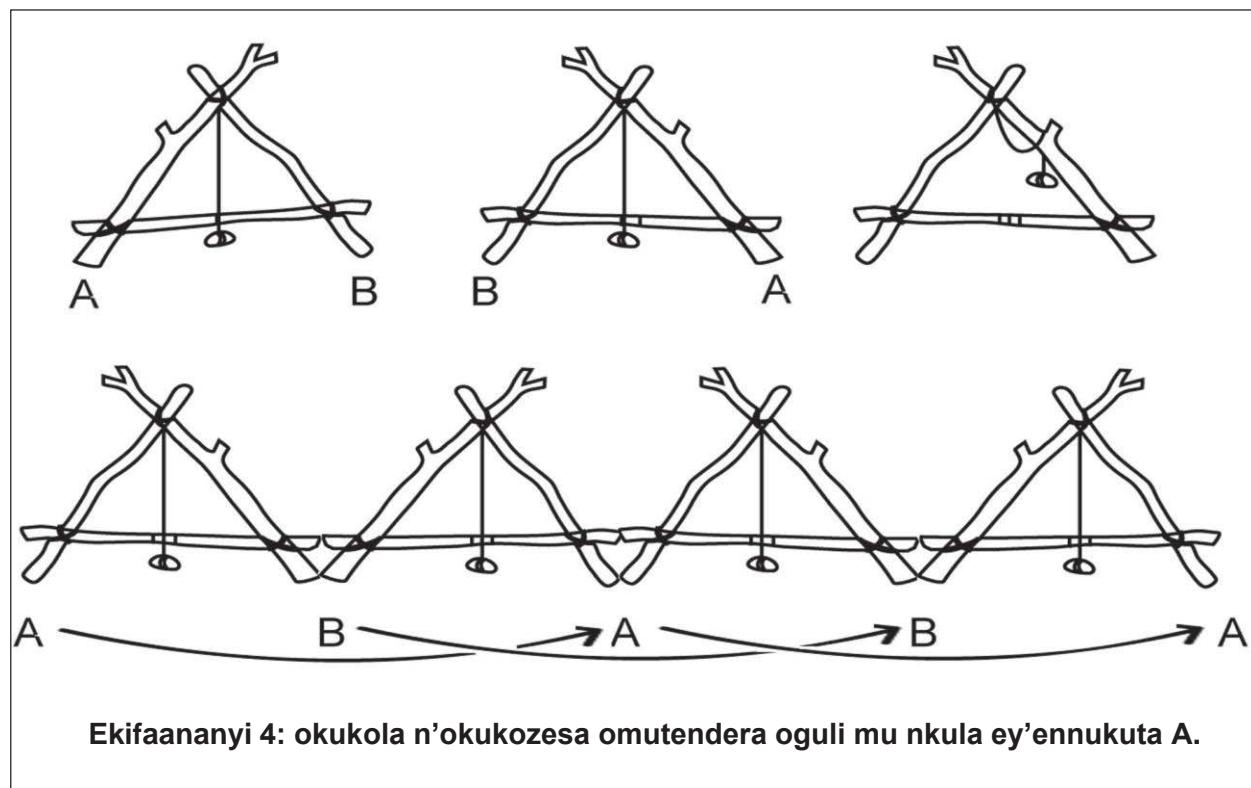

4. ...enkuba esobole **okunnyikira mu ttaka**
5. **Ekisiikirize:** bikka ettaka n'ebimera (ettaka ery'okungulu) oba ebikozesebeba okubikka okusobola okukendeeza ku kufiirwa amazzi agava mu ttaka nga lyaseeko akasana n'okukendeeza okwekwata kw'ettaka olw'amatondo g'enkuba amanene agaligwako.
6. **Ebbibiro:** ekinnya kiba kya nkomeredde era nga kisimibwa okuyita mu lubalama lw'olusozi era n'okwetoloola olusalosalo, ng'ettaka eriva mu mufulejje lituumibwa wamu ng'entuumo (mu buwanvu ng'obukoma mu maviivi) ku ludda lw'olusozi olukkirira. (Ekifaananyi 5, ku lupapula 41). Ziyiza entuumo y'ettaka eno okuba ng'ekulukuta ng'ogisimbako ebimera ebirina emirandira emigumu era ebibeerawo mwaka ku mwaka okugeza omuddo oguyitibwa *vetiver*.

Engeri y'okukola n'okukoza fuleemu eyakula nga ennukuta eya A

Omulimi yenna asobola okukola mu bwangu era n'okukoza enkola ya 'A-frame level' okukola emifulejje - mu butuu fu bwakyo - nga tonnaba kusima ekinnya okuyita ku lubalama lw'olusozi. Weetaaga empagi ssatu engolovu obulungi era nga ziweewuka (nga buli emu erina obuwantu bwa mmita bbiri), emisumaali emiwanvu esatu, akaguwa akagumu, akambe, ennyondo, enkumbi, ekitundu kya bbulooka n'ekkalaamu.

1. Siba oba komerera empagi bbiri wamu mu bukiika (*angle*) bwa diguli 40° ku 50° oluvannyuma osibe oba okomerere empagi eyookusatu ng'esala mu mpagi ebbiri ezasoose, nga zigalamidde ku ttaka mu buwanvu obukoma nga mu maviivi, okusobola okukola ennukuta eya 'A'.

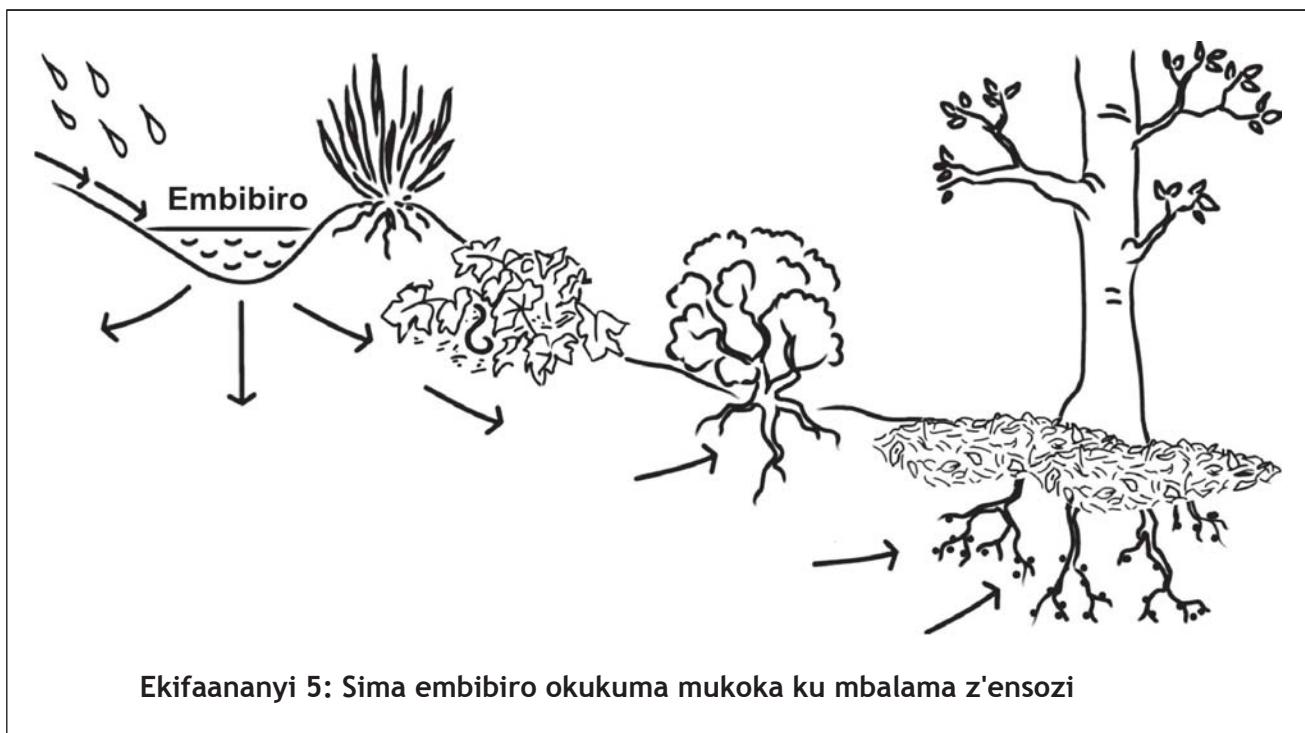

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

2. Siba ejjinja oba ekitundu kya bbulooka waggulu ku nnukuta gy'okoze n'oluguwa olugumu, ejjinja lisobole okulengejjer waansi w'empagi ey'obukiika.
3. Kwata ennukuta ng'osimbye ku ttaka ettereenv era olambe ekifo oluguwa we lusalira ku mpagi ey'obukiika ng'okozesa ekkalaamu.
4. Kuuma okugulu okumu okwa fuleemu ya A nga tekwenyeenya, wetoolooze okugulu okulala bunene bwa ddiguli 180° (kuuma fuleemu nga yeesimbye), era oddemu olambe awo oluguwa we lusalira ku mpagi ey'obukiika.
Mu makkati g'obulambe buno obubiri ge makkati ga fuleemu ya A. Lamba amakkati gano ng'osalawo mu ngeri y'okulamba.
5. Kati kozesa fuleemu ya A okulamba ettaka (omufulejje) okuyita ku lubalama lw'olusozi. Buli olugwa we luteebera mu bulambe obwa wakati, amagulu gonna aga fuleemu ya A gabeera ku mutendera gwe gumu ku ttaka.
6. Teeka okugulu okumu (A) w'oyagala okutandikira.
Wuuba okugulu okulala okutuusa ng'oluguwa lukwata ku bulambe obwomumakkati ku mpagi ey'obukiika. Ng'okozesa enkumbi, lamba ku ttaka
- ekitundu ekiri
mu makkati ga A ne B.
7. Kuuma okugulu okulala (B) nga kuli wamu, tambuza okugulu okusooka (A) okutuusa ng'ozudde ekifo ekiddako, era oddemu olambe ku ttaka mu makkati g'amagulu ago abiri.
8. 'Tambuza' fuleemu ya A ku ttaka okutuusa ng'olambye layini esala mu mufulejje, nga buli kiseera okuma okugulu okumu nga tekutambula (laba Ekifaanayi 4).

Yambuka waggulu ettaka lyo gye lisemba ng'enkuba ennyingi etonnya olabe mukoka w'atandikira okukulukuta: wano w'olina okusima omufulejje ogusooka era osime n'ekinnya ekisooka. Olusozi gye lukoma okuba oluwanvu, n'obufunda ko n'obuwanvu bw'ekinnya gye bukoma. Tuuma ettaka okuva mu mufulejje okolemu entuumo ennene ku lubalama lw'olusozi era osimbeko omuddo gwa *Vetiver* oba ogw'ekisubi. Singa entuumo y'ettaka emu ekulugguka mu nkuba ennyingi, kola ntuumo endala, ng'ogyongera ekyemmanga ku lubalama. W'olina okussa entuumo endala walina okuba nga wenkanankana (kozesza fuleemu ya A okukakasa kino).

Ekifaanayi 5: Sima embibiro okukuma mukoka ku mbalama z'ensozi

Bikka ettaka eriri wansi w'entuumo nga weeyambisa ebimera eby'emirandira egitakka nnyo mu ttaka (okugeza, *pigeon peas* oba *tephrosia*) era ne mmita bbiri okukka wansi w'olubalama simbayo emitira egirina emirandira emiwanvuko (ebimera eby'empeke oba emitira). Genda mu maaso okubikka ettaka n'ebimera mu nkuubo eziteebedde mu kinnya okuyita (si waggulu oba wansi) mu lubalama lw'olusozi.

Kola obukubo obugulumivu, nga buva waggulu bwe bukkirira ku lubalama lw'olusozi, nga buli mu bbanga (*angle*) ya ddiguli 90° okuva ku kinnya, okulaba ng'obukubo we busalira ku mifulejje, nga biri wamu bifuula ettaka okuba nga limpi era nga liri mu ngeri ya kifaananyi eky'ensonda ennya (*rectangular plots*). Kuuma emifulejje nga temuli ttaka era okuumu n'entuumo z'ettaka nga ngumu. Bino olina okubiddaabiriza buli mwaka, naye omulimu omunene ogw'okusima ekinnya gukolebwa omulundi gumu gwokka!

Okwongera ku bugimu bw'ettaka: ebigimusa ebitali bya butonde bya mugaso?

Mu myaka 50 egiyise, 'abakugu' ne gavumenti bazze nga bawa abalimi amagezi okukozesa ebigimusa ebitali bya butonde, era nga bawagira amagezi gano n'ebikozesewa ebirala bye babawa ku ssente entono. Mu kusooka ebimera eby'empeke tebyasooka kukola bulungi, n'olwekyo abalimi baalekera awo 'okuliisa' ettaka lyabwe n'ebirime ebivunze n'ebigimusa ebiva mu bisolo. Oluvannyuma, ebigimusa ebingiko byayongera okuba nga byetaagibwa buli mwaka okwongera ku makungula era, ebisale gye byeyongera okulinnya, amagoba nago gaakendeera. Awo nno olwaleero abalimi bangi bakwatiddwa ku mutego gw'okuba nga balina kwasigama ku bigimusa era n'okukkiriza nti ettaka lyabwe 'likaddiye'.

Ebimera okusobola okukula obulungi byetaaga ekirungo kya *carbon* mu bungi ddala - nga kuno

kw'ossa n'ekirungo kya *Nitrogen* n'ebiriisa by'ettaka ebirala ebitonotono. Ebimera n'obuwuka mu ttaka bisinga kwagala ebyetaago ebiva mu bivunda ebiri mu ttaka, omuli, ebiva mu bimera ebivunze oba ebisolo ebifudde oba ebibikka ettaka. Bino bivaamu birungo bya *Carbon* ne *nitrogen* bwe bibeera mu ttaka mu kigero ekitali kituufu, obugimu bw'ettaka bukendeera.

Singa ekigimusa ekirimu ekirungo kya *nitrogen* ekitali kya butonde kiba nga kikozeseddwa, kireetera obuwuka bwa bakitiriya obuli mu ttaka okuba nga bukola ekirungo kya *carbon* n'omunyyo, ng'ebimu ku bino bye bifuulibwa omunyyo ogw'obutonde (omunyyo ogugattiddwa ne *carbon*) ebimera bye byetaaga okukozesa. Wabula, omunyyo ogususse gulemesa okukola *nitrogen* ow'obutonde ebimera gwe byetaaga. Era n'okwenkanankana wakati wa *carbon* ne *nitrogen* ow'obutonde mu ttaka kuba mu mbeera mbi: singa *nitrogen* ow'obutonde asukka ku bungi bwa *carbon*, obugimu buba bukendeera. 'Ebintu ebirina obulamu' (ensirinjanyi, obuwuka bwa bakitiriya n'entikko) ebiba mu ttaka eddamu bibadde nga bifuna obumanyirivu mu kuba nga byenkanyankanya ebintu bino ebibiri mu ngeri entuufu, naye ate abalimi nga bakozesa ebigimusa ebitali bya butonde balemeddwa okuba nga babyenkanyankanya bulungi.

Mu 2009 abanoonyereza baapima obungi bwa *nitrogen* ali mu ttaka eryali limaze okuteekewamu ebigimusa ebitali bya butonde okumala emyaka emingi. Mu kifo ky'okuzuula nga *nitrogen* yeeyongeddeko, abanoonyereza bazuula ng'ate akendedde bukendeezi: obungi bwa *nitrogen* ali okumpi ku ttaka ery'okungulu wamu ne wansi ennyo yali akendedde. Kino kyakakasibwa mu Amerika, Bulaaya, ne mu Afirika, Asia ne mu Amerika ey'obukiikaddyo.

Abanoonyereza baakubira nga bagamba nti okukozesa ebigimusa ebitali bya butonde ebirimu *nitrogen* kya bulabe, tekiyamba, era nga baawa abalimi bonna amagezi okulekera awo okubikozesa, okusobola okutangira okwongera okufiirwa obugimu bw'ettaka obw'obutonde.

Abantu abakola ennima etaasa obutonde n'ennima ey'obutonde babadde nga bawa amagezi gano okumala emyaka egisoba mu 20, nga basinziira ku bumanyirivu bwabwe bwe balina. Gano ge magezi ge gamu ge tukuwa kati - era y'ensonga gye tukkaatiriza - mu kitabo kino.

Okwongera ku bugimu bw'ttaka: okusima n'okukabala biyamba?

Okunoonyereza okwakolebwa gye buvuddeko mu Afrika ne Amerika kwenkenneanya obuzibu obwenkukunala obuva mu kuyikuula ettaka nga lisimibwa n'okukabalwa. Mu bino mulimu obuzibu obulabikako: okusookera ddala, amabanga amatono ag'obutonde agabeera mu ttaka eddamu gazibibwa ne gafuukamu obutuli obutono ddala era obatalina mugaso. Ekyokubiri, ebiriisa eby'obutonde oba ebintu ebibeeramu *carbon* biziikulwa ne biteekebwa ku ttaka ku ngulu. Kino si kya mugaso, kubanga *carbon* bw'adda ku ngulu atwalibwa empewo n'afuukamu empewo ya *carbon dioxide* era nga noolwekyo omugaso gwe nga 'emmere y'ettaka' ey'ensibo gubeera gufudde. Okuyikuula bwe kukoma, obungi bw'ebirungo by'obutonde mu ttaka byeyongera, nga bwe kiragibwa okweyongera kw'amakungula wamu n'ebipimo ebituufu.

Tusobola okuwonya ettaka n'okuliddaabiriza nga tulekera awo okusima oba okukabala ettaka ('nga teriyikuulwa'), nga tkuuma ettaka ery'okungulu nga libikkidwa era nga n'okozesa ebivunze obo ebigrimusa ebiva mu bisolo, nga tusimba ebimera ebyongera *nitrogen* mu ttaka nga bimuggyia mu bbanga, nga tutabika ebimera eby'enjawulo mu nnimiro, n'okukyusakyusa mu bimera. Okutabika ebirime kwa mugaso nnyo mu kuddaabiriza ettaka erikoseddwa era y'ensonga enkulu gye twogerako mu Kitundu 7.

Okuzza obulamu mu ttaka eryekutte awamu - nga teriyiikuddwa!

Okusobola okwoleka eri ggwe, famire yo, ne balirwana bo - nti okusima tekyetaagisa, fuula ettaka eritaliiko kintu kyonna, erikaluba era nga lyaguba eriri okumpi n'ennyumba olikolemu akalimiro k'endokwa z'enva endiirwa, oleke engeri z'obutonde zikikukolere.

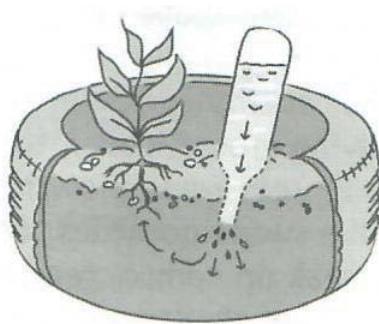
Lamba ekikula n'obunene bw'ennimiro (tuteesa okole obugazi bwa mmita 1 ku 2) ng'okozesa bbulooka ez'ekitundu oba amayinja, lekamu obukubo obutono mw'osobola okuyita. Lekera awo okwera mu kitundu ekyo, tambulira butambulizi mu bukubo bw'okoze era n'abalala obakubirize okukola ekintu kye kimu. Singa kiba kyetaagisa, kuññaanya ebikoola oba ebisaaniiko mu bukubo nga weeyambisa akakuññaanya ebisaniiiko, naye ng'oteeka buli kimu (ng'oggyeeko ebintu bya pulasitiika) ku ntuumu y'ebivunda oba okubibikka mu nnimiro.

Saawa ebimera ebiteetaagisa, naye ng'oleka emirandira gyabyo mu ttaka givunde era oleke ebikoola ebisaayiddwa kungulu kw'ettaka. Enkoko zireke (eziri mu lukomera mwe zitambulira) zitakule ettaka kubanga zireetera empewo okuyingira mu ttaka nga ziritakula okumala ennaku entonotono, ate nga bwe zigimusa n'ettaka ne kalimbwe waazo. Fukirira bulungi ennimiro (ng'okozesa amazzi* 'agakozeeko'). Kati bikka ekitundu kyonna n'emitendera ena egy'endagala ezikaze obo empapula z'amawulire, ng'oteeka buli mutendera mu kifo ekituufu nga bwe wakoze ku mulundi gwasoose, okusobola okuziyiza ekitangaala okuyingira. Kino kittu emirandira gy'omuddo egiri mu ttaka. Bikka ennimiro n'ebigimusa ebivunze nga bibisi obo ebintu ebisobola okuvunda, obo kalimbwe n'obusa bw'ebisolo ebiruddewo, oluvannyma oddemu okubikkako omutendera gw'endagala, omuddo ogukaze obo empapula z'amawulire. Ebiseera ebimu kozesa ettaka ettono obo ebiva ku nva endiirwa ebiva mu kiyungu obo evvu eriva ku nku. Genda ng'oddirinjanya emitendera gy'okubikka gino ebiri (omukalu n'omubisi)

okutuusa nga ennimiro yenkanyenkanye obuwantu bw'amaviivi we gakoma, ng'osembyayo omutendera gw'ettaka ettono. Fukirira bulungi era ogireke evunde okumala wiiki mukaaga, ng'okuma ennimiro ng'erimu amazzi buli kiseera. (laba Ekifaananyi 12, omuko 89.)

Oluvannyuma tandika okusimba endokwa oba ensigo, ng'okola obutuli obutono mu bintu ebyo bye wabissa ng'okozesa akati. Tekijja kwetaagisa kusima mu nnimiro - yongera bwongezi kubikka. Lumonde akola bulungi mu kusimula ettaka okusobola okuggyayo ebiriisa ebiri mu ttaka. Enkola eno esobola okukozesebwa mu nnimiro eziri ku museetwe era n'okukola ettaka mu nnimiro engulumivu ezikolebwa mu mipiira gy'emmotoka emikadde ova mu bisero mu nnimiro z'omu kibuga. Oyinza okwagala okussaako olukomera olw'amaggwa okukuma embuzi n'enkoko obutayingiram

Okwongera ku bugimu bw'ettaka: okuliikiriza ettaka n'ebigimusa eby'amazzi kiyamba?

Yee, singa ggwe kennyini obyeklera okuva mu busa bw'ente ova ebimera! Ekitundu gye kikoma okuba ekitono, n'obusa bwakyo gye bukoma okubaamu ekiriisa eky'amaanyi. Okusobola okukola ebimusa eby'amazzi okuva mu busa bw'ekisolo, jjuza baketi n'amazzi (kozesamazzi agamaze okukozesebwa) era ogattemu akasawo kamu ak'obusa bw'ekisolo. Tabula bulungi, -oluvannyuma otabule buli lunaku okumala

ennaku ssatu (ku kalimbwe w'ejjuba ova enkoko), ennaku nnya (ku busa bw'embuzi) ova ennaku mukaaga (ku busa bw'ente). Oba osobola okubukozesa singa butandika okuvaamu ebyovu nga byambuka kungulu ng'otabula. Amazzi ago gasaabulule ogayiwe kungulu kw'ennimiro okuyamba endokwa n'ensigo. Ebyo ebitasesebbuuse biteeka mu ntuumo y'ebivunda.

Okusobola okukola ebimusa okuva mu bimera, teeka ebikoola by'ekitungotungo ekyo kiragala mu kkutiya enkadde era obiwanike waggleku baketi, mu kisiikirize, okumala wiiki bbiri ku nnya. Nyiga amazzi gaveemu nga gayiika mu baketi era oteeke ebikamuddwamu amazi ku ntuumo y'ebivunda.

Teeka ekigimusa ky'amazzi kino ku bimera ebirina obubonero bw'okukula empola ova ebikoola ebya kyenvu ebiraga nti ebimera 'biyala'. Saabulula ekitundu ekimu eky'amazzi gano ag'ekigimusa n'ekidomola ky'amazzi kimu (ebikopo 40) ofukirire endokwa Oba ofune eccupa enkubemu obutuli ofukirire, ova kozesa ekitundu kimu ku bitundu abiri eby'amazzi ku nva endirwa.

Ebiva mu muntu nabyo bya mugaso

Omusulo, ka gube gwa bisolo ova bantu, gubaamu ekirungo kya urea, ng'ono ye nitrogen ow'obutonde era nga mulungi nnyo era nga tasaana kuba ng'ayonoonebwa bwonoonebwa! Saabulula ekitundu kimu mu bitundu by'amazzi bitaano okusobola okugoba enkuyege, okufukirira entuumo z'ebivunda, ova okugayiwa mu bisero ebirimu omusenyu okufukirira ennimiro z'endokwa z'enva endirwa.

Obubi bw'omuntu bulina okulekebwa ne buvunda okufuuka ekigimusa eky'obutonde nga tebunnaba kwonoona ttaka ova amazzi agali mu ttaka, nga bwe kibeera ku kaabuyonjo ensime nga zikozeseddwa. Mu kifo kyekyo, buuza omutendesi wa ssaayansi w'okukozesa ebyobutonde (*permaculture*)

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

akuwe amagezi ku ngeri y'okukolamu
kaabuyonjo ez'okukola ebigimusa, okusobola
okufuula obubi nga busobola okukozesebwa
mu bulimi.

*Amazzi agaba gamaze okukozesebwa okugeza okunaaba, okwoza engoye oba ebintu, oba okwoza enva endiirwa

Ekitundu 7:

Okutabika ebirime ng'obisimba, emmere ennyingi n'okukendeeza ebiwuka ebirye ebirime

Lwaki abalimi abasinga obungi basimba ekirime kimu kyokka - kasooli yekka, bijanjaalo byokka, oba muwogo yekka - ng'ettaka eriri mu makkati g'enkuubo lyereere? Enkola eno ekoppebwa kuva mu butonde? Tulowooza nti okusimba ekirime ekimu kyokka kyongera ku mutindo gw'obulimi, naye ddala enkola eno etuwa amakungula amalungi, nga tutaddemu amaanyi matono n'ebikozesebwa?

Tutendereza Katonda olw'ebitonde eby'enjawulo bye yatonda, era n'ebitone eby'enjawulo ebya Mwoyo Mutuukirivu. Omutuukirivu Pawulo yakkaatiriza nti tulina okugabana ebitone bya Mwoyo Mutuukirivu, bwe kiba nga Eklezia ng'omubiri gwa Kristu ya kwakaayakana. Abantu beetaaga bannaabwe; tetwatondebwa kuba nga tukula ffekka bwannamunigina!

Kino era kye kimu ne ku bimera; nabyo byetaaga binnaabyo ebirala ebirina ebitone bye bisobola okugabana ne binnaabyo. Okusimba ebimera eby'enjawulo awamu kukolebwa mu ngeri nti ebimera bisobola okuaniriragana mu byetaago byabyo wamu n'okukuumagana, era n'okwongera ku bugimu bw'ettaka. Kino bwe kikolebwa, kyongera ku bungi bw'emmere, ku miwendo emitonoko, kubanga:

- ✿ kwongera ku bugimu bw'ettaka n'amazzi ebiyamba okwongera ku makungula.
- ✿ amakungula gatambulira ddala okumalako omwaka; noolwekyo tewaba 'biseera bya njala'.
- ✿ kukendeeza ku kufiirwa ebimrime olw'ekyeye, ebiwuka n'endwadde.
- ✿ ebigimusa ebitali bya butonde biba tebyetaagisa
- ✿ kukendeeza ku kuvuganya wakati w'omuddo n'ebirime.

Ettaka bwe lifuna obugimu, ebimera

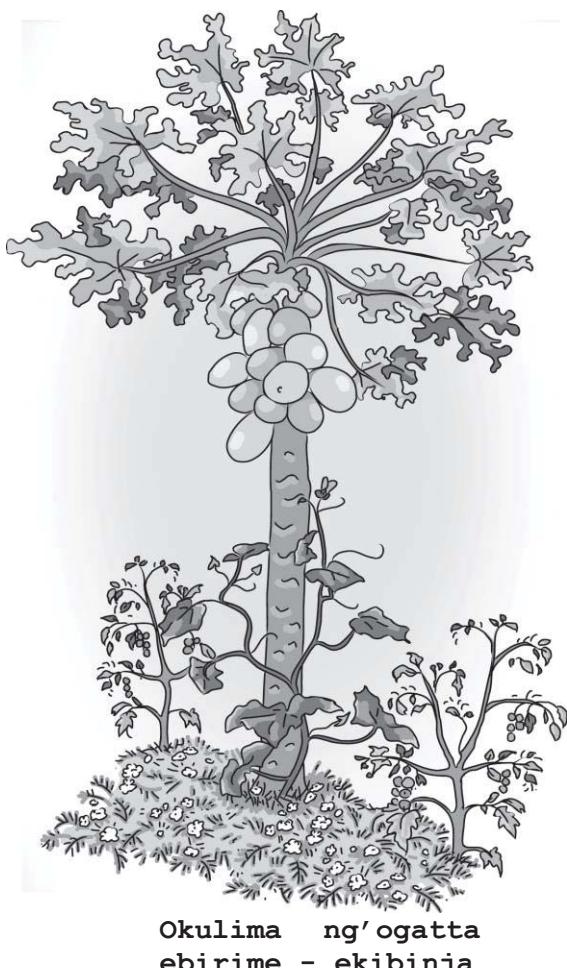
ebikulako biba biramu era nga bisobola bulungi okulwanyisa ebiwuka n'endwadde.

Ensimba y'ebirime enkumi y'esinga okuba ennambulukufu. Ebimera ebikumi (obutungulu, katunguluccumu, kawunyira) biwunya nnyo ekibiyamba okugoba ebiwuka ebimu, ate ebimera ebirala 'ebikumi' biba bisikiriza ebiwuka N'olwensonga bye biriibwa mu kifo ky'ebirime eby'emmere.

Engeri z'okusimbamu ebimera eby'enjawulo awamu

Tuteekateeka okukozesa emigaso gyonna egya buli kimera ekirondedduwa, so si mmere gye bivaako. Okugeza, ensujju oba ebinyeebwa bikola mu kubikka ettaka ery'okungulu, bikendeeza amazzi okuggwa mu ttaka era n'okuziyiza omuddo mu nnimiro. Ebimera ebirina emirandira emiwanvu egikka mu ttaka okugeza lumonde, bikola mu kusima n'okwabuluzaamu ettaka eriba lyekutte awamu, era byambusa n'emmere y'ettaka okusobola okuliisa ebimera ebirina emirandira emimpi.

Ebimera ebyongera ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka birina famire yaabyo ennene ddala era nga bino bye bimera ebiba n'ensigo zaabyo nga ziri mu kisusunku era nga ziba n'obututtwa obwetoloovu ku mirandira gyabyo. Ekimera kino ne bwe kiba nga muti gwa *msangu* omunene (*falderbia albida*) oba nga kati ka ggobe akatono, akawuka aka

bakitiriya akabeera mu bututwa obuli ku mirandira kanuuna era ne kakunjaanya ekirungo kya *nitrogen* okuva mu mpewo ne kamussa mu mazzi agali mu ttaka. Bikola 'ekigimusa ekiviira ddala mu birime', ekikozesebwa ebimera bino byennyini ebissa *nitrogen* mu ttaka wamu n'ebimera ebirala ebikulira okumpi nabyo. Ebimera ebimu (okugeza ebijanjaalo, kawo) birisa abantu ate ebirala (okugeza *leucaena*, *msangu*) biriisa bisolo, wabula nga byonna wamu byongera ku bugimu bw'ettaka, awatali kussaamu nsimbi wamu n'okuziyiza obulabe obuva mu kukozesa ebimusa ebitali bya butonde.

Tutegeka ebimera ebitabike nga tubissa mu bibinja oba mu buwugiro okusobola okuwaniriragana n'okukuumagana naye nga tebivuganya (olwokuba nga biba byetaaga ebiriisa bya njawulo okuva mu ttaka), oba mu nkuubo okusobola:

- ⌚ okulamba ensalosalo
- ⌚ okukola enkomera ezimera oba ezikwata

kibuyaga

- ⌚ okusimba awamu ebimera ku ttaka eribeererawo ku nkuba.

Londa ebimera binnansangwa ebirina obusobozi bw'okugumira embeera z'ettaka erya bulijo era nga bisobola okugumira ebiwuka n'endwadde okusinga ebimera ebitali binnansangwa ebyaggyibwa ku ssemazinga endala, okugeza kasooli oba emitি ga kalitunsi.

Okusimba ebimera ng'obitabika kutwaliramu:

- ⌚ ebimera binnansangwa ebikulira ku mitendera egy'enjawulo, ng'ebimu bibikka ettaka, ebirala bitiititi, emitи n'ebyo ebiwalampa ku binnaabyo okufuna obuwanirwa
- ⌚ ebimera ebibaawo ebbanga lyonna wamu n'ebyo ebikulira mu sizoni (teri bimera birongooseemu ku ebyo ebikulira mu sizoni kubanga tebivaako nsigo za mbala)
- ⌚ ebimera ebirina emirandira emiwanu n'ebyo ebirina emimpi
- ⌚ ebimera ebijjako ebibala ebingi ate nga binene (okugeza kasooli n'emboga) n'ebyo ebijjako ebibala ebiwewufu (okugeza kaloti n'obutungulu)
- ⌚ ebimera ebyongera *nitrogen* mu ttaka nga bimuggya mu mpewo
- ⌚ ebimera ebiriibwa abantu era nga bikola ng'eddagala wamu n'ebyo ebiriibwa ebisolo.
- ⌚ ebimera ebiyamba okubikka ettaka ery'okungulu obutabuguma nnyo, okukendeeza ku mazzi agava mu ttaka okugenda mu bbanga olw'akasana okwokya ettaka n'okutangira omuddo ogutetaagibwa mu nnimiro.
- ⌚ 'ebimera ebikumi' ebigoba ebiwuka

- ❖ oba okusikiriza ebiwuka ebyo ne bitalya birime bya mugaso.

Singa ekirime kimu kyokka kye kisimbibwa mu nnimiro (okulima ekirime ekimu), ebiwuka n'endwadde bijja kusasaana mu bwangu mu nnimiro yonna era ebirime byonna bijja kufa. Naye singa ebimera eby'ebika eby'enjawulo biba nga birimiddwa mu buwugiro, ebiwuka n'endwadde biba bisasaana kitono, era nga n'okufiirwa kuba kutono.

Beera n'akatabo k'ennimiro yo mw'onawandiikira olukalala lw'ebimera ebikula obulungi nga biri ne binnaabyo wamu ne by'olina okwewala okugatta. Wandiika ebimera ebrimiddwa mu nnimiro ez'enjawulo buli mwaka, era n'enkola ezaakozesewba okuliisa ettaka. Teekateeka okukyusakyusa mu birime okutangira ebiwuka okubirumba oba okufiirwa ebiriisa by'ettaka ekisusse.

Okuzuula ensigo n'endokwa ez'okusimba mu nkola ey'okutabika ebirime

Abalimi tebalina kugula nsigo za bbeeyi, oba okwesigama ku nsigo gavumenti z'egaba. Ebifo ebirala kuliko:

- ❖ ebiyungu bya famire zammwe n'ebyo ebya mikwano gyammwe okufunamu ensigo z'ebibala: amapeera, amapapaali, ensujju, ennyaanya, keto, *cucumber*, emitwe gy'ennaanansi, kaloti ne katungulu ccumu.
- ❖ Ennimiro yo yennyini singa onaaleka ebijanjaalo ne kawo okuba nga bikola ensigo
- ❖ ‘Londa’ ensigo ezimera okuva ku ntuumo za kasassiro oba ez'ebivunze okugeza (ennyaanya, emiyembe)
- ❖ ebimera ebikola ebiba n'ensigo ezirina embayi era nga zisobola okwawuzibwamu wakati ne wuuma ebbiri (ekisubi, obutungulu)
- ❖ ‘okuwaanyisa’ ensigo n'endokwa, wano abalimi nga bawaanyisa oba okugula ensigo oba endokwa

- ❖ okusala omulandira oba ettabi okusobola okuzaaza omuti

Buli famire yeetaaga ennimiro y'endokwa z'ebirime endokwa gye zisobola okukuumibwa okuva eri ebisolo, enkuba ennyingi n'akasana akasusse okutuusa nga bigumu ekimala okuyimirirawo ku lwabyo byokka mu mbeera z'ennimiro. Kola ennimiro y'endokwa mu kifo eky'ekisiikirize, okuliraana ennyumba yo osobile okuba ng'ogirabirira buli lunaku n'okuba ng'osobola okufuna amangu amazzi agakozeseddwa era ennimiro eyo gikuume n'olukomera olw'amaggwa. Simba ensigo bbiri oba ssatu mu bigimusa ebivunze obulungi, mu busuwa bwazo olabe ng'okuzisimbulamu tekujja kukutawaanya kumenya mirandira, era ebimera bisobola okuggyibwa mu kifo ekimu okudda mu kirala singa ebyetaago byabyo biba nga bikyuse. Okusobola okukuma amazzi mu ttaka, ensuwa ziyimirize ku musenu. Ensuwa zisobola okukolebwa mu busawo obutono oba mu ccupa za pulasitiika ensale, ebigogo, oba okuva mu ppaayinta z'amata. Bwe buba nga butono, endokwa ziba zeetaaga omuddo ogw'okuzibikkako waggulu okuzitangira okutuukibwako akasana oba enkuba ennyingi.

Ebiwuka, endwadde n'obulimi obulimu okutabika ebirime

Ebiwuka n'endwadde bikendeeza oba okwonoona enkula y'ebirime n'amakungula. Era kino kireetera obudde, amaanyi n'ebikozesewba mu nnimiro okugendera obwereere. Wabula, tosuubira nti okufiirwa okw'engeri eyo osobola okukumalawo olw'ensonga nti kuleetebwawo ensonga ez'enjawulo.

Obuwuka bwa baktiriya obutalina bulabe, ebiwuka n'ensirinjanyi bya mugaso nnyo mu kukuuma ettaka nga ddamu. Ky'ova olaba nti eddagala erifuyira si ddungi kubanga litta obuwuka obulungi n'obubi bwonna wamu era nga lya bulabe ku bulamu bw'omuntu. Mu kifo ky'okukozesa eddagala eryo kyandibadde kirungi okusimba ‘ebimera ebikumi’ okumpi

n'ebirime ebiriibwa ennyo ebiwuka ebyo. Okugeza gattamu obutungulu, katunguluccumu oba ekimera kyonna ekirala ekiwunya ennyo ng'obisimba wamu n'ebirime nga emboga okukendeeza ku buwuka obuzirya.

Akakodyo akalala ak'okuteekateekamu n'okukozesa eddagala eryangu ery'obutonde erikolebwa awaka, nga weeyambisa amazzi okunnyika ebikoola oba enduli z'ebimera ebisekule (entangawuuzi, katunguluccumu, kaamulali, kawunyira, muluku, muwogo, ekitungotungo). Eddagala erimu ery'obutonde ligattibwamu amazzi ga ssabbuuni okuliyamba okuba nga likwatira ku bikoola. Fukirira eddagala ettabule obutereevu ku bimera ebirwadde. Jjukira nti eddagala erimu ery'obutonde, okugeza ebikoola by'enniimu, bya butwa, n'olwekyo kakasa nti oyoza enva endiirwa mu mazzi amayonjo nga tonnaba kuzifumba na kuzirya.

EKIMERA	EKIWUKA	EDDAGALA
Ennyaanya	(Nnabbubi omumyufu) <i>Red spider mite</i>	Fuuyira ne kawunyira
Emboga	obusaanyi	<i>Neem spray</i>
Ensigo za kasooli entereke	<i>Akawuka akalya kasooli omukalu</i> (<i>Large grain borer</i>)	Ebikoola bya kalitunsi n'ebya (<i>lipia javanica</i>) ng'obissa mu nsawo y'ensigo.
Famire y'emboga	Muwempe	Amazzi g'evvu g'omamirirako oluvannyuma lw'okufukirira n'eddagala lya (<i>garden rue leaf spray</i>)

Sanyaawo ebimera ebirwadde ng'obivunza (entuumo y'ebivunda eba ebuguma nnyo okusobola okutta ensigo z'omuddo mu wiiki emu; laba omuko 71), okuliisa ebimera okuziyiza okusasaanira ku bimera ebirala oba - ng'amagezi agasembayo oba ng'obyokya. Ebibiina by'abalimi birina okukubiriza

omulimi omu ku bo okufuuka 'omukugu' w'oku kyalo asobola okusomesa ku biwuka n'endwadde. Gulayo ekitabo ekirimu obubaka bwe weetaaga (laba **Ekikookero iii**) okunoonyereza ku buzibu singa bujjawo - naye era n'okuyigira ku by'oja oyitamu.

Enteekateeka z'okusiga mu bifo ebisatu ebifaanagana

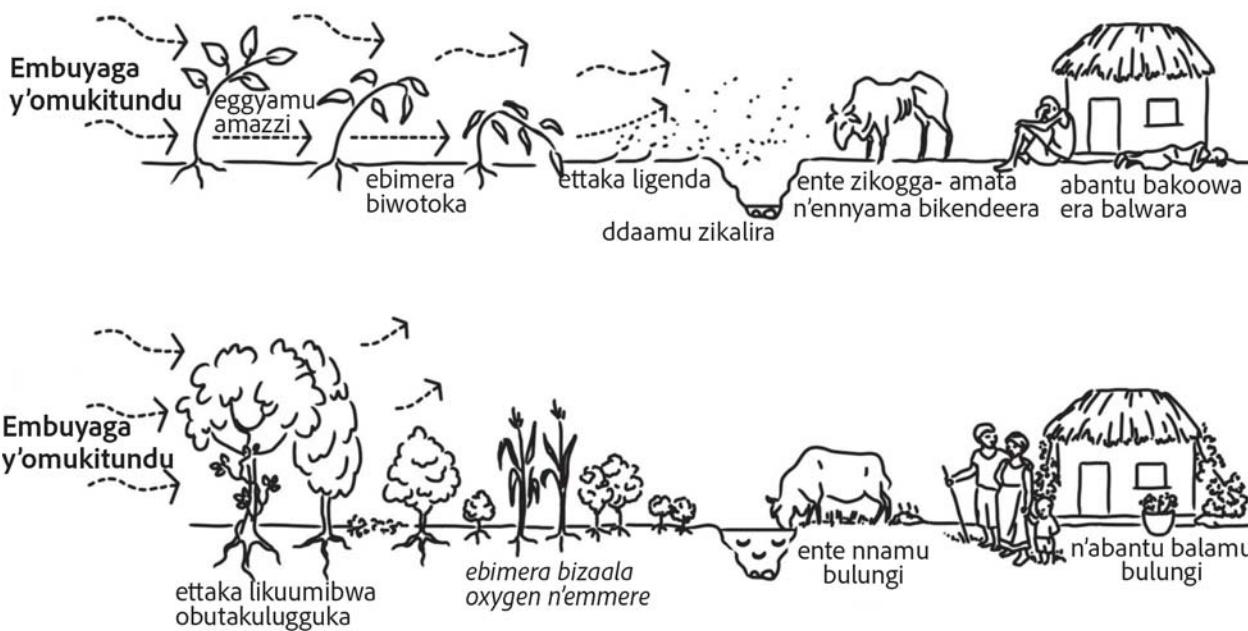
Bino bye bimu ku birowoozo by'okusimba okw'ekintabuli mu:

- okusiba ekisipi mu bugolokofu okulambika ensalosalo
- ennimiro etonnyamu enkuba emala
- akawugiro k'ebirime akasimbibwa okumpi n'ekinaabiro oba ku nnayikondo.

Ebiziyiza embuyaga ne mukoka ebikolebwa mu miti emiwangaazi n'ebitiititi bisimbibwa ku nsalosalo oba ku mifulejje okuyamba:

- ∅ bikuma ettaka okuva eri embuyaga era n'okukkatirwa enkuba ennyingi
- ∅ bivaako enku n'ebizimbisibwa
- ∅ bivaako emmere n'eddagala
- ∅ bissa ekirungo kya *nitrogen* okuva mu mpewo okuliisa ettaka n'okuvunza ebifudde
- ∅ bikola nga amaka g'ebitonde ebirya ebiwuka by'ebirime.
- ∅ bikuumira wala ababbi n'ebisolo

Bwe kiba ng'omugaso omukulu ogw'okusimba ebikwata mukoka n'embuyaga gwa kuziyiza mbuyaga oba nkuba, kiba kirungi nnyo okuba nga biwetebwamu kko katono mu nkula yaabyo okufaananko amayembe g'ente, ng'ekitundu ekisinga okuba ekigumu kye kisembye embuyaga ennyingi w'etuukira oba mukoka w'atuukira, era amayembe nga ge gatunudde mu kaserengeto oba wansi w'olusozi.

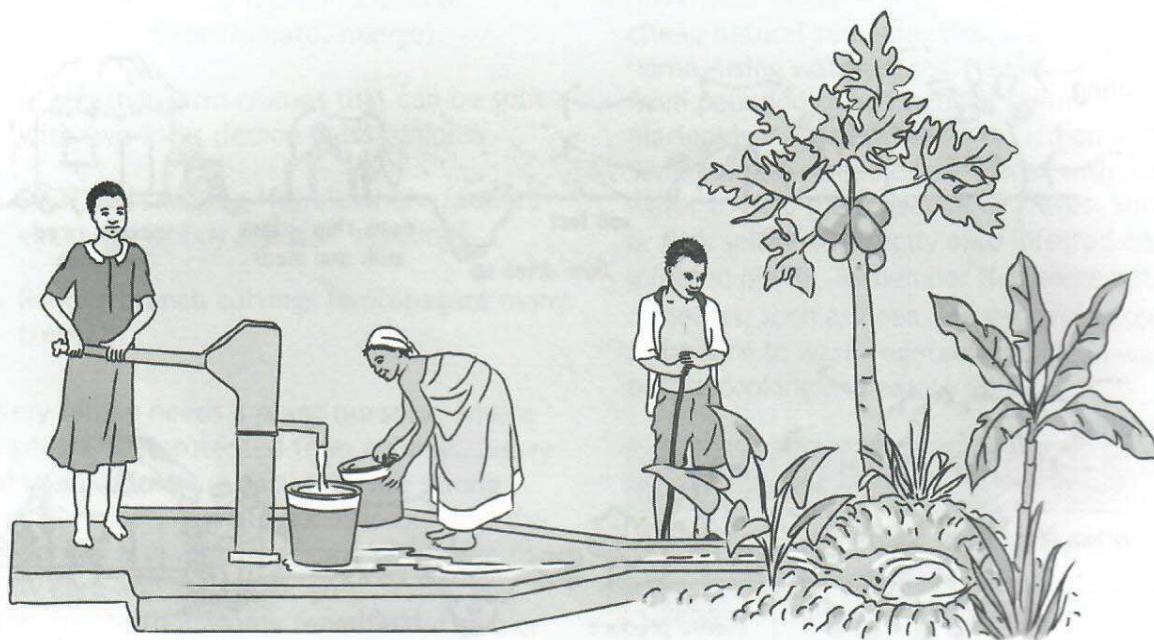
Ekifaananyi 6: Embuyaga ezikunta - nga waliwo oba nga tewali biziyiza

Emiti eminene obulungi egisobola okukola kino gy'emit gy'enniimu (*neem*), (gulina emigaso mingi), muti oguyitibwa msangu (guteeka ekirungo kya nitrogen mu ttaka), moringa (ebimuli mmere ate ensigo zirongoosa amazzi) ne *acacias* (gukolanga ng'ebiddo ebiriibwa ebisolo mu kukola *fodder* ate era guteeka ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka). Yongeramu emit emitonotono oba ebimera nga amapeera n'enkenene (ebibala) amabanda (gakolebwamu ebiwempe) ne leucaena (guteeka ekirungo kya nitrogen mu ttaka era guliibwa ebisolo *fodder*), kuno yongerako ebiddoddo nga ebigoogwa (biziyiza ebisolo era bikozesebea ne mu kusiba), ebimuli ebiytibwa *tithonia* (biziyiza enkuyega), obutiititi obuyitibwa *tephrosia* (ddagala ery'obutonde eritta ebiwuka ate era bissa ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka), ekiddo ekiyitibwa *comfrey* (kigimusa) ne kisubi ekiteekebwa ku caayi oba omuddo oguyitibwa *vetiver* (ogukwata ettaka ku mbalama z'ensozi n'okusereka).

Okusimba ng'otabika ebirime mu **kitundu ekitali kyakufukirira** kukolebwa okukendeeza ku mulimu gw'okusimba n'okukungula ate nga bwe kyongeza ne ku miganyulo 'gy'okutabika ebirime' wamu n'okukakasa nti emmere tebulawo mu mwaka gwonna.

Tandika n'okusimba ennyiriri z'emit emit egiteeka ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka nga gyesudde ebbanga lya mmita 4 ku 25 okusinziira ku bunene bw'ebika by'emit emitikozeseddwa okugatta ekirungo kya *nitrogen* mu kitundu kyonna era kozesa emit egoyokwawula ebirime ebisimbiddwa we bisaliza okuva ku binnaabyo. Emiti okuli Msangu (*falderbia albida*), leucaena, *acacias* ne *sesbania mirungi* okukozesebea mu mulimu ogwo waggulu. Ekiddako, teeka obukubo obw'enkalakkalira obukutwala mu nnimiro ng'ogoberera ensalosalo ez'obukiika ettaka bwe liba nga liri ku kaserengeto, oba nga buwetaaweta ettaka bwe liba nga liri ku museetwe.

Buli kitundu kisimbemu ebirime eby'enjawulo eby'ebika bina oba bitaano ebisobola okukulira awamu obulungi, ng'obyawuza kasooli oba muwogo okwetooloola nnimiro okusobola okukendeeza okufiirizibwa olw'ebiwuka ebirya ebirime. Okugeza kasooli, ebijanjaalo n'ensujju bikola amakungula amalungi anti n'ensujju zivaako ebiryo omukolebwa butto. Okumpi n'ebirime ebyo, simbawo ebirime ebiriibwako ebikoola ebisobola okulimibwa awamu ne katunguluccumu, obutungulu ne *basil* ng'ebirime ebivaamu ensimbi.

Amazzi agakulukuta okuva ku nayikondo gafukirira ebirime ebisimbiddwa mu kinnya.

Amayuuni tegafiibwako nnyo naye nga kirime ekiwangala okumala ebbanga essaamusaamu era nga gasobola okukulira awamu n'obulo oba ebimera ebirina emirandira emimpi oba ebitalina mirandira. Ebirime ebiwalampa nga biwewufu gamba nga ebijanjaalo oba *spinach* bikulira wamu bulungi n'entungo ne kasooli. Olw'okuba nti ebijanjaalo ebisinga bikula mangu, bisimbe nga wayiseewo wiiki bbiri oba ssatu oluvannyuma lw'okusimba ebirime ebikula empola (okugeza kasooli) bireme kubeera nga bivuganya naye.

Obubinja bw'ebimera busimbibwa mu ngeri ya nkulungo okumpi n'ekinaabiro oba ku kinnya ekikulukutiramu amazzi okuva ku nayikondo. Londa ebimera ebyetaaga amazzi era nga bivaako emmere eya bulijjo (okugeza ebitooke, ennyaanya, eppapaali, kisubi, ekikajjo) n'ebirime ebiwalampa (kugeza obutunda) okusobola okuteekawo olukomera.

Simba ne kakubansiri (pyrethrum daisies) okugoba ensiri oba osime ekidiba ky'ebennyanya okumpi awo.

Okumanya ebisingawo ku kulima okulimu okutabika ebirime

Okulima okulimu okutabika ebirime kubaddewo okumala ebbanga era nga kati kugenda kuzuukusibwa. Tusuubira nti ennima eyo ejja kubeera kakodyo kalungi mu nkola 'ey'okulima okutaliimu kukosa butonde bwa nsi' era ng'enkola eno ejja kuleeta enkyukakyuka mu byobulimi mu myaka abiri mu etaano (25) egijja. Twetaaga okunoonyereza okukolebwa abalimi bennyini ab'omu kitundu okumanya enkola z'okulima ezikola obulungi mu mbeera z'obudde ez'enjawulo ne ku ttaka ery'enjawulo era nga mu mbeera eyo tulina okuyiga engeri y'okukozesaamu enkola ey'okulima nga tutabika ebirime ku nnimiro ez'obunene n'ebika eby'enjawulo. Tukuwa amagezi owandiike mu kitabo kyo eky'okulima ebirime 'ebikulira okumu obulungi' era n'ebyo 'ebiyigganya/ebifuuwa' binnaabyo. Okusobola okukuwa entandikwa, tukoze enkalala z'ebirime 'ebikulira wamu' n'ebyo 'ebiyigganya/ebifuuwa' binnaabyo mu Kikookero ii.

Ekitundu 8:

Okulima okusitula omutindo gw'obulamu mu kitundu ne mu nsi yonna

Okulima ng'ekitundu ku Kuyigirizibwa kw'Elikristaayo, mulimu gwa kitiibwa. Essanyu n'obulamu byeyongera abantu bwe balima emmere gye beetaaga nga tebataddeemu ssente nnyingi, nga bakozesezza 'ebikozesewa' bitono era nga bataddemu amaanyi matono naye ng'abalimi abasinga basobola okusukka ku kiuubirirwa ekyo ekisembayo obutono! Abalimi bwe bafuna obukugu obw'enjawulo basobola okuggya famire zaabwe mu bwavu - era ne bafuna obusobozi bw'okuyamba abantu abali mu bwetaavu ng'Enjiri (Evanjiri) bw'etuusubira okukola. Abalimi balina okubaako kye bakola mu kuyiyya mu bitundu gye babeera wamu ne mu Bwakabaka bwa Katonda obugenda okujja mu nsi.

Essuula eno etwanjulira amasomo ga mirundi ena:

- ❖ Obukugu obw'enjawulo obuyamba okwongera ku makungula (omwo nga mwe muli ebisolo n'okulunda ebyennyanja)
- ❖ Okuyiga okw'obulamu bwonna
- ❖ Enkolagana mu balimi
- ❖ 'Enkolagana mu nsi yonna': engeri obukugu bwaffe n'endowooza gye bisobola okutuyamba okuzimba ebiseera by'omu maaso buli omu bye yeeyagaliram.

Ensonga ezo ngazi nnyo okuzinnyonnyolera mu kitabo ekitono nga kino, naye ng'ate tetusobola kuzireka mabega. Tulina ebyokukozesa okuyiga ebisingawo (ebitabo, *journal*, n'emikutu gy'okumutimbagano) mu **Kikookero** iii.

Obukugu obw'enjawulo obuyamba okwongera ku makungula

Abalimi abasinga basobola okufuna ssente ezisingako nga bafunye obukugu obw'enjawulo okuva mu bantu abalina obumanyirivu. Obukugu obumu obw'enjawulo bwetaaga ebikozesewa ebisinga ku ebyo bye balina. Oyinza okutunuulira:

- ☒ okulima ebyennyanja n'okulunda obusolo obutono n'ebinyonyi
 - ☒ okulonda, okukunjaanya n'okutereka ensigo ennungi ez'omutindo omulungi
 - ☒ okusimba ennimiro z'endokwa z'emiti ez'okusimba ebibira n'emmere
 - ☒ okuzaaza ebirime ng'obiyunga
 - ☒ okusimba n'okukozesa omuddo ng'eddagala, ebizigo oba obuwooowo
 - ☒ okulima ebirime ebitali bya bulijjo ebyetaagiwa mu butale obw'enjawulo ku bulala (okugeza wooteeri oba okutunda mu mawanga ag'ebweru)
- okulunda enjuki okufunamu omubisi, envumbo wamu n'okuwakisa ebirime

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

Kuumira embuzi, Enkoko
n' obumyu mu
buyumba obwangungu

- okukola sigiri n'ebyoto ebikekkereza enku n'amanda ng'ofunamu ssente
- okwongera omuwendo ku mmere ng'erongoosebwa oba ng'eterekebwa mu ngeri ey'obuwangaazi
- okwetaba mu kunoonyereza okw'okwongera mutindo gw'ebikozesebwa n'obukodyo mu byobulimi
- okusomesa ennima ey'omutindo nga 'omulimi akulembera banne'.

Ebyennyanja bifuula ebususunku by'ebirime ova obusa bw'obusolo obutono emmere y'ensolo ewooma ng'erimu ekiriisa ekizimba omubiri (*proteins*) mu ngeri ennungi. Mu ngeri y'emu, ebyennyanja birimu ebiriisa ebizimba omubiri eby'omutindo ogwa waggulu wamu ne butto ayamba okukuma omutima nga mulamu bulungi, obwongo n'emisiwa ne Vitaminini A eyamba amaaso okulaba obulungi n'okugumya obusibage bw'omubiri okulwanyisa obulwadde obulumba omubiri naddala mu baana n'abawadde b'akawuka ka mukenenya. Omulimi yenna ali mu kifo ng'afuniramu amazzi okumalako omwaka omulamba, ettaka eriri ku museetwe, n'ettaka omuli ebbumba ova ettaka erikwata obulungi amazzi alina okufaayo ku kulunda ebyennyanja kubanga ebyo ebikozesebwa okulunda ebyennyanja n'ensolo endala ova ebirime bikozesebwa ku buli mutendera.

Ebinonyi n'obusolo obutono tebikozesa ttaka ddene era birina ebyetaago bitono

okusinga ebisolo ebinene. Biwera mangu era bivaamu obusa obusingako obulungi obugattibwa ku bivunzibwa okukola ebigimusa ova okukola ebigimusa eby'amazzi ebyeyambisibwa okuyiwa ku nnimiro gy'oteekateeka okusigamu. Ennyama yaabyo erimu amasavu matono okusinga ku g'ennyama y'ente, ey'embizzi ova embuzi era bw'etyo si nnyangu ya kuleeta ndwadde ya mutima. Bwe biba nga bikuumibwa mu buyumba obwangungu obusobola okutambuzibwa, enkoko, embaata n'obumyu bisobola okuyamba okuziyiza ebiwuka ebiryka ebirime: embaata zirya amakovu n'ebiwuka ebirala abalimi bye batasobola kwetangira!

Embuzi 'ez'olulyo' zisibe ku muguwa emisana ate ekiryo ozikuumire mu biyumba byazo. Olwo, embuzi obeera oziriisa ate zo ne zikuwa amata g'abaana n'obusa obugimusa ennimiro.

Okuyiga okw'obulamu bwonna

Ekitabo kino kyawandiikiba kukwanjulira ebirowoozo ebiyya n'obukodyo obupya mu byobulimi so si kusomesa buli kimu kye weetaaga okumanya okusobola okufuna amakungula amalungi. **Ekikookero i kirimu endagiriro z'ebitongole ebisobola okukuyamba okufuuka omukugu mu 'nkyukakyuka y'ebiyobulimi'**

Tukuwa amagezi otandike ‘okuyiga okw’obulamu bwo bwonna’ ng’ogenda mu maaso n’okusisinkana nabo omulundi gumu mu mwezi. Buli omu ajjukize munne ky’ayize era mugabane bye muyiseemu nga bwe mukozesa obukodyo obupya. Bye mukola mu kulima n’okulunda mubiandiike mu ngeri ennyangu eno nga bwe mulondoola ng’amakungula gammwe bwe geeyongera ate nga bye mukozesa n’amaanyi bikendeera.

Oluvannyuma lw’emyezi mukaaga, muyite olukiiko mu kitundu kyammwe okugabana ebirowoozo byammwe ku kye mugenda okuddako okukola. Mwandyagadde okutandika n’okufukirira enva endiirwa oba mu kiseera ky’ekyeye ekirime ekitatwala bbanga ddene ng’ebijanjaalo? Oba mwandyagadde okufuula oluggyaa lw’essomero ennimiro y’ebibala? Mufeyyo ku byobugagga omuntu yenna by’ataafangako era muzimbire ne kukulokotebwa ku bintu ebitatwalibwa nga ‘ekyobugagga’.

Abakyala n’abaami abafumbo, mikwano gyammwe oba baliraanwa abatajja musomo ogwasooka bayinza okusaba okutendekebwa gye bujja. obuvunanyizibwa obwo butwale ng’okozesa okutendekebwa okuli mu kitabo kino. 'Abaatandikako edda' basobola okuyamba okusomesa 'abatandika obutandisi' naye nga baba beetaaga okutendekebwa okw’ekikugu okusingawo newakubadde nga tukuwa amagezi okubera nga weegezesha okumala omwaka gumu nga tonnaba kusaba kutendebwa okw’awamu okw’eddaala erya waggulu.

Enkolagana wakati w’abalimi

Emiganyulo gy’okukolagana okunyweza ebyokuyiga n’okuteekateeka okutendekebwa birabika mangu naye ng’ojja kuzuula emigaso emirala.

Okugeza:

- ★ Mukubaganye ebirowoozo ku birina okubalunjanya era ng’ekibiina mwogere ne gavumenti ey’omu kitundu oba wakati.

Okusinga ennyo bammemba abakyala beetaaga nnyo okuwagirwa okukuma eddembe lyabwe ku ttaka wamu n’okwewara okubakozesa emirimu nga bo tebafunamu.

- ★ Mugule ebikozesebwa oba ebyuma nga muli wamu ng’ekibiina.
- ★ Okwongera ku mutindo gw’obutale: mukozese entambula ey’awamu okugenda mu kibuga oba muteekewo akatale k’abalimu kabeerawo buli luvannyuma lwa kiseera ekigere.
- ★ Mugabane ebiwandiiko okusobola okukujjaanya obubaka bwe mwetaaga okwanguya okunoonyereza naddala mu biseera by’okusiga ebikyukakyuka n’embeera y’obudde.
- ★ Mwekulaakulanyeemu ‘obuvumu’ era mweteekereteekere embeera y’ebigwa bitalaze. Okufuuka ‘abavumu’ kitegeeza tumanya era ne tukola ku bunafu bwaffe, okuteekawo engeri z’okulabula ng’obuzibu tebunnagwa, okuteekateeka n’okuterekha ebyokukozesa mu kaseera ak’akazigizigi, era mwerinde n’amataba.

Enkolagana mu nsi yonna

Abalimi abalimira ku ttaka ettono beetaagibwa okweyunga ku **mugendo omupya ogw’ensi yonna** omuli ebiruubirirwa ebirimu essuubi ery’amaanyi: okukyusa ebirowoozo n’enkola ebitatambulira ku Njigiriza ya Bayibuli ebyefuze enkulaakulana mu mbeera z’abantu, ebyobulimi n’ebyenfuna mu myaka 200 egiyise. ‘Ebirowoozo bino n’enkola’ bireeseewo enkyukakyuka ez’obulabe ku nsi obulamu kwe buyimiridde. Awo nno enjigiriza ey’Ekikuristaayo etwetaagisa okuddamu okubyetegereza mu bwangu.

Mu Deesemba wa 2009 Ekibiina ky’Amawanga Amagatte (UN) kyatuuza olukiiko lwa bammemba ba gavumenti n’ebitongole by’ensi yonna

mu Copenhagen n'ekigendererwa ekyokukkaanya ku byetaagisa mu bwangu okukomya ebbugumu erisusse mu bbanga. Olukiiko luno terwavaamu bibala. Wabula, abantu bangi 'ababulijjo' baali mu kibuga ekyo okwetaba mu lukuññaana olulala oluyitibwa Klimaforum 09, olwagendererwamu okuzimba obuwagizi bw'enkola ey'enjawulo ey'okwajnjanga ebizibu bye tusanga ensangi zino. Anti, 'enkyukakyuka mu mbeera y'obudde' si kye kizibu kyokka ekikosa ensi.

Mu kiseera kino, tuteekwa era okugumira okufiirwa obugimu bw'ettaka, ebbula ly'amazzi, enkozesza embi ey'ebiyobugagga ebiggwaawo, okusaanyaawo ebibira, enkola z'ebyenfuna n'obusuubzi ezoonoona obutonde bw'ensi, n'ebbangaa eryeyongera wakati w'abagagga n'abaavu. Ensonga zino kusoomooza kwa maanyi mu mbeera z'obulamu zonna okusinga ne bwe twali tulabye naye ate okusoomooza okwo tekujja kuggwaawo nga tuzinze buzinzi mikono.

Abantu aba bulijjo mu Copenhagen baateesa wabeero enkyukakyuka mu ngeri gye tweyisaamu, tusobole okubeera nga tukolagana bulungi n'Ebitonde bya Katonda.

Abeetabi mu lukiiko lwa *Klimaforum 09* mu Copenhagen baayisa ekirangiriro ku mutimbagano. Baalangirira nti: "Twagala okussa ebiseera eby'omu maaso mu mikono gyaffe nga tussaawo omugendo gw'abavubuka, abakyala, abaami, abakozi, abakopi, abavubi, abantu aba bulijjo aberangi ez'enjawulo, ab'omu bibuga n'ab'omu byalo; omugendo ogusobola okukolera ku mitendera gyonna mu mbeera z'abantu okusobola okukola ku kwonooneka kw'obutonde n'enkyukakyuka mu mbeera z'obudde. 'Omugendo guno omwatiikirivu' gulina ebigendererwa bisatu:

1. Okufuula ensi okubeera ng'egasa era nga si ya kwegendereza nga bw'eri kati.
2. Okuyamba abantu ba bulijjo okubeera nga baddamu okufuga obulamu bwabwe, ennima n'engeri y'okubunyisa emmere.
3. Okubeera n'obulamu obumatiza

okusingako wano wamu n'okutondawo emikisa gy'emigigi egijja.

Singa tubuuza nti "ani alina okweyunga ku mugendo, yeeyungirako wa, ddi era lwaki?" ebyokuddamu bitegeerekeka bulungi:

ANI? Buli omu!

WA? Buli wamu!

DDI? Kati.

LWAKI? Kubanga obuzibu bwe tulimu bwa maanyi nnyo era nga singa tebukolebwako bulungi ate mu bwangu, ekinaddako enaaba nkomerero ya bugunjufu ate nayo olwo egobererwe enkomerero y'obulamu bw'omuntu ku nsi.

Tuteekwa okuddiza n'okukuma obwannannyini n'obuyinza ku byobugagga by'amazzi, ettaka, amasannyalaze n'emmere ebyetaagibwa okusobola okubeera mu mbeera ennungi. Ebintu ebyo birina okutaasibwa mu mirembe okuva mu mikono gya 'abayivu' mu nsi yaffe oba mu nsi yonna bisobole okugasa abantu bona okutwaliza awamu.

Mu Afrika ebibiina by'abantu abatandikirwako byegasse wamu okukola ekibiina kya Afrika Ekikuuma Emmere ("Alliance for Food Sovereignty in Africa"). Kaweeefube w'okukuma emmere aluubirira kulaba nti tufuna emmere ennungi era erimu ekiriisa era nga tulina n'eddembe okufuga ennima n'engeri y'okubunyisa emmere mu nsi. Ekitundu kyo kisobola okukuyunga ku mugendo guno nga kiyita mu bitongole nga Rescope Programme ne PELUM Association, era ng'endagirio zaabyo ziri mu Kikookero i.

Okukyuka

n'okufuuka obulala

Mu buwangwa bwa Afrika tuyigiriza abaana okukwata ebirabo n'emikono ebiri so si gumu. Tuteekwa okukkiriza ekirabo kya 'obulamu obweyagaza' mu mbeera gye tulimu mu mutima n'essanyu lye limu olw'ebitundu bye tubeeramu ate ne ku lwaffe ng'abantu.

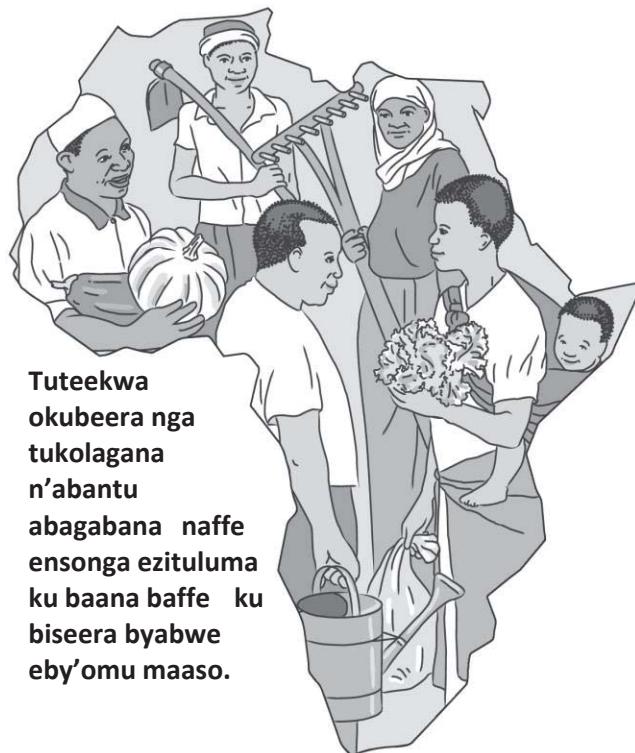
Twetaaga okwesiga nti ‘obukulembeze bwa Yesu obw’okuweereza’ bukola bulungi era butuwa embavu nga tubwesigamyako obukulembeze bwaffe ng’ekyokulabirako. Tulina okubeera abagumiikiriza mu kufaayo ku ttaka okulizzaamu obugimu, okuddamu okusimba ebibira, wamu n’okuddamu okukozesa obulungi ettaka lyaffe nga tukozesa ebyobugagga bye tulina mu ngeri esingako obulungi. Obugumiikiriza - okulindako okufuna ebibala - kirabo kya Mwoyo Mutukuvu atulabirira (mu bugumiikiriza ennyo!) mu ntambula yaffe ey’akasoobo mu ngeri gye tweyisaamu ng’abaana ba Katonda ffekka na ffekka. Twetaaga essuubi okukkiriza nti okukyuka kusoboka mu ffe, mu nnimiro zaffe ne mu bitundu gye tubeera

Enteekateeka ya Katonda esembayo mu kutonda ne mu bulamu, mu kufa ne mu kuzuukira kwa Yesu kwe **kufuuka** kwa buli kintu ne kivaamu “eggulu eppya n’ensi empya” omutali nnaku na kufa. Mu kiseera kino, tulindiridde ensonga eno okutuukirira mu ffe ne mu bitonde byonna era “nti bijja kusumululwa okuva mu buddu bw’okuvunda bifune eddembe ery’ekitiibwa ery’abaana ba Katonda.” (Abaruumi 8:21).

Nga bwe tulinda, Abakkiriza mu Kristo basobola era balina okukolagana n’abantu abalala - n’ab’Enzikiriza endala naye nga balina endowooza y’emu ku biseera by’omu maaso eby’abaana n’abazzukulu baffe.

Nga tuli wamu tusobola:

- * Okugumira n’obuteekyawa olw’ebizibu bye tusanga eyo gye tubeera.
- * Okukuma emiti egikyasigaddewo n’okusimba emirala - eyo gye tubeera n’okukozesa enkola z’ebyobulimi ezikuma amazzi, ettaka, amasannyalaze n’ebitonde ebirala.
- * Okukola ennyo okufuula ekitundu kyaffe okubeera nga tekeyigamya ku mafuta agasimibwa omwaka gwa 2030 we gunaatuuukira wamu n’okwongera ku busobozi bwa buli muntu okubeera ng’asobola okufuna amasannyalaze agataggwaawo n’okwongera ku mutindo gw’embeera y’obulamu mu bitundu gye tubeera.

Tuteekwa
okubeera nga
tukolagana
n’abantu
abagabana naffe
ensonga ezituluma
ku baana baffe ku
biseera byabwe
eby’omu maaso.

- * Okunyweza entereeza y’ebitundu eyamba okwanirira ‘obukulembeze obw’obuwereza’ n’okusobozesa abantu abasookerwako okwetaba mu kukola okusalawo.
- * Okunyweza enkolagana ey’emirembe mu kukozesa ebyobugagga bye tugabana mu bitundu ne ku ssemazinga ez’enjawulo (ebyobulamu, ebyobulimi, ebyobuwangwa, ebyobusuubuzi n’ebyenjigiriza).

Tuteesa nti abantu abatonotono mu buli kitundu balina okusinkana buli luvannyuma lwa myezi esatu okwogeraganya n’okusabira engeri gye tuyinza okwongera ku mutindo gw’ensi abaana baffe gye bagenda okusikira. Omutendera oguddako gwe gw’okuyingiza abantu abalala mu kibinja n’okukola ku biteeso bino, kimu oba n’okusingawo, ekyo nga naffe kye tukoze ku kuzimba ‘omugendo omwatiikirivu.’

Singa abantu ba bulijo boogeraganya, basabira, bateekateeka wamu n’okukolera awamu, tukkiriza nti Mwoyo Mutukuvu ajja kukyusa endowooza ezitali nnungi ezaaleetawo ebizibu bye tulina kati era n’okuzza obuggyaa obulamu bwaffe nga tugoberera ekyokulabirako kya Kristo olw’ekitiibwa kya Katonda wamu n’okwongera ku ssanyu lyaffe.

Ekitundu Ekyokubiri

**Ebitundutundu munaana, ebinnyonnyola engeri
z'okutegekamu enkiiko omunaana ezirina
okwetabwamu abantu b'omu kitundu**

Ekitundutundu A:	Okutunuulira obulamu obuliwo kati - okubuuza ebibuuzo	60
Ekitundutundu B:	“Tuli bagagga!” Okutunuulira eby’obugagga n’amaaso amaggya	65
Ekitundutundu C:	Emmere, ekiriisa n’ebijjulo ebisingako obulungi	73
Ekitundutundu D:	Enkola ewanirikika wamu n’okutandika okukyusa mu nneeyisa	79
Ekitundutundu E:	Ebirina okukolebwa ku lw’embeera y’obulamu esingako obulungi n’okuyiga obukodyo obupya	85
Ekitundutundu F:	Engeri y’okukwatamu amazzi n’okwongera ku mutindo gw’ettaka..	91
Ekitundutundu G:	Okusimba ebimera ebiwaniriragana mu kukula n’ekigimusa eky’obwerefere.....	97
Ekitundutundu H:	Obulimi obw’ebiseera eby’omumaaso.....	102

Ekitundutundu A:

Okutunuulira obulamu obuliwo kati – okubuuza ebibuuzo

Ebigendererwa ebyawamu: Okuzuula ebizibu by'omu kitundu ebikwata ku mmere n'ebiyobulimi.

Ebigendererwa eby'ensonga ez'enjawulo: Okuzuula Bayibuli by'eyogera ku 'mmere n'ebiyobulimi'.

Okwebuuza ensonga eziviirako ekizibu ky'okukuma emmere' okubeera nga kinene ensangi zino.

Okusoomooza abalina endowooza enkyamu ku 'bulimi' n'abalimi'.

Enteekateeka: Kakasa nti abafumbi bamanyi engeri y'okukolamu ebyokunyuwa n'ebiyokulya ebirimu ekiriisa. (Laba **Ekikookero iv**).

Amagezi agaweebwa abaluñjamya: Tubawa amagezi okukozesa ebibinja by'abantu abalina embeera ezifaanagana bina okukola emirimu egisinga: **abavubuka abatali bafumbo, abakadde** (abantu ab'ekikula kyonna balina okwetaba mu bibinja byonna), abamu nga **bakyala, n'abalala nga basajja**. Tekirina buzibu ne bwe kiba nga abasajja n'abakazi abali mu bibinja tebenkanankana mu muwendo.

Mu kukubaganya ebirowoozo okw'awamu, abeetabi n'abakulembeze batuula mu nkulungo ennene, nga bali ku ntebe oba ku mikeeka, nga bona batudde ewantu nga wenkanankana. Temuba na mmeesa eri mu maaso ga muntu yenna, wabula mubeere n'ekipande kye muwanise waggulu buli omu w'asobola okukirabira, nga kiri kumpi n'omukulembeze.

Emirimu gy'ekibinja egisinga gyetaaga ebipande n'ebiyokuwandiisa, naye ng'ebigobererwa mu kugaba n'okukozesa ebintu bino bigabibwa omulundi gumu gwokka – wano!

Omulimu A1: okwaniriza n'ennyanjula

◎ Ebigendererwa :

Okwanirirza abeetabi
n'okukola ebibinja.

➤ **Okunnyonnyola:** Okusaba mu
kasirise n'okulamusaganya.

⌘ Ebintu ebyetaagibwa :

Ebikozesebwa okukwasisa ebintu
ebimu ku birala
(adhesive materials).

⌚ Obudde obwetaagibwa :

Eddakiika 20.

1. Wandiika abeetabi abatuuka, ng'owandiika amannya gaabwe mu bujuvu, gye babeera n'ennamba zaabwe ez'essimu bwe baba bazikozesa. Lindako okuba ng'obagabira obupande bw'amannya.

2. Munnaddiini omukulu, oba omukulembeze w'omusomo ayaniriza buli omu era n'alanga nti omusomo guno gukwata ku 'Mmere n'Ebyobulimi mu

bulamu bw' Ekitundu kino. Wandiika kino ku kipande. Oluvannyuma ayogere mpolampola mu ngeri esaba era ng'asirikamu buli luvannyuma lwa sentensi gy'ayogera:

- * “Sirika, okakase nti naawe kennyni w’oli.”
- * “Buli muntu ali wano wa njawulo ku mulala yenna eyali abaddewo!”
- * “Oli wano kubanga Katonda yakutonda. Weebaze Mukama olw’ekirabo eky’obulamu.”
- * “Oli wano kubanga Katonda akwagala. Oba weeyagala oba nedda, Katonda ye akwagala!”
- * “Oli wano kubanga Katonda akufaako - Katonda akuyita okubeera omuweereza mu mulimu gw’okwongereza ku mulimu gw’okutonda. Nga kirungi!”
- * “Eggulu lya Katonda, ate yo ensi gye yawa abantu.” (Zabbuli 115, olunyiriri 16)

Saba: “Katonda Omuronzi, mu nsi eno ennene obwaguuga, na byonna ebigrimu, otunoonya era n’otuyita okubeera abawereesa mu mulimu gwo ogw’okutonda. Tetwagala kukulemesa.”

3. Oluvannyuma lw’akasiriikiriro, gamba: “Musituke, mutambulemu awo mu kasirise nga buli omu alamuska ku balimi banne nga babiri oba basatu mu linnya ly’Omukama. Buli omu ku ffe wano aliwo lwa kigendererwa. Oluvannyuma muddeemu mutuule wansi, naye nga mukyusizza ebifo bye mulimu kati.”

4. Nga buli omu amaze okukkakkana wansi, gamba: “twetaaga obupande okuli amannya, tusobole okuba nga twogereganya mu buntu, ng’abalimi abali awamu ne Mukama Katonda.” Tandika n’ebinja bibiri eby’obupande obukwatira ne ppeeni nga bugabibwa mu bantu abatunuuliganyeemu mu nkulungo. Gamba buli muntu awandiike erinnya lye ery’eddiini ku kapande. Nga buli omu amaze okufuna akapande okuli erinnya nga n’abakulembeze mw’obatwalidde, yogera ng’okkaatiriza nti: “Ekirowoozo kya buli muntu ali wano kyenkanankana mu

muwendo, naye abantu bangi bakisanga nga kyangu okuba nga boogerera mu babinja bw’abantu obutono. Nolwekyo tujja kukolera mu babinja by’abantu abalina bye bafaanaganya okugeza emyaka, okulaba nga tewali muntu awulira ng’alekeddwa wabweru.”

Gamba abavubuka abato abatannabeera bafumbo okwewayulamu nga bayimirirako okumala akaseera, oluvannyuma gamba abakadde nabo bayimirireko katono. Nnyonnyola nti abavubuka abato abatannabeera bafumbo be bagenda okukola ekibinja ekisooka, abakadde bakole ekyokubiri, abakyala bakole ekyokusatu, ate abaami bakole ekyokuna. Kakasa nti buli omu ategere ekibinja ky’agwamu.

Omulinu A2: Bayibuli: Egamba etya?

◎ **Ekigendererwa:** Okukubiriza abantu okubikkula Bayibuli, nga banoonya ebikwata ku mmere n’ebiyobulimi naddala nga batunula mu Vanjiri/Njiri.

➔ **Ennyinyonnyola:** Okusomera Bayibuli mu babinja oluvannyuma ne wabaawo okukubaganya ebirowoozo.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 30.

Ebigobererwa :

1. Genda ng’oyita mu babinja.
Buli kibinja kiwe ekibuuzo eky’enjawulo:

⌚ **Abavubuka abato:** “Evanjiri/Enjiri zoogera ki ku bulimi?”

⌚ **Abakadde:** “Kiki endagaano Enkadde, okusingira ddala ekitabo ky’Amasooka / Olubereberye kyogera ku mmere n’ebiyobulimi?”

⌚ **Abakyala:** “Evanjiri/Enjiri eyogera ki ku bijjulo n’obudde bw’okulya?”

⌚ **Abasajja:** “Baani abaali abazira mu ngero za Yesu Kristu?”

2. Oluvannyuma lw'eddakiika 15 ddayo ku nkulungo ennene yonna awamu okubaako by'oyogera mu bufunze. Ku by'osobola okwogerako kuliko:

Emmere n'obulimi byoyerwako nnyo mu Bayibuli, naddala mu Vanjiri/Njiri. Tewaliiwo ngero zikwata ku babazzi, naye ezisinga zikwata ku balimi, nnimiro za mizabbibu n'abasumba b'endiga. Yesu yalyanga wamu n'abantu emirundi mingi ne batuuka n'okumuyita ow'omululu era omutamiivu! Abantu abaagoberwanga ebweru (abakazi, aboonoonyi) baasembezebwanga ku bijjulo Yesu kwe yabeeranga omugenyi, era nga yamanya obwetaavu bwaffe obw'obuntu bwe twalina ku mmere.

3. Gamba abantu bagende mu maaso n'okutunuulira eby'okulabirako by'emmere n'okulima ebiri mu Bayibuli era bazuule ennyimba ezikwata ku kulima - oba okuwadiika ennyimba empya ezinaayimbibwanga mu nkiiko.

Omulinu A3: **Obulamu obuliwo kati, mu kitundu kino**

⌚ **Ebigendererwa:** okutunuulira ekyo ekirungi era n'ekyo ekizibu ku by'obulimi era n'okulaga ebituukiddwako n'ensonga ez'okufaako.

⌚ **Okunnyonnyola:** mukolere mu bibinja oluvannyuma mukubaganye ebirowoozo.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 40.

Ebigobererwa:

1. Tandika ng'ogamba nti: “Twagala buli omu okufuna omukisa okubaako ne ky'ayogera, noolwekyo tujja kukolera mu bibinja byaffe.”

Ebibinja ebina biwe obudde okuba nga bikwataganira mu bitundu eby'enjawulo mu kisenge kye kimu nga buli omu agenda mu

kitundu kye kibinja kye, era nga buli omu ali w'asobola okukuwlira n'okukulabira.

2. Buuza ebibuuzo bisatu, nga buli kimu okiwa eddakiika ttaano (5) nga tonnabuuza kirala, okusobozesa ebibinja okuba nga bibyogerako n'okuwandiika eby'okuddamu.

(a) Kiki ekisinga okukusanyusa ku nnimiro yo oba faamu?

(b) Mu myaka etaano (5) egiyise, oyizeeyo ekintu ekipya ekikuyambye okwongera ku mutindo gw'ennimiro yo oba faamu?

(c) Buzibu ki bw'olina mu nnimiro yo oba faamu? Osobola otya okubumalawo? Bw'oba nga tolina nnimiro, kiki ekyandikuleetedde okuba nga weetaaga okigitandikawo?

3. Nga wayiseewo eddakiika ttaano oluvannyuma lw'ekibuuzo ekisembayo, ddayo mu kibinja kyonna awamu, era oyite ebibinja eby'enjawulo okuba nga biwandiika ebirowoozo byabyo. Wandiika ebyo bye bazzeemu wansi ku kipande. Lamba buli kirowoozo ekiddinjaniddwa ng'ossaako akayini akapya ku kyawandiikkidwa edda. Kijja kwerega lwatu era mu bwangu nti abantu balina bye baagala ebifaanagana, bafaanaganya obusobozi mu kuyiga engeri empya era nga basanga obuzibu bwe bumu.

Omulimu guno guyamba okugatta awamu ekibinja, ng'abantu banyumirwa okwogera ku buwanguzi bwe batuuseeko, ebyo bye bayize, n'ebibasoomooza mu kulima. Abakulembeze bamanya oba ng'ekibinja kirina obumanyirivu oba nedda era ne bafuna engeri ennungi ey'okutunuuliramu embeera yaabwe.

4. Timba empapula eziwandiikiddwako ku kisenge okutuusa olunaku we lunaggweerako.

'**Okuwummulamu okunywa caayi'** (eddakiika kumi na ttano 15): gaba caayi owa bulijjo, naye ng'osobola n'okussaako ebirungo ebirimwa Awaka okugeza ekisubi, omujaaja amajaani'n'eb yokulya ebitali bya bulijjo. (laba **Ekkookero iv**).

Omulimu A4:

Ennimaey'edda, eyaleero n'eyebiseera ebijja

◎ Ekigendererwa: Okukunjaanya ebirowoozo ku nteebereza ekwata ku by'obulimi ebiriwo kati n'ebijja mu maaso.

➤ Ennyinyonnyola: Mukolere mu bibinja oluvannyuma wabeeeo okukubaganya ebirowoozo okw'awamu.

⌚ Obudde obwetaagisa:
Eddakiika 30.

Ebigobererwa:

1. Ddamu era otambule mu bibinja era ogambe: "Ebyo bye mujja mu nnimiro zammwe bibayamba okukola ku byetaago byammwe ne bye musuubira?" Buli kibinja kirina okuwandiika eby'okuddamu byakyo.

2. Oluvannyuma lw'eddakiika ssatu, gamba buli kibinja okwanukula ekibuuzzo eky'enjawulo:

[?] Abavuvuka abato: "Kiki ekiyinza okukuleetera okuba omulimi?"

[?] Abakadde: "Osobola okozesa obumanyirivu bwo obwayita okusobola

okumalawo obuzibu obuliwo ensangi zino mu byobulimi?"

[?] Abakyala: "Nkyukakyuka ki ezsobola okwanguya obulamu bwammwe - ng'abalimi?"

[?] Abaami: "Nkyukakyuka ki ezsobola okwongera ku makungula gammwe?"

3. Oluvannyuma lw'eddakiika kumi (10) ddayo eri ekibinja kyonna wamu okubaako ebyogerwa mu bufunze. Sooka owulirize abakyala, oddeko abaami, oddeko abakadde osembyeyo abavubuka abato.

Guno gusobola okubeera omulimu omulungi ennyo, ogusobola okuvaamu ebirowoozo ebirungi ddala era ebitasuubirwa naddala okuva mu bakadde. Mu misomo egiali mu Malawi, abakyala baayogera ku nsonga y'obutazaalira kumukumu, okulaba nga buli mmemba wa famire ayambako ku faamu, wamu n'okukuma obudde. Abaami bannyonyola ku ngeri z'obulimi ezaabayamba okwongera ku makungula g'ebirime mu ngeri ennyangu esoboka buli omu ate nga teyonoona butonde bwa nsi. Abakadde baayogera n'obuvumu era mu ngeri ey'ebbugumu ku bumanyirivu bwabwe obw'emyaka asatu (30) oba ana (40) emabega, nga bannyonyola engeri obukodyo bw'okulima wamu n'embeera gye zikyuseemu, okugeza:

○ "ettaka kati likaddiye"

○ okuziika (so si okwokya) ebsigalira by'ebirime oluvannyuma lw'amakungula

○ enkozesza y'ebirime ebissa ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka ey'edda (okugeza emitiga *msangu* okwongera ku bugimu bw'ettaka

○ kasooli, omuwemba, obulo, ebinyeebwa oba ebijanjaalo nga bisimbibwa ku mabbali ga birime so si nga babyawudde

○ ebika by'emitiga n'ebyebisolo bingi nnyo eby'enjawulo.

Yaayaanira okumanya ebikwata ku nkola z'okulima ennungi ezaakozesewanga edda, era oyambeko mu kukubaganya ebirowoozo. Kakasa nti abantu bategeera obukwatane obuli wakati w'enneeyisa mu kulima n'amakungula amalungi. Olulimi oluvumirira singa luba nga

lukozeseddwa ne luleetawo empulira enkyamu mu bantu, buuza ebibinja so si bantu ssekkinnoomu ebibuuzo ebituusa obutereevu ky'oyogerako: “Ekyo kye tukola mu malimiro gaffe ova faamu tekirina kye kikyusa ku makungula gaffe?”

4. Buuza: “Kino kye kiseera eky'enteekateeka empya ey'okukola enkyukakyuka mu nneeyisa -‘enkyukakyuka mu nneeyisa y'obulimi?’” Wandiika ebibuuzo bino ebrisatu ebisembayo ku kipande. Sooka osiriikiriremu, oluvannyuma gattako: “Enkyukakyuka esooka gye twetaaga kwe kuba nga twenyumiriza mu kubeera abalimi!”

Omulimu A5: Ffe ng'abalimi

⌚ **Ekigendererwa:** Okwogera – n' okwefumiiitiriza – ku ngeri enkyamu gye twetunuuliram mu ng'abalimi

⌚ **Ennyinyonnyola:** Ebibinja bijja kuzannya emizannyo, oluvannyuma wabeewo okukubaganya ebirowoozo mu kibinja.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 45–60.

Ebigobererwa:

1. Mu kibinja eky'awamu, gamba nti:
“Emizannyo gituyamba okutegeera ebirowoozo byaffe, engeri gye tuwuliram n'engeri gye tusuubira abantu abalala okweyisaamu oluvannyuma lw'okulaba ebikoleddwa.”
Nnyonnyola nti buli kibinja kirina eddakiika 10 okwetegekera omuzannyo gwa ddakiika ssatu ogukwata ku mukyala agamba balirwana be nti ayagala kutandika

kulekera awo kwera lujja lwe era amale alusimbemu enva endiirwa! Mulage engeri bba, omukulu w'ekika, abakadde n'abantu abalala gye kibayisaamu.

2. Ebibinja biwe eddakiika kumi (10) okuteekateeka emizannyo gy'abyo, oluvannyuma ddamu obayite bakunjaanire wamu. Tunuilira buli muzannyo nga tonnaba kukkiriza bantu kubaako bye boogera. Mu musomo ogwali mu Malawi, omukulu w'ekika omu yakkaanya n'omukyala kye yasalawo, ekyali kitasuubirwa.

3. Buuza emizannyo bye giraga ku mbeera y'abalimi n'endowooza zaabwe. Ddala abalimi bawulirizibwa ova amaloboozi gaabwe tegafiibwako? Wandiika ku kipande ekigambo kimu okukiikirira endowooza z'abalimi ezifaanagana ze balina, ng'oyawula endowooza embi ku nnungi mu nkuubo za mirundi ebiri era ogambe abantu bawe kye babyogerako.

4. Gamba: “Okumala emyaka mingi tewali mutu yenna yali abuuzziza kibuuzo kya mugaso nnyo nga kino: ‘Ani asobola okulima emmere ennyingi kumpi mu buli yiika bbiri - omulimi akozesza ebintu ebiva mu makolero (nga tulakita n'eddagala) ova omulimi asookerwako?’ Tandika okufuna ebyokuddamu okuva mu bantu, naye kakasa nti buli omu ategeera nti abalimi abasookerwako basobola okufuna amakungula amalungi, okuva mu buli kumpi yiika bbiri, okusinga abalimi ab'amakolero.

Ekitundutundu B:

“Tulibagagga!” Okutunuulira eby’obugagga n’amaaso amaggya

Omulimu B1:

Okusinza n’okwejjukanya

◎ **Ekigendererwa:** Okuyiga engeri y’okussa omuwendo ku by’obugagga eby’obutonde.

➤ **Ennyinyonnyola:**

Okuyambibwako mu kwebuulirira n’okwejjukanya ku Kitundutundu A.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**

Eddakiika 20.

1. Okusinza n’okwebuulirira

Mu nkulungo ennene, yimba oluyimba olukwata ku kutonda, oluvannyuma osabe omuntu okusoma ekitabo kya Maliko/Makko 4,

omutwe/essuula 26-34. Oluvannyuma wabee wo okusiriikiriram u n’okusaba abantu okuwa kye bakyogerako. Buuza: “Katonda yatuwa dda eby’obugagga bye twetaaga okufuna amakungula amalungi mu birime byaffe?” (Yee!)

Okusooka tujja kwebuulirira nga tukozesa ebigambo bya Julian ow’e Norwich, omukyala eyabeera mu Bungereza emyaka lukaaga (600) egiyise. Buli muntu muwe empeke y’ekinyeebwa emu. Gamba buli muntu atunuulire ekinyeebwa ky’omuwadde ng’akitatde mu kibatu kye nga bw’osoma era nga bw’owummulumu ebyo Julian bye yalaba era bye yawulira:

“Katonda yandaga akantu akatono akenkanankana n’ekinyeebwa nga kali mu kibatu kyange era nga keetoolooovu

ng’omupiira. Nakatunuulira n’omutima wamu n’ebirowoozo byange, ‘Kino kinaaba kiki?’ era ekyokuddamu kyanzijira, ‘Ky’ekyo kyennyni ekyakolebwa.’

“Neewuunya oba nga kisobola okuba eky’olubeerera kubanga nalowooza nti kiyinza okuba nga kisanyewo anti kyali kitono nnyo. Era ekyokuddamu kyanzijira mu birowoozo byange, ‘Kiggwaawo era nga lubeerera kija kuberawo kubanga Katonda akyagala.’ Ebintu byonna bibaddengawo lwa kwagala kwa Katonda.

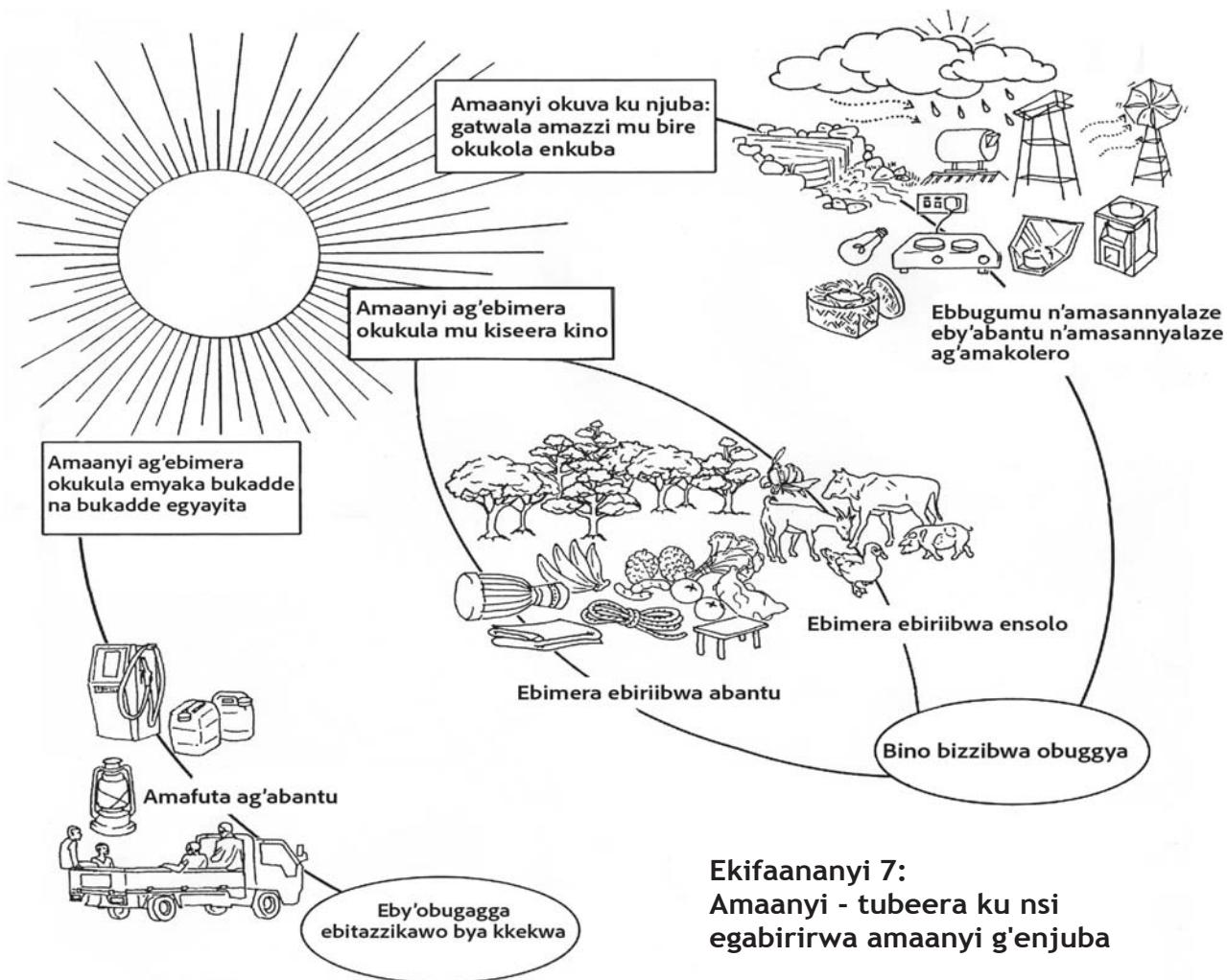
“Mu kintu kino ekitono ndabyemu amazima ga mirundi esatu. Agasooka gali nti Katonda yakikola. Agookubiri gali nti Katonda akyagala. Agookusatu gali nti Katonda akirabirira.”

Sirika okumala eddakiika bbiri oba ssatu, oluvannyuma osituke, ng’olina akamwenyumenyu akaaniriza!

2. Okwejjukanya ku Kitundutundu A

Buuza abantu engeri gye bawuliramu oluvannyuma lw’okumaliriza Ekitundutundu ekisooka. Bawulira nga bazziddwamu ova bawulira nga tebatebenkedde? Mu musomo ogwali mu Malawi, omuntu omu yagamba

“Waliwo ekintu ekiri mu bulimi....” era omuntu omulala n’agamba: “Kirungi okubeera wano!” Jjukiza buli omu nti abalimi abasookerwako basobola okubeera nga bafuna amakungula agasinga ku g’abalimi abalina ettaka eddene kwe balimira.

Ekifaananyi 7:
Amaanyi - tubeera ku nsi
egabirirwa amaanyi g'enjuba

Omulinu B2: **Okusiima eby'obugagga byaffe: ettaka n'enjuba**

⌚ **Ebigendererwa:** Okunnyonnyola ebintu ebikola ettaka n'emigaso gyalyo, wamu n'enjuba ng'ensibuko y'amaanyi gonna. Okugeraageranya ensibuko z'amaanyi ezitaggwaawo wamu n'ezo eziggwaawo.

Okwanjula n'okunnyonnyola 'ebbugumu erisusse mu bbanga'.

⌚ **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganya ebirwoozo okw'awamu nga mweyambisa ebibuuzo era n'ebifaananyi ku bipande.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 40.

Ebigobererwa:

1. Gamba: "Tusuula muguluka eby'obugagga eby'obutonde okugeza enjuba n'ettaka. Naye ate tetubikozesa mu bujuvu bwabyo. Lwaki? Kubanga tetulowooza ku maamyi gava ku njuba kukka ku nsi, era nga tetulabirira bulungi ttaka lyaffe."

Gamba: "Ettaka kye ki?" (Ekintabuli ky'enjazi ezimentuse okufuuka

ensaano, amazzi, ebimera ebivunda n'ebisolo wamu n'ebitonde ebirina obulamu.) Buuza era: "Ettaka ddamu oba ffu?" (Ettaka eriri mu mbeera ennungi liba ddamu, si ffu. Lirina okubikkibwako so si kulireka mu bbanga.)

Buuza: "Amaanyi agava ku njuba gatutuukako gaty?"

(Okuyita mu bimera, okuva mu byobugagga ebiggwaawo n'abitaggwaawo.) Kuba ekifaananyi ku kipande (laba Ekifaananyi 7, waggulu). Nnyonnyola 'amaanyi' nga 'obusobozi' bwa 'okuleetera buli kimu okutuukawo' era wa n'eb yokulabirako, okugeza amaanyi mu binywa by'abantu n'ebisolo, ebbugumu, embuyaga, amasannyalaze, amasannyalaze agava mu mazzi.

Buuza: "Lwaki ebimera bya mugaso?" (Ebimera byokka bye birina obusobozi bw'okukozesa amaanyi g'enjuba obutereevu okusobola okukula n'okuzaala. Ebimera bye biriisa ebintu byonna ebirina obulamu, nga bikola emmere ewa amaanyi, nga bikozesa amaanyi okuva ku njuba, amazzi, langi ya kiragala esangibwa mu bikoola, n'empewo ya *Carbon dioxide*.)

Buuza: "Lwaki empewo ya *oxygen* ya mugaso?" (kubanga yeetaagibwa abantu n'ebisolo okusobola okuba n'obulamu.)

Buuza: "Ate olwo ebisolo ebirya ennyama?" (Ebitonde ebirya ennyama byesigama ku bimera kubanga ebimera bye biriisa ensolo ebitonde bino bye zirya.)

Amagezi agaweebwa abalunyamya: Ebimera biyingiza omukka gwa *carbon dioxide*, n'ebikola emmere ew'amaayi ng'amaanyi agav'obutereevu kunjuba, era oluvannyuma nebifulumya omukka gwa *Oxygen*.

Obufafaananako ebimera, ebisolo n'abantu byo biyingiza empewo eya *Oxygen*, ne bikozesa emmere y'ebimera n'ebisolo okusobola okufuna amaanyi, era ne bifulumya omukka gwa *carbon dioxide*.

Buuza: "Lwaki ebisolo n'abantu tebikozesa maanyi g'enjuba okukola emmere eyaabyo, mu kifo ky'okwesigama ku bimera?" (Abantu n'ebisolo tebirina langi ya kiragala esangibwa mu bikoola by'ebimera, noolwekyo biba tebisobola kukozesa maanyi ga njuba

butereevu. Byo birina langi ya njawulo, langi emmyufu esangibwa mu musaayi, ng'eno yeetambuza omukka gwa *oxygen* era n'ewa omusaayi langi yagwo emmyufu.)

2. Ffenna twetaaga emmere, naye ate era twetaaga amaanyi okusobola okufuna ekitangaala, okufumba, n'okutambula wamu ne mu makolero. Amaanyi agava ku njuba - '*solar power*'- gasobola okukozesebwa obutereevu okubugumya amazzi oba okukola amasannyalaze nga tweyambisa ppano ezikolera ku maanyi g'enjuba. Era gakola okuyita mu kusitula amazzi okuva mu ttaka ne mu ssemayanja okukola ebire ebivaamu enkuba, ng'ekuba eno y'ekola emigga n'ensibuko z'amazzi endala omukolebwa amasannyalaze agava mu mazzi. Enjuba essaawo embeera y'obudde eyamba ebimera okukola enku ne butto ava mu bimera. Amaanyi agataggwaawo agava mu kibuyaga, ebiyiriro oba amazzi tegavaamu mukka gwa *carbon dioxide*, era ebimera omukka guno biguggya mu bbanga ate byo ne biwaanyisa nga bissaamu omukka gwa *oxygen*.

Buuza: "Ensibuko z'amaanyi agaggwaawo ze ziriwa?" (Amanda amasime okuva mu ttaka (agakolebwa okuva mu byafa eby'edda), amafuta g'emmotoka, amafuta g'ettaala ne gaasi ow'obutonde.)

Buuza: "Erinnya eddala eriyitibwa ensibuko z'amaanyi lye liriwa?" (Amafuta agasimibwa mu ttaka, kubanga gaba gaakolebwa okuva mu maanyi g'enjuba agaaterekebwa mu bisolo n'ebimera ebyafa emyaka bukadde na bukadde emabega.)

Buuza: "Ebirombe byaffe eby'amafuta binaabeerawo lubeerera?" (Nedda. Ebirombe bino bigenda biggwaawo mu kaseera kano era nga tebisobola kuddizibwawo.)

Nnyonnyola engeri okukozesa amafuta amasime agava mu byafa mu myaka kikumi (100) egiyise gye kwongedde ku bungi bw'omukka gwa *carbon dioxide* mu bbanga, empewo eno n'efuuka nga olububi olugumu ng'etuuse mu bbanga ekiremesa ebbugumu okuva ku njuba okuba nga lisobola okwetaayiza mu bbanga.

Ekiva mu kino, ebiseera by'obunnyogovu mu Afirika biba byokya, ebiseera enkuba mw'etonneyyera bikyuka era nga ne bbalaafu ali ku lusozi lwa Kirimanjaro ali mu kusaanuuka.

3. Abantu bawe omukisa okubuuza ebibuuzo. Kikkaatirize nti ensibuko z'amaanyi ezitaggwawo tezisobola kusaanawo, naye ate ezo eziggwaawo essaawa yonna zija kikalira, era nga kiteeberezebwa nti abaana baffe bajja kuba nga bakyali balamu. Twetaaga okusimba emitি emirala mingu gisobole okuba nga gikozesa omukka gwa carbon dioxide eyeyongera obungi.

4. Komekkereza omulimu guno nga mukolamu akazannyo k'okuzzaamu abeetabi amaanyi ka ddakiika bbiri. Gamba abeetabi basituke era batambulire mu lunyiriri, nga bagolodde emikono gyabwe okusobola okukwata ku ngalo z'omuntu addako, ayimiridde mu bbanga lya mmita bbiri okuva we bali. Balagire okuba nga boogera ennukuta ezikola ekigambo "OKUKUUMIKA", nga bakozesa emibirri gyabwe okukola ennukuta ezo.

Omulimu B3: Okutunuulira ettaka n'amaaso amaggya

◎ Ekigendererwa:

Okugeraageranya ebintu ettaka eddungi era eddamu bye liteekwa okuba nabyo wamu n'ettaka eryekutte awamu.

→ **Ennyinyonnyola:** okwoleseza mu kifo ekyetadde obulungi.

⌚ Obudde obwetagisa:

Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

1. Kulemberamu buli omu mufulume wabweru. Ebifo ebisinga omutegekebwa emisomo biba n'ettaka erikaluba era nga lyekwata wamu, nga tekuli yadde ekimera n'ekimu ekiririko kumpi awo. Mwebuuze ettaka ero engeri gye lyajjamu okufuuka bwe lityo. (Abantu balitambilirako, lyerebwaa buli lunaku, era nga n'enkuba ennyingi ekulukusa mukoka atwala ettaka

ery'okungulu.)

2. Kati mutambule (okumala akabanga bwe kiba nga kyetaagisa) mugende ewakunjaanira ebisaaniiko ova mu kibira. Nga mweyambisa emikono gyammwe mubikkuleko ebintu eby'okungulu, ebikoola n'ebisaaniiko ebirala musobole okutuuka ku ttaka eggimu era ebbisi eriri wansi waabyo. Yita abantu bajje bawunyeko era bakwate ku ttaka lino bawulire, ate nga ggwe bw'oyogera ebigambo ebirungi ku nsirinjanyi, ebiwuka n'ebimera.

3. Mukomeewo ku ttaka ery'ekutte era obuuze: "Tuyinza tutya okufuula ettaka lino ery'ekutte ennimiro ennungi gye tusobola okusimbamu enva endiirwa?" Tekyetaagisa kusima! Wabula, twetaaga 'ebisaniko' ebisobola okuvunda, obusa bw'ebisolo, ebikoola ebikalu, amazzi agaddugadde, n'okubikkako olububi olutono ennyo olw'ettaka ery'okungulu ova ebivunze ne biyiibwa ku ngulu. Emitendera gy'ebintu bino ebipangiddwa bwe gitandika okuvunda nga gikka, tukola obutuli butono mwe tulina okusimba ebimera ebinaasimula ettaka okugeza lumonde, nga biba biyamba okukola mu kubikka ettaka ery'okungulu era n'okusimula ettaka ery'ekutte awamu, okusobola okulizzaamu obulamu.

"Baliranwa banaagamba ki?" Tokifaako. Ggwe lindirira okutuusa nga batandise okulaba enva endiirwa z'onaaba olya mu bbanga lya myezi mukaaga mu maaso!

Okuwummulamu okunywa caayi

(eddakiika 15): Teweerabira

Okussaako ebirungo

ebirimibwa awaka nga ekisubi, omujaaja, amajaani n'ebirala.

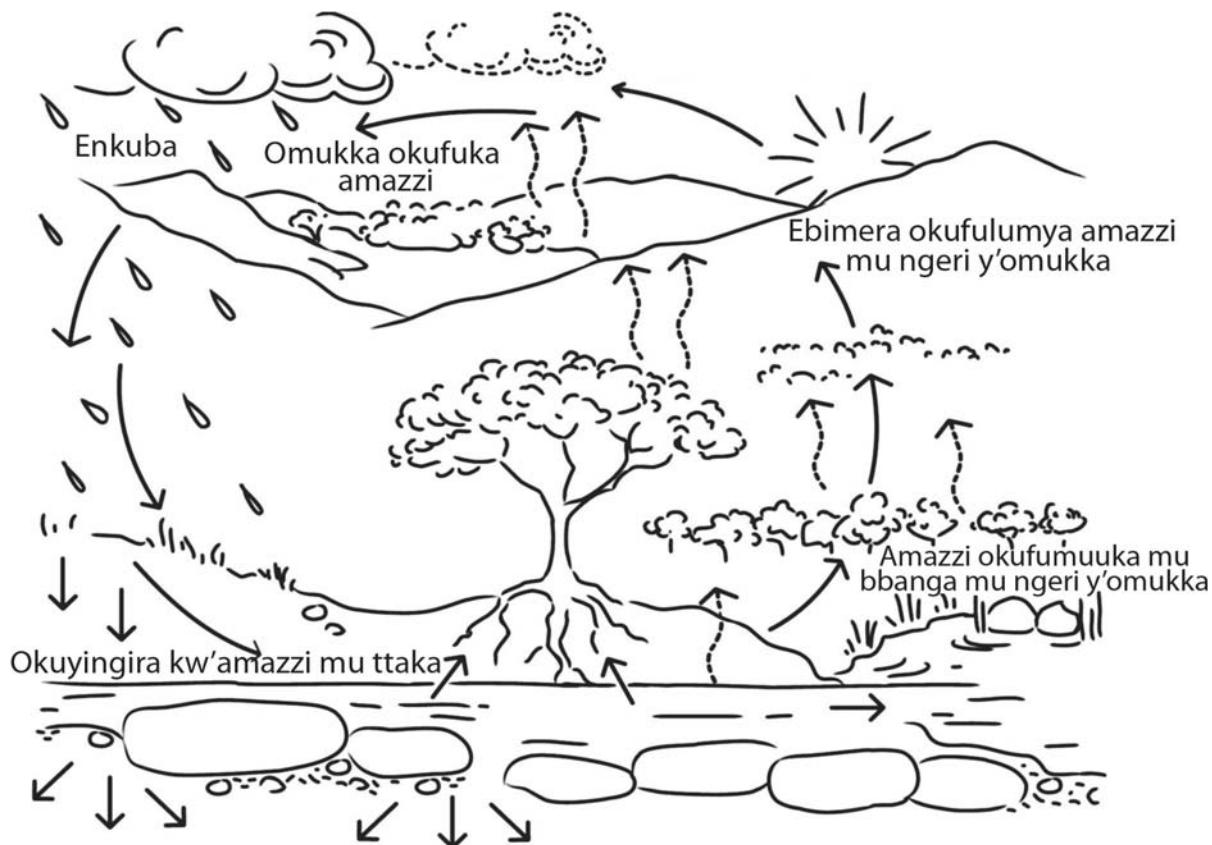

Omulimu B4: Okusiima eby'obugagga byaffe: amazzi

◎ **Ebigobererwa:** Okulaga obukwatane wakati w'engeri y'okukozesa enkuba n'okuziyiza okukulugguka kw'ettaka.

→ **Ennyinyonnyola:**

Omukukubaganyiza ebirowoozo

Ekifaananyi 8: Enigeri amazzi gye gakolebwamu .

okw'awamu ng'obuuza ebibuuzo.
Okuwandiika ebirowoozo nga
bikubibwako n'ebifaananyi.

⌚ Obudde obwetaagibwa :

Eddakiika 30.

Ebigobererwa :

1. Tandika n'ebibuuzo eby'amangu,
ng'omuyambi bw'akuba ekifaananyi ekiraga
engeri amazzi gye gakolebwamu (Ekifaananyi 8,
waggulu) ku kipande, ng'akuba mutendera ku
mutendera.

“Enkuba eva wa?” (mu bire)- omumyuka wo
akube ebire.

“Kiki ekibaawo singa enkuba etonnya ku:

- ◆ ettaka esseteevu era eggonvu ova ku muddo?
(ennyikira mu ttaka)
- ◆ ettaka esseteevu era nga likaluba?
(tesobola kunnyikira mangu mu ttaka era
ekulukuta nga mukoka)
- ◆ ettaka eryereere eriri ku kaserengeto?

(enkuba emu ennyikira mu ttaka, naye
esinga obungi ekulukuta nga mukoka,
b'atwala ettaka ery'okungulu,
kireetawo okukulugguka kw'ettaka
n'okusima ebinnya mu ttaka)

- ◆ mu migga ova mu nnyanja? (amazzi
galinnya waggulu ne geeyongerako).

“Enkuba ejujuza etya enzizi?” (ng'erinnisa
amazzi agali mu ttaka, agaliraanye enzizi
ezo.)

“Amazzi gasinga kuterekebwa wa?” (mu
ttaka, ng'amazzi agali mu ttaka
ery'okungulu ganguwa okufuuka olufu ne
gambuka mu bbanga ng'omusana gwase.)

“Amazzi agava mu ttaka, mu bimera ne ku
nnyanja ova emigga gakyuka gatya okufuuka
ebire ebivaamu enkuba?”

- ◆ amazzi agambuka okuva mu ttaka ne
kungulu kw'amazzi
- ◆ amazzi agambuka mu bbanga nga gava
mu bimera (siba akaveera ku bikoola
ebiramu, era bw'onaakomawo

oluvannyuma ojja kusangamu amazzi mu kaveera)

- ◆ empewo erimu amazzi ekwata n'ekola ebire
- ◆ amazzi gatonna ng'enkuba

2. Kati tumalirirza okukuba ekifaananyi ekiraga engeri amazzi gye gakolebwaa. Emirimu abantu gye bakola gisobola okutataaganya oba okwongera ku mutindo gw'engeri amazzi gye gakolebwaa, amazzi ne geeyongera okukendeera.

Buuza: "Abantu batataaganya batya engeri amazzi gye gakolebwamu?" (batema emitii, babikkula ettaka ne balissa kungulu, beera ettaka, bakkatira ettaka nga balitambulirako, bakola enguudo n'ebizimbe.)

Buuza: "Nkyukakyuka ki ze tusobola okulaba?" (Okukulugguka kw'ettaka, emifulejje okuzibikira, amataba, amazzi agali mu ttaka okweyongerayo wansi ng'ebimera ebirina emirandira emimpi biba tebisobola kugafuna era bifa, emigga okujjula ebitoomi n'ettaka okuba nga kkalu.)

Buuza: "Abantu bongera batya ku mutindo gw'engeri amazzi gye gakolebwamu?" (Nga bakuumu n'okusimba emitii, nga bakuumu enkuba etonnya ku mbalama z'ensozi okunjanya amazzi okuba nga gannyikira mu ttaka, ng'obikka ettaka n'ebisubi oba ebimera, okunjanya amazzi agakulukuta okuva ku mabaati, ku makubo, ne ku nnayikondo; okuddamu okukoza amazzi agaddugadde.)

Omulimu B5:

Emiti n'amazzi agali mu ttaka

◎ **Ekigendererwa:** Okusosobozesa abeetabi okukola ku bizibu ebiva mu kutema emitii.

→ **Ennyinyonnyola:** Mukolere mu bibinja.

⌘ **Ebintu ebyetaagibwa:**
empapula za A4 ng'eziri mu Kifaananyi 9.

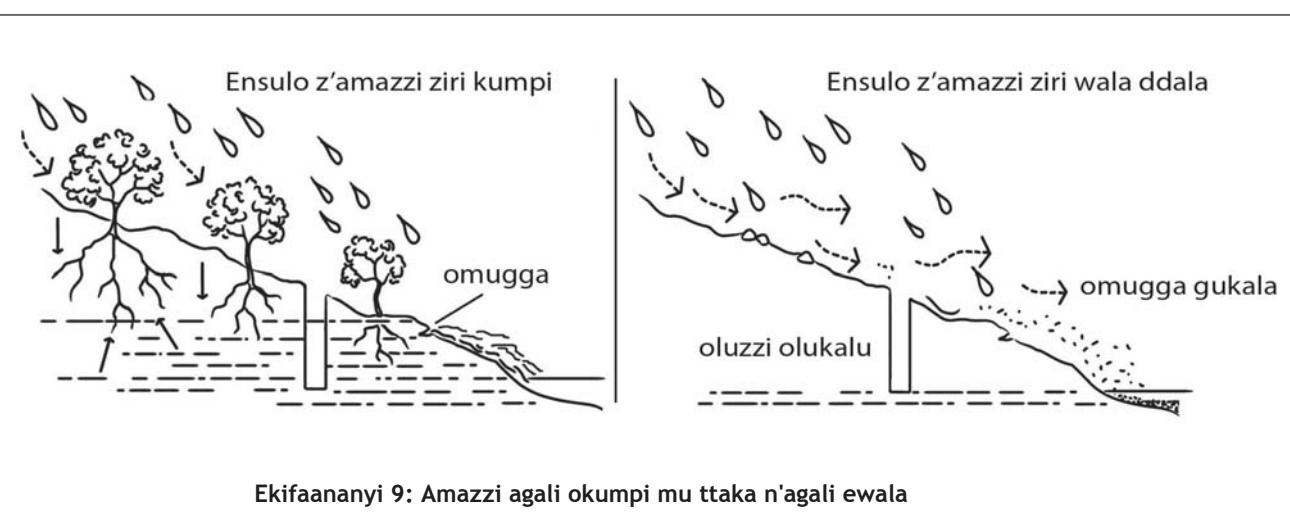
⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 15.

Ebigobererwa:

1. Gamba ebibinja bikube ebifaananyi bibiri, ng'ekimu kiraga engeri enkuba gye yeeyisaamu ng'etonnye ku lubalama lw'olusozi okuli emitii, era n'ekirala nga kiraga engeri enkuba gye yeeyisaamu ng'etonnye ku ttaka eryereere eriri ku lubalama lw'olusozi. Buli kifaananyi kirina okulabikirako oluzzi (laba Ekifaananyi 9, wammanga).

2. Oluvannyuma lw'eddakiika ttano (5) gamba buli kibinja okwogera ku bifaananyi byakyo. Kubaganya ebirowoozo ku ngeri amazzi mu ttaka gye gakyukamu ng'enkuba etonnya ne mu biseera by'ekyeya, era obabuuze oba nga ebimera ebirina emirandira emiwanvu n'emimpi bisigala nga biramu.

Gaba empapula za A4 eziri mu Kifaananyi 9 (Omuko 70).

Omulinu B6:

‘Kasasiro! ‘Kasasiro! Tewali Nakavundira! Nakavundira!’

Amagezi agaweebwa abalunjamya:

Nakavundira kigimusa kya butonde ekikolebwa mu kuvunza ebimera, ebiwuka, n’ebisigalira by’ebisolo. Biteekebwa ku ntuumo, mu kifo ekinnyogoga era ekirimu ekisiikirize, okugeza, wansi w’omuti, mu kifo ekiriraanye ennimiro mwe bigenda okukozesebwa. Entuumo erina okuba ng’eri mmita emu (1) mu bukiika, era ne mmita emu n’ekitundu (1.5) ku bbiri (2) mu buwanvu, ne mmita emu (1) mu buwanvu, ng’omuntu omukulu ayanguyirwa okuyiwamu amazzi.

⌚ **Ekigendererwa:** Okulaga kasasiro ng’ekintu ekitalina mugaso era ekitakozesebwa bulungi wamu n’okwolesa engeri y’okukolamu entuumo y’ebivunda.

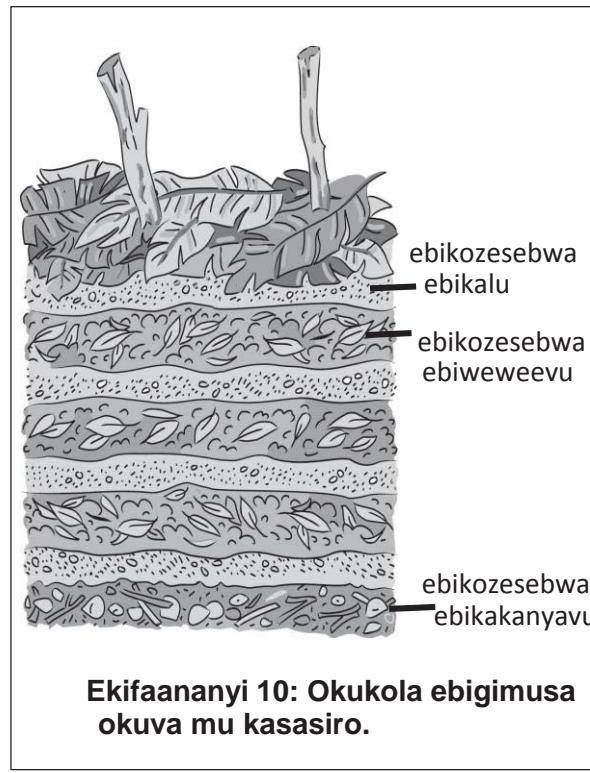
👉 **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganya ebirowoozo ku ngeri y’okusunsulamu ‘kasasiro’; okwolesa engeri y’okukolamu entuumo y’ebivunda.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

1. Saba abantu abatonotono okunnyonnyola ku binnya byabwe ebya kasasiro. Buuza: “Musunsula kasasiro wammwe?” (Abantu si bangi abakola kino.) Nnyonnyola ku ngeri y’okusunsulamu kasasiro okuba ng’addamu okukozesebwa ng’oggyamu ebyuma n’ebintu ebya pulasitiika (ebitavunda), n’okukozessa buli kimu kyonna ekisigadde okukola entuumo y’ebivunzibwa.

2. Okusobola okukola entuumo y’ebivunzibwa weetaaga enkumbi, ekitiiyo, ekirebe ekifukirira, obuti bubiri obulina obuwanvu bwa

Mmita bbiri (2) obusse mu bivunzibwa: ebisusunku n’ebiti bya kasooli ebikaze, ebisaniiko ebiva mu kiyungu, ebikoola ebikalu oba ebitannakala, omuddo, evvu, obusa (okuva mu bisolo ebirundibwa), n’ettaka ettonotono (laba Ekifaananyi 10, waggulu).

3. Longoosa ekifo, oleke ebimera by’osaaye nga byebase ku ttaka. Teekako ekintu ekikaluba. Kati zimba emitendera egy’enjawulo nga bw’ogenda okyusakyusa ebimera ebikalu n’empapula ezoonoonese (ebivaamu *carbon*), nga kw’ogatta n’ebimera ebya kiragala ebibisi (ebivaamu *nitrogen*) okugeza ebikuta by’ebibala, omuddo ogwa kiragala n’obusa.

4. Fukirira bulungi ebintu ebyo by’opanze era obibikkeko ku ngulu n’ettaka ettonotono.

5. Ng’omalirizza, sindikamu obuti bubiri obulina obuwanvu bwa mmita bbiri (2) butuuke wansi ku ttaka. Oluvannyuma lwa wiiki emu, sikamu akati akamu - mu kaseera kano kalina okuba nga kookya. Sikayo akati ak’okubiri oluvannyuma lwa wiiki bbiri. Bwe biba nga tebyokya, entuumo eba erina okutabolibwa n’ekitiyo okusobola okwanguya okuvunda kwabyo. Entuumo gifukirire amazzi buli lw’eba

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

ng'ekaze nga weeyambisa amazzi agaddugadde oba omusulo.

6. Ebivunziddwa bwe biba nga bigonze bulungi era nga bikoze langi enzirugavu enkwafu, nga biwunya bulungi era nga tewakyaliwo bitundu

bya bimera bitannavunda, olwo biba bisobola okukozesebwa.

Mu mbeera ez'ebbugumu, kino kirina okutwala ebbanga lya wiiki nnya okutuuka ku mukaaga.

Ekitundutundu C:

Emmere, ebiriisa n'ebijjulo ebisingako obulungi

Enteekateeka: Kkopi y'ekifaananyi kya 11, omupiira, ekyoto oba ssigiri ekekereza enku oba amanda, n'emmere wamu n'ensuwa eby'okukoza mu kwoleka okufumba.

Omulinu C1: Okusinza n'okwejjukanya

⌚ **Ekigendererwa:** Okulaga nti Yesu amanyi ebyetaago byaffe eby'emmere n'okwejjukanya ku Kitundutundu B.

👉 **Ennyinyonnyola:** Okusinza okw' awamu.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 30.

Okusinza

Nga muli wamu mwenna mu nkulungo ennene, muyimbe oluyimba olw'okwebaza olw'obulamu n'emmere Katonda by'abawadde.

📖 Gambayo omuntu omu asome mu
Maliko / Makko 6: 34-44. Musiriikirireemu

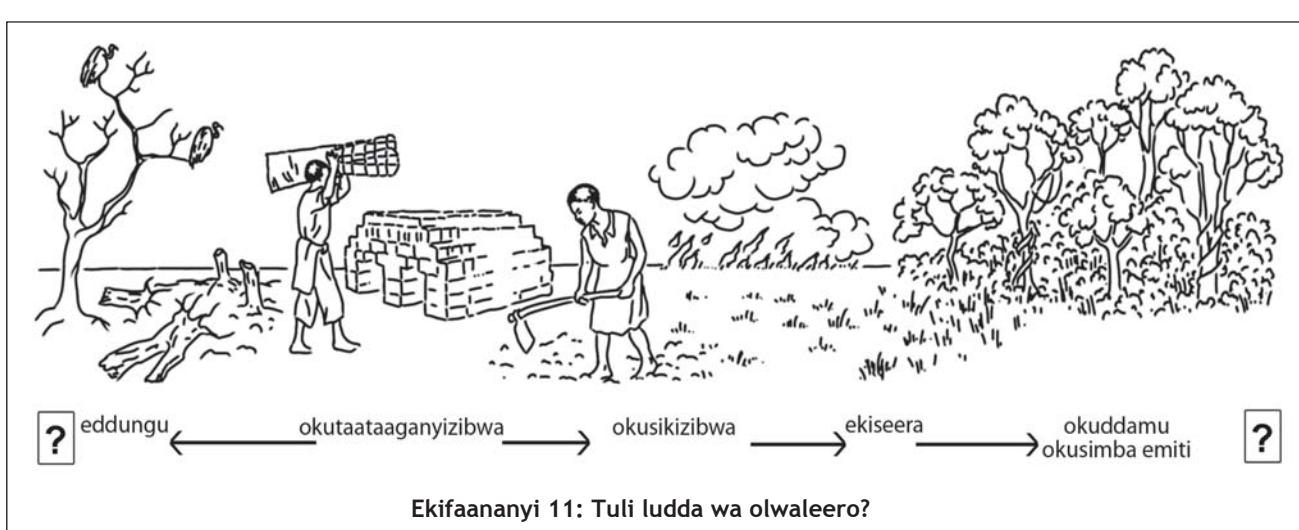
okumala akaseera, oluvannyuma olangirire ekiseera eky'okwebuulirira, era ogende ng'obuuza ebibuzo buli luvannyuma lwa ddakiika ttaano okubawa obudde okuba nga babyefumiitirizaako.

Tegeeza buli muntu nti ali kitundu ku kikolebwa kino. Kyabeeranga kitya ng'owuliriza Yesu by'ayogera okumala olunaku lwonna?

Kiki kye walowoozezza ku Yesu n'abayigirizwa be bwe baali boogera mu budde obw'akawungeezi?

Weewuunya okulaba ekyaddako?

Kati gamba buli muntu okukyukira muliraanwa we, bagabane ebirowoozo n'engeri gye bawulira oluvannyuma lw'okuwlira olugero olwo (eddkiki 5).

Abayigirizwa emmere eyasigalira baagikolera ki? Ekinja ekimu mu Malawi kyagamba nti, singa kino kyatuukawo mu kyalo kyabwe, amawulire agakwata ku mmere ey'obwtereere gandisasaanidde ekyalo kyonna mu bwangu ddala, era ng'abantu bangi baalizze okweyunga ku kijjulo! Mumalirize n'okwebaza emmere, n'obulamu.

Okwejjukkanya ebiri mu Kitundutundu B

Kuba ekifaananyi ky'omukono ogwegolodde obulungi ku kipande okusobola okujjukiza abeetabi ku 'byobugagga' (laba Ekifaananyi 1, omuko 24). Buuza oba nga waliwo omuntu yenna eyali alabye ekintu buli omu ky'amanyidde ye n'akirabisa 'amaaso amaggya'? Kyali kiki? Wuliriza eby'okulabirako bibiri oba basatu

Laga ekifaananyi ekizimbulukusiddwa ekya kkopi y'Ekifaananyi 11 (omuko 73), era oyite omuntu ajje asonge ku 'kifo we tuli olwaleero'. Omuntu eyeeronzeeyo okukola kino kiteeberezebwa nti aija kusonga ku kitundu ky'ekifaananyi ekisemba eky'eddungu'. Buuza: 'Tusobola okuleetawo amalungu?' Kikkaatirize nti tusalawo lwa bikolwa byaffe, okuba nga tukwata ekkubo eritwolekeza eddungu oba eritutwala eri 'ebibira bya Katonda'.

Leero tujja kutunuulira emmere n'amaaso amaggya', kubanga tulondawo kye tulina okulya! Ebyokusalawo bye tulina bikosa ebyobulamu n'essanyu lyaffe wamu ne famire zaffe, nga kw'otadde n'amagoba agava ku faamu zaffe n'embeera z'obulamu bwaffe mu bitundu gye tubeera.

Omulinu C2: Okutunuulira emmere n'amaaso amaggya

⌚ **Eki gendererwa:** Okuteeka ebirowoozo byaffe ku mmere gye tusalawo okulya.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Omuzannyo ogulaga engeri gye tusalawo ku bika by'emmere bye tulina

okulya.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 5.

Ebigererwa:

Bagambe basituke bakole enkulungo, era oteke omupiira mu makkati gaabwe. Bannyonyole nti ojja kukasukira omuntu omupiira, era omuntu oyo ayogere kye yalidde ku kyenky, ku kyemisana oba ku kyeggulo. Omuntu abaka omupiira ayogera mmere gye yalidde, era amangu ddala akasukira omuntu omulala omupiira, naye n'ayogera emmere gye yalidde mu budde obw'enjawulo. Omuzannyo guno mugukole nga mwanguwa!

Omulinu C3: Kiki kye tulya kati? Edda walyanga emmere ya njawulo?

⌚ **Eki gendererwa:** Okussa ebirowoozo ku bika by'emmere eriibwa ensangi zino, ng'egeraageranyizibba n'emmare eyaliibwanga edda.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Kukolera mu bibinja oluvannyuma ne wabaawo okukubaganya ebirowoozo okw'awamu.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 45.

Ebigebererwa:

1. Abeetabi bakole ebibinja bisatu.

2. Gamba abakadde bajjukire ebika by'emmere bye baalyanga bwe baali bakyali bato, bye batakyalya (oba bye balwawo okulya) ensangi zino. Ebika by'emmere bino abantu baabyagalanga nnyo, oba byaliibwanga mu biseera ng'enjala egudde, nga biriibwa ol'okuba nga tewaabangawo mmere ndala ya kulya? Emmere eno eriibwa mu biseera by'enjala ekyakula mu bibira ne mu bibangirirzi? Wandiika ebiuuozo bino ku

lupapula lw'ekipande, era osabe abantu okuba nga bawandiika eby'okuddamu byabwe ku mpapula. Jjukira: tokkiriza bantu kuva mu bibinja birala kugenda kuwulira ebyo abakadde bye boogera.

Amagezi agaweebwa abalunjamya:
Abakadde oluusi basobola okumenya ebika by'emmere ebingi ddala bye baalyanga edda, ebisinga obungi nga tebimanyiddwa bammemba abato abali mu musomo. Olukalala lwabwe olw'emmere lujja kuyamba omukugu akola ku by'endiisa ova akola ku bitonde eby'enjawulo okuva mu Yunivasite ova Minisitule y'Eby'obulimi.

3. Ebibinja ebisatu ebirala byonna birina okuddamu ebibuuzo bye bimu: “Musala wo mutya ku kye mulina okulya?”

4. Bawe eddakiika 15 okukubaganya ebirowoozo nga tonnaba kubazza mu kibinja bona wamu okubaako bye boogera. Abakadde bayinza okusaba okubongeramu ku budde, era ng'olina okububawa, nga bw'owuliriza ebibinja ebirala.

5. Abavubuka, abakyala n'abaami (nga bwe basengekeddwa) nga bamalirizza okwogera, bawe omukisa okubaako kye boogera ku ngeri gye basalawo ku mmere gye balina okulya. Ebika by'emmere ebibaawo mu sizoni ez'enjawulo byogeddwako? Obulombolombo n'ebisale by'emmere biyamba ki? Tulya ebika by'emmere ebimu tusobole okulabika nga tuli ba ‘mugaso’, ‘nga tetuli bantu ba bulijjo’? Obukugu mu kufumba bulina kye bukola mu kusalawo kuno?

6. Gamba abakadde okuddamu ebibuuzo byabwe, era bakubaganye ebirowoozo ku ‘mmere eriibwa mu biseera by'enjala’. Lwaki emmere eyo ya bbula ensangi zino? Babuuze ku bika by'emmere ebyali bimanyiddwa ennyo edda gye buvuddeko ebitakyalibwa nsangi zino. Timba empapula okukoleddwa omulimu zibeere ku ku bisenge okumala olunaku lulamba.

Okuwummulumu okunywa caayi:

Tweerabira amajaani,
amazzi n'ebyokulya
ebirimu obulamu!

Omulimu C4: **Ebiriisa n'ebibinja by'emmere**

◎ **Ekigendererwa:** Okwanjula ebibinja by'emmere n'okumanya ebiriisa ebibirimu.

→ **Ennyinyonnyola:** Ensomesa ey'okunnyonnyolera mu nkulungo ennene, ng'okozesa ebibuuzo.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 15.

Ebigobererwa:

1. Buuza: “Ekiriisa kye ki? (Ekintu ekisangibwa mu mmere emibri gyaffe kye gyetaaga okuba emiramu buli lunaku.) Omuyambi wo awandiike ekigambo ‘Ebiriisa’ waggulu ku kipande, nga kuliko n'ennyinyonnyola yaakyo wansi waakyo.

2. Buuza: “Waayo agamu ku mannya g'ebiriisa ebyetaagibwa mu mubiri.” (Emmere ewa amaanyi; emmere ezimba omubiri n'emmere eddaabiriza omubiri; amasavu okwongera okuwa omubiri amaanyi; vitamiini n'omunno okukuma omubiri okuva eri endwadde, amazzi n'emmere egonza ekyenda.) Jjukira nti ebiriisa ebimu okugeza ekiwa omubiri amaanyi (*carbohydrates*) byetaagibwa mu bungi ddala, kyokka ng'ate ebirala okugeza vitamiini byetaagibwa nga bitono mu mubiri.

3. Buuza: “Tumanya tutya kye tulina okulya?” (Nga tugabanya ebika by'emmere eby'enjawulo mu bibinja eby'ebiriisa eby'enjawulo.)

4. Buuza: “Buli kibinja kya mmere kimu kiba n'ekiriisa kimu kyokka?” (Nedda. Ebibinja eby'enjawulo bibaamu ekiriisa ekikulu kimu, naye nga ebika by'emmere ebisinga bibaamu ekintabuli ky'ebiriisa eby'enjawulo.)

Omulimu C5:

Ebijjulo ebisingako obulungi bibaamu ebika by'emmere byonna omukaaga!

⌚ **Ekigendererwa:** Okwegeza mu kukozesa ebibinja by'emmere eby'enjawulo okusobola okulya ebijjulo eby'enjawulo.

➤ **Ennyinyonnyola:** Okuzannya ekikolebwa.

⌘ **Ebantu ebyetaagisa:**
Emmeeza ebikkiddwako ekipapula ekinene, nga kikubiddwako enkulungo ennene. Gabanyaamu enkulungo ebitundu mukaaga okulaga ebibinja by'emmere omukaaga, nga bwe kiri mu Kifaananyi 3, ku muko 33. Teeka ebika by'emmere bibiri ebimanyiddwa mu buli kitundu kya nkulungo oba osobola okussaamu ebifaananyi by'emmere endala. Bwe wabaawo abeetabi abasukka mu 15, tegeka emmeeza bbiri.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 30.

Ennyinyonnyola:

1. Songa ku buli kibinja kya mmere era okituum. Wa amannya g'emmere emanyiddwa agagwa mu kibinja ekijo, era buli kika kya mmere okiteeke mu kibinja mwe kigwa.

2. Gamba abeetabi basunsulemu ebika by'emmere ebisigadde nga babissa mu bibinja byabyo ebituufu. Oluvannyuma lw'eddakiika 5, bayitemu olabe bye bakoze, mukubaganye ebirowoozo ku bika ebibadde ebizbu okufunira ekibinja, era oyite abantu okuba nga batuma n'okulaga ebika by'emmere

ebirimibwa mu kitundu naye nga tebiragiddwa.

3. Ng'ekyo kiwedde wandiika mu kitundu ekiriisa ekikulu buli kibinja kya mmere kye kirina, ng'owandiika mu langi emmyufu era mu nnukuta ennene ate endala mu langi enzirugavu. Timba ekipande ku kisenge.

Omulimu C6:

Okulondawo okulya 'ebijjulo' ebisingako obulungi

⌚ **Ebigendererwa:**

Okugeraageranya ebiriisa ebiri mu bijjulo ebya bulijjo ebiriibwa abantu mu kitundu n'ebyo ebisangibwa mu bijjullo 'ebisinga ku bino obulungi'.

Okukola enteekateeka ku ngeri y'okukusaamu ebijjulo ebya bulijjo okubifuula 'ebijjulo ebisingako obulungi'.

➤ **Ennyinyonnyola:**
Okwolesa okwa wamu n'okukubaganya ebirowoozo.

⌘ **Ebantu ebyetaagisa:**
Ekipande n'olubaawo bwe luba nga lusoboka okuwandiikibwako ku njuyi zombi; ennoni n'ekisiimuula olubaawo.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

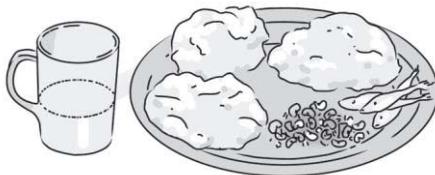
1. Mu nkulungo ennene nga muli wamu mwenna, kuba ekifaananyi ky'essowaani ku kipande, era obuuze nti emmere eya bulijjo

yandirabise etya? Ku ssowaani kubako ekika ky'emmere esinga okuliibwa nga si nnyingi era osseeko n'ebika by'emmere ebiralalala ebisobola okugendera ku mmere eyo. Singa abantu bakaayana nti "twetaaga okwongera ku kawunga"! yongerako ebijiiko ebinene bibiri.

Buuza: "Biriisa ki essowaani y'emmere eno by'erimu?" (OKusingira ddala emmere enkulu esinga okuliibwa ewa amaanyi, amasavu amatonotono, ekiriisa ekizimba omubiri ekitonotono ne vitamiini n'omunnyo ebitonotono.)

**Ekijjulo
ekya
bulijjo.**

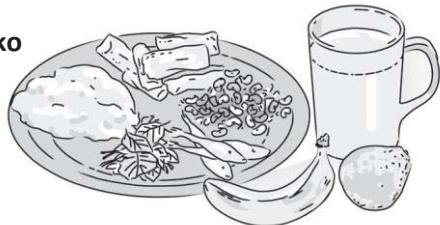

2. Buuza oba nga kikaluubiriza kitono oba nnyo okuba nga tulima emmere eno olwaleero, bw'ogeraageranya n'emyaka kkumi egiyise. (Kyeyongedde okuba ekizibu.)

Buuza: "Ebika by'emmere eby'enjawulo bye tusalawo okulya bituwa ekijjulo ekisingako obulungi, ekirina emigaso egy'enjawulo mu biriisa, obulamu ennimiro n'obutonde bw'ensi?" (Bwe kiri.)

Buuza: "Nkyukakyuka ki ze tunaakola ku bijjulo bino ebya bulijjo?" Gamba abantu bawe ebiteeso byabwe. Kuba ekijjulo ekya bulijjo ku lubaawo ng'okozesa ennoni, era ogende ng'olongoosa mu kifaananyi abantu gye bakoma okugenda mu maaso nga bateesa: "Ebika bingiko?" Kirungi! Tunaabiteeka wa, ng'ate essowaani emaze okujjula? Twandibadde nga ku mmere etwalibwanga enkulu ku bijjulo tulyako ntono (ebika by'emmere ebirala ebigendera ku mmere enkulu bisiimuleko) era olyemu ekintu ekirala mu kifo kyabyo?"

**Ekijjulo
Ekisingako
oblungi**

Buuza: "Biriisa ki ebibula ku ssowaani y'emmere eya bulijjo? (Vitamiini n'omunnyo.) "Tunaagattako ki okuba nga tufuna ebiriisa bino (Enva endiirwa n'ebibala.)

Buuza: "Twetaaga emmere ezimba omubiri esingako wano?" (Yee) "Tuyinza tutya okwongera okufuna ekiriisa ekizimba omubiri?" (Enkoko oba akamyu, bw'oba nga ggwe obyerundira, oba ebirime ebissa *nitrogen* mu ttaka (legumes) oba ebinyeebwa).

Singa abeetabi baba nga baagabuddwa ekijjulo ekisingako obulungi mu kitundu ky'omusomo ekyawedde, ekyo ky'oba weerako eky'okulabirako era obuuze ebibuzzo byo ng'osinziira ku bika by'emmere ebyagabuddwa. Kyogere nti baalidde katono ku mmere egendera ku mmere enkulu okusinga nga kwego gye balya bulijjo, era obuuze oba nga waliwo omuntu yenna eyawulidde nga tuyala mu budde bw'olweggulo. (Singa emmere eba nga yategekeddwa bulungi era n'efumbibwa, eky'okuddamu kijja kuba 'nedda!') Nnyonnyola nti tuwulira nga tuli bakkufu singa tulya ekintabuli ky'ebiriisa eby'enjawulo; era ng'okunywa obuugi obuyitiridde kiba tekyetaagisa.

3. Kubaganya ebirowoozo ku biva mu kulya emmere ennugi okusobola okufunamu ebiriisa, obulamu, okukendeeza ku mirimu gy'omu nnimiro n'okutaasa obutonde bw'ensi. Babuuze emmere eggayo Evanjiri/Enjiri ekwata ku bisuubizo bya 'obujjuvu' wamu n'enjigiriza za Bayibuli ezituyigiriza okuba nga tulabirira bulungi ebitonde (ebijjulo ebisingako obulungi) n'ebyo ebirungi okujagulizaamu. Ekijjulo ekisingako obulungi kye kisinga okuba nga kisanyusa!

Kuba ekipande okulaga ekijjulo ekya bulijjo n'ekijjulo ekisingako obulungi eby'okuwanika ku kisenge okutuusa omusomo we gunaggweera.

4. Maliriza ekitundutundu kino n'okwolesa ku nteekateeka y'emmere ekekerekera amanda n'enku, nga kuliko bibiri ku bino wammanga:

- teekateeka ebibala ebisaleesale ebyangungu ng'otaddeko ekirungo ekitali kya bulijjo.
- kalangayo awo ensigo mu bwangu (okugeza, ez'ensujju oba entungo) mu butto omutonotono, ng'okozesa essigiri ekekerekera amanda.

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

- okukendeeza ku nkozes a y'amanda oba enku, laga abeetabi engeri y'okukolamu era n'okukozesa ekisero ekikoleddwa mu muddo okuba ng'omalirirza okufumba emmere eyatandikidde ku sigiri eyaka obulungi (laba omuko 32).
- tabula era osiike ebika by'enva endiirwa eby'enjawulo ku sigiri ekekereza Amanda oba enku.

Oluvannyuma lw'ekitundu ky'omusomo kino,
gabula ekijjulo ng'oyolesa nti ekijjulo
ekisingako obulungi kiwooma era nga kikkusa
ne bwe kiba ng'emmere enkulu eriko ntono!

Ekitundutundu D:

Enkola ewanirikika era n'okutandika okukyusa mu nneeyisa

Omulimu D1:

Okusinza n'okwejjukanya

- ⌚ **Ekigendererwa:** Okusinza n'okwejjukanya.
- 👉 **Ennyinyonnyola:** Okusoma Bayibuli mu bibinja ebitabike oluvannyuma wabeewo okwejjukanya ku kitundutundu C.
- ⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 30.

Okusinza

Yitayo omuntu akulembere oluyimba olw'okwebaliza emmere n'ekirabo eky'obulamu.

Gabanyaamu abantu mu bibinja bisatu nga bona beetabise (ab'emyaka egy'enjawulo oba ekikula) basome Bayibuli. Buli kibinja kiwe kye kirina okusoma okuva mu Bayibuli era kisabe okuyita mu kyawandiikibwa ekyo, okumala eddakiika 15, olwo bazzeeko okugabana n'okusaba nga bali wamu ng'ekibinja. Emboozi z'omu Bayibuli ze zino:
Amasooka/Olubereberye 21:27-31 ne Matayo 6:25-34

Okubikkulirwa 21:22-26 ne omutwe 22:1-4.

Buuza oba nga ffe Abagoberezi ba Kristu, tulina obuvunaanyizibwa obw'okulabirira ettaka ku lw'ebiseera ebijja mu maaso, oba nga tulina kufa ku kwekkusa na kwongera kugaziya nsawo zaffe olwaleero?

Okwejjukanya ku kitundutundu C

Mu nkulungo ennene, saba omuntu annyonnyole 'emmere' kye kitegeeza. Emmere enkulu kye ki? Ebiriisa kye ki era lwaki bya mugaso?

Biriisa ki ebisinga okuba nga bibula mu mmere gye tulya? Tuyinza tutya okukyusa emmere eya bulijjo ne tugifuula esingako obulungi?

Omulimu D2: Ani gwe tulimira?

- ⌚ **Ekigendererwa:** Okufuna ebyokuddamu ku bibuuzo ebikulu ebikwata ku nneeyisa: "Abalimi bavunaanyizibwa ku kukuma ettaka lye balina okusikiza abaana baabwe nga ggimu?"

- 👉 **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganyiza ebirowoozo mu bibinja ne kugobererwa okuwa ebirowoozo ebivudde mu bibinja wamu n'okukola ebyokusalawo.

- ⌚ **Obudde obwetaagisa:**

Eddakiika 30.

Ebigobererwa :

1. Ekitundu ky'omusomo kino kijja kuba nga kikwata ku bibuuzo ebikulu bibiri, okuli; "Tuteekateeka n'okulabirira faamu zaffe olw'okuziganyulwamu leero n'omwaka ogujja?" era nti "Tuvunaanyizibwa ku

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

bugimu bw'ettaka lye tulina okusikiza abaana baffe?" Wandiika ebibuzzo bino ku kipande, ekiri mu kifo buli omu w'asobola okukirabira.

2. Yitaayita mu bibinja mwanukule ebibuzzo bino ebibiri, era mukubaganye ebirowoozo ku biyinza okuvaamu ebisatu nga bino wammanga: Okugeza, "Twetaaga okulima mu ngeri ennyangu era etayonoona butonde bwa nsi ..." oba "tuteekeddwa kulowooza ku ngeri y'okukozesaamu mazzi 'agaddugadde'. Ebibinja birina okuwandiika ebyokuddamu byabyo ku mpapula.

3. Ddayo eri ekibinja kyonna okufuna abantu bye boogera, era bawe ne bye balowooza. Mugezeeko okutuuka ku nzikiriziganya eri buli omu. Muzuule ebigambo by'Olulimi lwammwe ebisobola okunnyonnyola obulungi 'ennima ekuumika/ewanirikika' era obiwandiike, wamu n'ebyo ebibinja bye bisazeewo, byonna wamu obitimbe ku kisenge ekipande ekyo kibeerewo okutuusa omusomo nga guwedde.

Tweteekerateera ffe ffekka olwaleero oba tutegekera n'ebiseera bya baana baffe eby'omu maaso?

Amagezi agaweebwa abalunjamya: Mu misomo ebiri egiali mu Malawi, abalimi bakkaanya nti "tulina obuvunaanyizibwa ku ttaka lye tulina okusikiza abaana baffe ne bazzukulu baffe. Tetulina kutunda ttaka lyafffe naye tulina kulyongera bwongezi kuba ku mutindo era ne tulikuma" era nga tulina okusomesa abaana baffe okuyiga okuba abakozi era bayige n'obukodyo bw'okulima. Abakadde n'abaana abato bona bakkaatiriza omugaso gw'okusimba emitii n'ebimera ebissa ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka, okukuma ettaka obutakulugguka n'okwewala okufirwa ebitonde eby'enjawulo nga beeyambisa omutwe ogwo waggulu!

Omulimu D3: **Enkola ekuumika era etaasa obutonde**

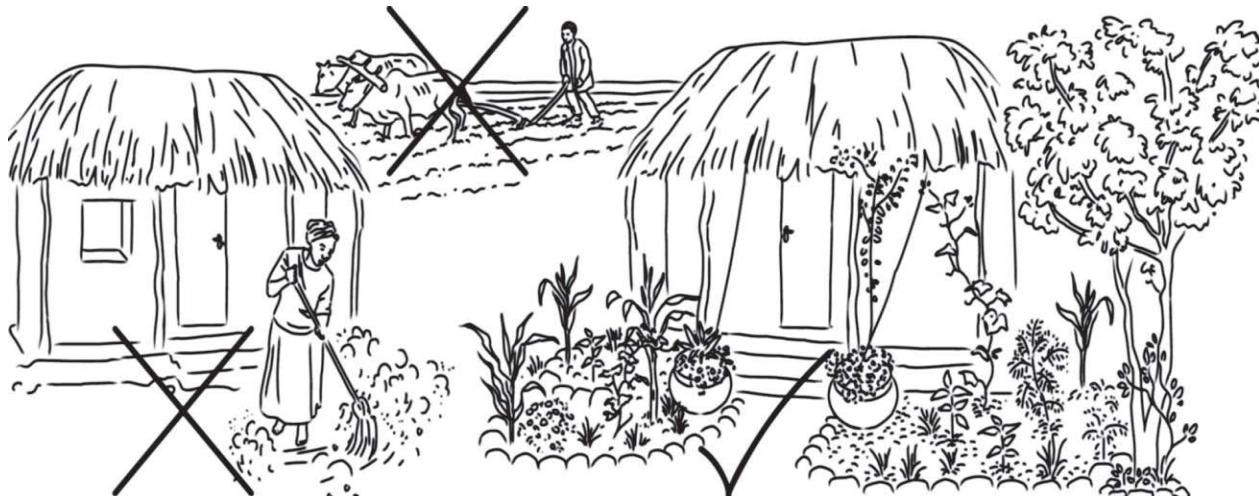
- ◎ **Ekigendererwa:** Okukubiriza abeetabi okuba nga bakuba akafaanayi ku nnimiro ya Eden nga bwe yali efaanana, nga beetegekera okutandika 'okuba n'ebirooto ebirungi' ku nnimiro ezaabwe ze nnyini ne faamu.
 - **Ennyinyonnyola:** Mukolere mu bibinja.
 - ⌚ **Obudde obwetaagibwa:** Eddakiika 30.
- Ebigobererwa:**
1. Tandika n'enkulungo yonna, era onnyonyole nti tugenda kukuba ekifaananyi ku nnimiro ya Eden nga bwe yali efaananamu, era tugikube ku kipande, okutuyamba okuloota ebirooto ebirungi ku nnimiro zaffe.
 2. Soma ebibuzzo bino wammanga mu ngeri ey'omwanguka naye nga topapa, okumala eddakiika nga 3:
 - ?] "Ennimiro ya Eden yalimu ekimera kimu kyokka, oba mwalimu ebimera eby'enjawulo bingi?"

- ? “Mwalimu emitি mitono oba mingi?”
 - ? “Ettaka lyamu liri mu bbanga oba libikkiddwako? Bwe liba nga libikkiddwako, kiki ekiribisse?”
 - ? “Ettaka bbisi oba kkalu, era ng’olabamu ekitaba oba omugga?”
 - ? “Ebimera byonna byenkanankana nga biringa ebikola ekisaawe oba biri ku mitendera egy’enjawulo mu buwanvu okugeza ng’ekibira?”
 - ? “Ennimiro ya Eden nnungi? Kiki ky’osinga okugyalako?”
3. Kati yita mu buli kibinja era obagambe okulaga okuteebereza kwabwe ku ngeri ennimiro ya Eden bwe yali efaanana, era bagikube.
4. Oluvannyuma lw’eddakiika 15, olwo ddayo ku nkulungo yonna awamu okulaba ebibinja byonna bye bikubye, ng’ebifaananyi bino birina okwanjuluzibwa ku mmeeza oba wansi.

Gamba abantu okubaako ne kye boogera ku bifaananyi ebyo era bwe baba n’ebibuuzo, babibuuze.

5. Obudde bwe buba nga tebumala kukola mulimu guno, gusobola okukolebwa nga bazzeeyo eka.

Twetaaga okukyusa nga tetunnaba kusanyaawo ttaka lyaffe.

Omulimu D4: **Okukyusa empisa kuyita mu mitendera era nga ffenna tusobola okukikola!**

⌚ **Ekigendererwa:** Okwejjukanya emitendera omuyitibwa okukyusa empisa era n'okukakasa nti kisoboka eri buli omu.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Okugamba abantu boogere buli ekibajjira nga bali wamu bona ng'ekibinja ekinene.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 15.

Ebigobererwa:

1. Okukoza ekipande, okwanjulira abeetabi emitendera omukaaga omuyitibwa okukyusa enneeyisa (nga bwe kinnyonnyoddwa mu kitundu 4, ku miko 34-36).

Buuza oba nga twatandise okuteekawo 'enkyukakyuka mu nneyisa yeby'obulimi

2. Buuza: "Kiki kye twakakolako mu musomo guno?" (okumanyisibwa)

Buuza: "Kati mutendera ki oguddako?" (okuloota ebirooto eby'essuubi)

Buuza: "Twatandiseeko ku mutendera guno?" (Yee, mu mulimu oguyise - Omulimu D3.)

Abeetabi bayinza okugamba nti baakyusa dda enneeyisa zaabwe mu by'obulimi era nga kati bali ku mutendera ogwokubiri ogw'enkyukakyuka. Bwe kiba bwe kityo bayozeeyoze era obawe ebirowoozo ebipy.

Okuwummulamu okunywa caayi
(eddkika 15), nga kuliko ebika bya caayi eby'enjawulo wamu n'ebokulya.

Omulimu D5: **Ebirowoozo ebirala ebipy**

⌚ **Ebigendererwa:**

1. Okwanjula ekirowoozo nti ebintu ebisemba ku nsalosalo birina kusimbibwa mu ngeri ya njawulo n'ebyo ebiri mu kitundu eky'omu makkati g'ennimiro.

2. Okwebuuza ebikwata ku nkозesa y'ettaka ey'edda n'ennima etaliimu kusimula ttaka.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Kukubaganya birowoozo okumalako ekitundu ky'omusomo kyonna.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 20.

Ebigobererwa:

1. Nga muli wamu mu nkulungo ennene, kuba ekibangirirzi ekirina enjuyi nga zenkanankana ku kipande. Babuuze ebigambo eby'olulimi olwo ebitegeezza ettaka we lisembera ne mu makkati gaalyo, era owandiike amannya gano ku kifaananyi ky'okuby. Babuuze oba nga bateekateeka okuba nga basimba ebirime eby'enjawulo mu bitundu by'ettaka bino ebibiri. Ekyokuddamu kiyinza okuba 'nedda' oba bayinza okugamba nti okusimbako olukomera olumera kijja kukolebwa olw'okukugirwa ennimiro. Singa boogera ku kusimba olukomera olumera, babuuze kye kitegeezza. Nga weeyambisa ebibuza n'ebokuddamu, nnyonyola ku migaso gy'okusimba olukomera olumera ku nnimiro: ebimera n'emiti bikola embugirizo ey'olubeerera ku nnimiro, eteetaagisa kuzzibwawo buli mwaka era ng'olukomera olwo lusobola okuliisa abantu, ebisolo n'ebimera (okugeza, emmere, omuddo gw'ebisolo n'okussa ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka, wamu n'okukuma ebirime obutakosebwa kibuyaga, ababbi n'ebisolo ebinene

2. Muzuule engeri obukubo gye buteekebwateekebwera ne gye bukozesebwamu - okukendeeza ku bulabe obutuusibwa ku ttaka okuva eri abantu n'ebiyuma ebinene.

3. Mu kumaliriza, babuuze okulima 'okutaliimu kusima' ttaka oba 'okulisimako akatono' kye kitegeezera oba nga waliwo eyali akigezezzaako. (Ebigambo biyinza okuba nga tebimanyiddwa era nga kisoboka n'okuba nga tewali n'omu yali akigezezzaako.)

4. Mukomekkereze omulimu nga mukolamu akazannyo akabazzaamu amaanyi ak'edakiika ebbiri ng'omukulembeze y'alagira ekinja eky'okukola.

2. Genda ng'oyita mu bibinja ebija bulijo era obalagire okukuba layini ey'obusimba oba omusittale nga gukka okuva mu makkati g'olupapula, batuumi ekitundu eky'oku kkono nga 'emirimu' ate ekitundu ekya ddyo nga 'ensonga lwaki kyetaagisa okukyuka'. Gamba buli kibinja kigende nga kirowooza ku mirirmu egikolebwa buli lunaku era bagiwandiike ku ludda olwa kkono. Oluvannyuma, balina okukubaganya ebirowoozo ku oba nga buli mulimu gwa mugaso oba nedda era oba nga gisaanidde. Emirimu egyo gitwala ebiseera byabwe n'amaanyi. Singa ogumu ku mirimu tegwetaagisa oba nga teguzza magoba, balina okugusazaako era bakkaanye ku nsonga lwaki gulina okukyusibwa, era ng'ensonga eno gye balina okuwandiika ku ludda olwa ddyo.

3. Oluvannyuma lw'eddakiika 20, gamba buli kibinja okulondayo omulimu gumu gwe basinga okwagala gukyusibwe. Era nga wano baba balina okutegekayo omuzannyo gwa ddakiika ssatu okulaga nga ekitundu ku kibinja kikoze enkyukakyuka ate ekitundu ku kyo kikkiriziganya oba nga tekikkiriziganya na nneeyisa mpya.

4. Mu nkulungo yonna wamu, buli kibinja kyolesa eky'okusalawo kyakyo ku mulimu ogutazza magoba, nga tewali n'omu yaalabye ku mizannyo eg'yemirundi ena, gamba abantu bawe endowooza yaabwe era n'okukubaganya ebirowoozo ku bye balonzeeko. Singa wajjavo obutakkaanya, bajjukize nti twakkiriziganyizza okuwuliriziganya oba kiba ebirowoozo ebyogerwako bikyankalanya! Edda abantu baasekereranga abasajja abaayagalanga okubuuka, oba abakazi abaayagalanga okulonda. Naye ate olwaleero, abantu bangi era nga amawanga (ensi) agasinga gakkirizibwa okulonda.

Omulum D6: Amakungula agasingako obulungi agataliimu kukozesa maanyi mangi

⌚ **Ekigendererwa:** Okwekenneeny n' obwegendereza emirimu egikolebwa buli lunaku nga tetunnakubaganya birowoozo ku kukyusa mu nneeyisa.

👉 **Ennyinyonnyola:** Mukolere mu kibinja era muzanny emizannyo

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa :

1. Tujja kuba nga tukozesa entegeera yaffe empaya ku by'obugagga eby'obutonde era n'emitendera mwe tujja okuyita okulowooza n'obwegendereza ku mirirmu gyaffe egya bulijo, okwebuuza oba nga ddala gya mugaso. Singa omulimu oguba gukolebwa guba nga si gwa mugaso, tusobola okukozesa obudde bwaffe n'amaanyi mu ngeri eyamakulu okusinga ku eyo?

Mu mulimu guno, abasajja bayinza okuba n'ebintu eby'enjawulo bye basobola okukola ate era nga musobola n'okubaamu ebintu ebikolebwa okwewummuza, okugeza okunywa omwnege oba okuzannya zzaala. Kino kyawukanako n'ekyabakyala kubanga bo bayinza okumenya emirimu gye balina okukola nga baviira ddala mu kiseera ng'obudde

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

busasaana era ne bagimalira eyo mu matumbi
budde - gyonna bagitwala okuba nga gya
mugaso!

Mu musomo ogumu mu Malawi, abasajja
baamenya emirimu nga okwokya amanda,
okunywa omwenge, okuzannya zzaala
ng'egimu ku mirimu gye bakola buli lunaku,
naye baakiraga nti gyonna gyonoona
ebi'obugagga era nga biba bisaana obudde
okuba nga bivaamu amagoba, nga noolwekyo
biba birina okukomezebwa! Abakyala baalaga
nga bakisanyukidde kubanga okunywa
omwenge n'okuzannya zzaala emirundi
ebisinga bireetawo obutabanguko mu maka.

5. Mu kumaliriza, buuza abeetabi ku ngeri
gye bawuliddemu nga bakola omulimu guno.
Bawulira nga bakoowu era nga
tebatebenkedde, oba bawulira nga balina
amaanyi n'essuubi? Gamba buli omu agende
ng'alowooza ku mirimu egikoleddwa olwa
leero era n'engeri gye bawuliram
olvannyuma lw'okugikola.

6. Weebaze abantu olw'omulimu gwe bakoze
mu kitundu ky'omusomo kino ekisoomooza.
Musituke era mumalirize n'oluyimba
olw'okwebaza.

Ekitundutundu E:

Ebirina okukolebwa olw'emebeera y'obulamu esingako obulungi n'okuyiga obukodyo obupya

Amagezi agaweebwa abaluŋŋamya: Ekitundutundu kino n'ebirala ebinaddirira byetaaga okufuna obuyambi okuva eri abantu abalina obumanyirivu ku nnima etakosa butonde, ennima ey'obutonde oba etaasa oba ekuma obutonde waakiri okumala omwaka mulamba.

Omulimu E1:

Okusinza, nga bwe twebuuza ku byomuwendo eby'edda ebya Yesu

⌚ **Ekigendererwa:** Okwekenneanya entegeera kinnabuwangwa ey'enneyisa ya 'kiyonjo' ne 'si kiyonjo' ne 'obugayaavu' ne 'okukola ennyo', mu mbeera nga Yesu/Yezu atunuulira ensonga ez'omuwendo mu mbeera z'abantu ye mwe yabeeranga wamu n'eyo ffe mwe tubeera.

➤ **Ennyinyonnyola:** Okusomera Bayibuli mu bibinja, okukubaganya ebirowoozo okw'awamu n'okusaba.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

- Mutandike n'okuyimba oluyimba oluggya.
- Yitaayita mu bibinja ng'ogenda owa buli kibinja ekitundu eky'enjawulo.

Abakadde: Matayo 13:24-30

Abakyala: Lukka 10:38-42 ne Lukka 6:1-5

Abaami: Maliko/Makko 7:1-23

Abavubuka: Lukka 6:6-11.

3. Buuza buli kibinja: "Ebigambo Yesu bye yayogera byakanga oba byasanyusa abantu ababolijjo abaaliwo? Nnyonnyola ensonga ekulowoozeswa bwotyo."

4. Oluvannyuma lw'eddakiika 10, gamba buli kibinja okulowooza ku 'kigambo' oba 'enneyisa' ya Yesu nga bageraageranya ku mbeera eriwo olwaleero, nga basinziira ku mulimu ogumu ogweylekeramu obuwangwa bwaffe obw'omu kitundu gye tubeera. Yesu ayogera ki era akola ki?

5. Oluvannyuma lw'eddakiika endala 10 ddayo ku kibinja kyonna wamu. Buli kibinja kibeeko kye kyogera, era wabeevo okukubaganya ebirowoozo ku makulu ag'enjawulo agateereddwawo nga beesigama ku buwangwa okutegeeza 'kiyonjo' ne 'kikyafu', enneyisa eya 'omugayaavu ne 'omukozi'

6. Mumalirize n'essaala ey'okwebaza Mukama olw'amagezi nga bwe tutunuulira 'obuwangwa' bwaffe.

Okwejjukanya ekitundutundu D

Mu nkulungo nga mwenna muli wamu, gamba omuntu annyonnyole lwaki tusalawo okulima olw'ebiseera eby'omu maasoo, so si ku lw'okubeerawo bwa leero. 'Okulimira ebiseera eby'omu maaso' kutuleetera okukyusa mu nnima yaffe ey'edda? Nkyukakyuka ki z'oteesa ezirina okukolebwa?

Omulimu E2:

Okuteekateeka ettaka lyaffe olw'ebiseera by'omu maaso ebitangaavu

⌚ **Ekigendererwa:** Okukozesa amagezi amaggya, wamu n'ebirowoozo eby'abantu ssekinnoomu wamu n'ekitundu kyonna okwekenneenya ensonga ezitwalibwa ng'ez' omuwendo ku nkозesa y'ettaka mu maka ag'omu byalo.

⌚ **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganya ebirowoozo okw'awamu n'okukola omulimu gwa ssekinnoomu.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 60.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo yonna nga muli wamu, mwejjukanye ku birowoozo ebisobola okubalunjamya mu 'nteekateeka y'okukyusa empisa' ku mutendera gwa famire, nga muwandiika ebirowoozo ebyo ku kipande. Kaakano:

- Tutegeera bulungi ebyobugagga byaffe era n'emittera egypt obutonde mwe biyita okukolebwa (empewo, olujegere lw'amazzi, ettaka, emit, ebimera, ebisolo, engeri amaanyi gye gatambulamu, okuliisa ettaka n'ebisigalira).
- Tumanyi engeri y'okukyusaamu enneyisa era nga tusobola okukikola!
- Tukkiriza Evanjiri/Enjiri by'esomesa ebissa omuwendo ku kuwanirira enkola ekumika oba ewanirikika era etakosa butonde (abantu be basooka, ettaka ne liddako, okubeera nga tetusukka we twandikomye, era n'okwewala okwonoona).

- Tumanyi amateeka g'okulima mu ngeri etakosa butonde bwa nsi (buli kintu kikolera wamu ne kinnaakylo).
- Tumanyi nti tusobola okwekenneenya era ne tukyusa ensonga ze tutwala okuba ez'omuwendo n'ebikolebwa mu buwangwa bwaffe.

2. Gamba abantu bagende nga bayitaayita mu bibinja ebibaliraanye okuteekateeka enkyukakyuka ze bandyagadde okuba nga bakolera awaka waabwe, okwetoloola ennyumba zaabwe, mu myezi 12 egijja, nga babiragira mu kifaananyi. (Wajja kubaawo ebibinja nga bitaano oba mukaaga.) Bajjukize okuteekateeka engeri y'okusimbamu ku nsalosalo, n'okukozesa ettaka eritalina kiririko n'okwerula obukubo. Kikkaatirize nti buli omu - abakadde, abakyala, abaami, n'abavubuka - balina okuwa ebirowoozo byabwe. Buli omu eyeetabamu alina okukkiriza okuweebwa omugabo ku mulimu ogulina okukolebwa, era nga guteekwa okuba nga gumalirizibwa mu myezi kkumi n'ebiri. Kikkirize nti omulimu guno muzibu, naye era obagambe nti abantu abalina obumanyirivu bajja kuberawo okabayamba mu bye bateesa okukola.

3. Buli kibinja kiwe peeni n'empapula bbiri - ng'olumu lwa kuyiyizaako, ate olulala nga lwe lw'okussaako enteekateeka ewedde. Bawe eddakiika 40 oluvannyuma obaddire nga bali wamu mu nkulungo okulaba enteekateeka ez'emirundi esatu, ng'okozesa ezo eziisinze okuba nga ziyisibwamu abantu abalina obumanyirivu era ne zikakasibwa okuba nga ze zisinga.

4. Yozaayoza buli omu olw'amabago gaabwe agasoose olw'okuteekerateekera ebiseera by'omu maaso ebirungi.
'Okuteekateeka kujja kugenda nga kwanguwa gye tunaakoma okugenda mu maaso n'okwegezaamu!

Okuwummulumu okunywa caayi
(eddakiika 15) nga kuliko n'ebika by'ebirungo bya caayi
ebirala wamu n'ebyokulya.

Omulimu E3: Okuddamu okukozesa amazzi agaddugadde

⌚ **Ekigendererwa:** Okumanya ensibuko z'amazzi agaddugadde agonoonebwa mu bulammu obwa bulijjo era n'okuyiga engeri ezitalina bulabe ze tusobola okukozesaamu ekyobugagga kino.

➤ **Ennyinyonnyola:** Kukubaganya birowoozo na kwolesa

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 30.

Ebigobererwa:

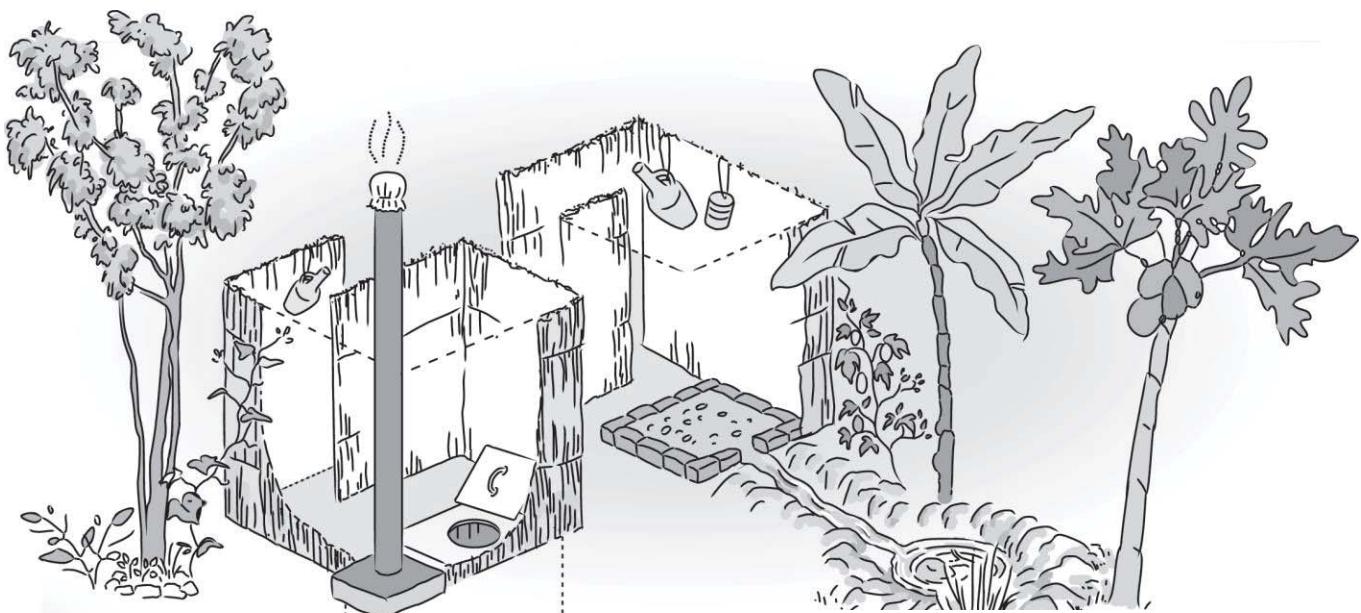
1. Nga muli wamu mu nkulungo ennene, gamba: "Abantu abasinga tebamanya mirundi gye bakozesa mazzi buli lunaku ewaka, era

tebamanyi na gye bayiwa ago agaba gasigaddewo nga tegakozeseddwa!

Gano tugayita 'amazzi agaddugadde (agakaddiye)'. Babuuze ku nsibuko z'amazzi agakaddiye ezsangibwa awaka (aganaabiddwamu engalo, okunaba kumubiri, okwoza ebintu oba engoye, okusiimuula ennyumba, okwoza enva endiirwa oba ebibala, ebyennyanja, kasooli). Bino byonna biwandiike ku kipande

2. Buuza: "Kiki ekituuka ku mazzi agakulukuta okuva ku nnayikondo, amazzi agayiika okuva mu binaabiro, wamu ne wansi w'obutandaalo? Bibi ki ebiri mu butafa ku mazzi gakaddiye oba agaddugadde? (Ensiri zibiika mu mazzi agatatambula, mu bisooto, mu ngatto embisi n'ebigere.)

Buuza: "Amazzi agaddugadde gasobola kulongoosebwa gatyia nga tegannaddamu kukozesebwa?" (Galeke gateeke ogaseneko ssabbuuni ali ku ngulu oba ebikyafu ebigaliko, oba gayiwe mu nnimiro y'enva endiirwa ng'ogasengejja n'omusenyu.)

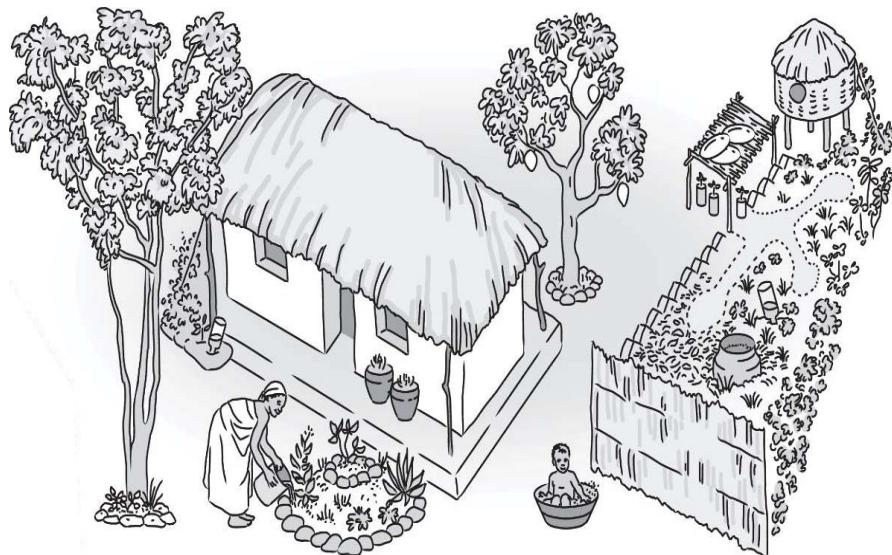
Simba emit eginira emirandira
emiwanvu okuliraana kaabuyonjo

Amazzi agava mu kinaabiro gakozese
okufukirira ebirime ebiri mu kinnya.

3. Gabanya abeetabi mu bibinja bya mirundi ena bakole entekateeka ku ngeri y'okukozesaamu amazzi agakaddiye oba agaddugadde.

4. Oluvannyuma lw'eddakiika 10, ddayo eri abantu bona mu nkulungo mukubaganye ebirowoozo, ku nteekateeka z'okusimba (Laba Ekitundu 7 ekikwata ku Nnima ey'okusimba ng'otabika ebirime.)

Kozesa buli ttondo lya mazzi. Lima emmere buli wamu.

Omulimu E4: **Beedi entandaaze, beedi ey'obukubo wakati, beedi ey'omu mukebe n'Okubikka**

⌚ **Ekiruubirirwa:** Okuyiga ebikwata ku ngeri y'okubikka mu mitendera egy'enjawulo n'okulima ebirime ebibikka ettaka wamu n'engeri y'okukolamu beedi z'enva endiirwa n'omuddo (ogulina emigaso) .

➤ **Ennyinyonnyola:** Okukubaganya ebirowoozo mu bibinja n'okwolesa.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa :

1. Mu kibinja ekinene nnyonyola engeri okubikka ettaka n'okusimba ebirime ebibikka ettaka gye bikuuma ettaka okuliyamba:

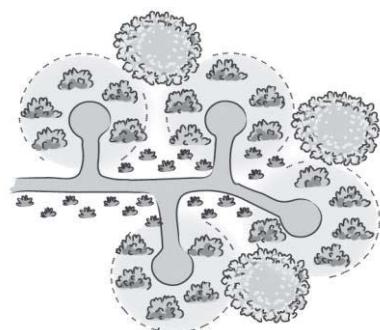
✿ Okuyamba enkuba okunnyikiza ettaka n'okukendeeza ku mazzi agava mu ttaka olw'omusana.

- ✿ Okuweweza ettaka ery'okungulu
- ✿ Okulemesa omuddo okumera
- ✿ Okussa ekigimusa ekyobutonde mu ttaka okusobola okwongera ku mutindo gwalyo.

Menya ebantu ebisobola okukozesebwa mu kubikka (okugeza endagala, ebikoola by'ebirime ebissa ekirungo kya *nitrogen* mu ttaka, ebisisunku by'omuceere). Nokolayo ebirime ebisobola okuyamba okubikka ettaka (okugeza ebinyeebwa, lumonde).

2. Gabanyaamu abantu mu bibinja ng'ababeera mu byalo n'abava mu bibuga obaawula.

Om uku balunjamya alaga abantu ababeera mu byalo engeri y'okukolamu n'okusimba beedi mu kinnya ne beedi ng'erinamu ebbanga ewateekebwa ebigimusa (key-hole beds): akakubo akatono mu makkati g'ennimiro nga kagenda kakyamakyama mu bulimiro obutono obwekulungirivu ebimera ebikozesa ennyo ebigimusa mwe bikulira (ensuju).

Enteekateeka ya beedi ey' obukubo wakati

Omulujnjamya owookubiri alaga abantu ababeera mu kibuga engeri y'okukolamu beedi z'omu mikebe oba entandaaze (nga bakozesa emipiira emikadde, ebiti, amabanda oba ekkutiya enjumu) n'okulonda ebimera ebisaana okulima (okugeza, ebiwalampa, *salad*, omuddo ogw'omugaso, nnyaanya, ebijanjaalo, *green beans*, katunguluccumu), n'engeri y'okukozesaamu amazzi agaddugadde n'ebisaaniiko ebiva mu kiyungu.

Omulimu E5:

Engeri y'okuddaabiriza ettaka eryekutte nga tulibikka n'ebintu mu mitendera egy'enjawulo

◎ **Ekiruubirirwa:** Okutegeeza abantu okwewala okukabala n'okusima ettaka wamu n'okwongera okumanyisa abantu ku bireetera era n'ebiva mu ttaka eryekutte.

➤ **Ennyinnyonnyola:**
Okukubaganyiza awamu ebirowoozo n'okukolera awamu mu bibinja nga tukozesa omuti ng'ekyokulabirako okunnyonnyola ekizibu.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 30.

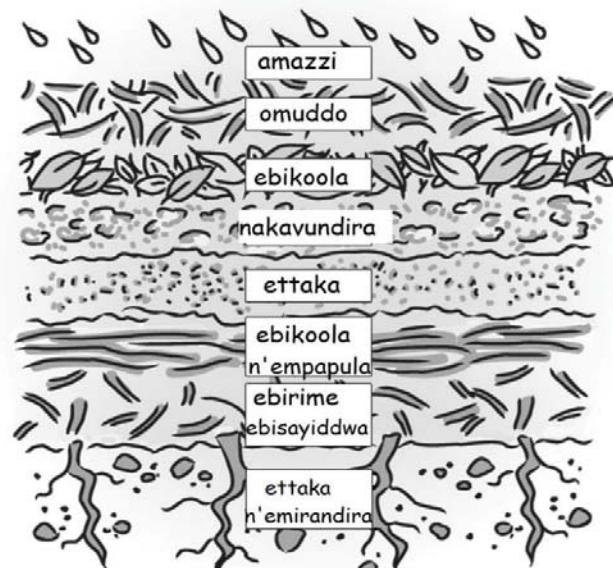
Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, kuba ekifaananyi ky'omuti ku kipande. Nnyonnyola nti enduli eraga 'ekizibu', mu ngeri eno ly'ettaka eryekutte. Emirandira (egikwekeddwa mu ttaka) giraga ebireetera ettaka okwekwata ate amatabi galaga ebiva mu ttaka okwekwata.

Saba abeetabi bawe ensonga ezireetera ettaka okwekwata era oziwandiike ku kitundu eky'emirandira. (Okukkatirwa kw'ebigere oba ebintu ebizito, enkuba ennyingi, ettaka eritali bbikke, okukabala ettaka ebbisi, okwokya ebisigalira by'ebirime.) Oluvannyuma buuza ebiva mu kwekwata kw'ettaka. (Enkuba n'emirandira tebisobola kuyitamu mangu, okufiirwa ebitonde ebiramu ebibeera mu ttaka, okufiirwa ekigimusa eky'obutonde n'empewo, okukulugguka kw'ettaka.) Ebivaamu ebyo biwandiike mu mabbali g'ekitundu eky'amatabi.

2. Abantu bagabanye mu bibinja by'abantu abalina bye bafaanaganya era buli kibinja okiwe ekibuzzo eky'enjawulo (eddakiika ttaano):

Abakadde: Ekizibu ky'okwekwata kw'ettaka kyaliwo emyaka 30 egiyise? Bwe kiba nga kituufu, mwakola mutya okukimalawo?

Ekifaananyi 12: Okubikka ettaka eryekutte nga tukozesa ebintu mu miko/emitendera egy'enjawulo.

Abakyala: Muyinza mutya okuziyiza okwekwata kw'ettaka?

Abaami: Musobola mutya okutereeza ettaka eryekutte mu nnimiro oba okwetooloola ennyumba y'omu kyalo?

Abavubuka: Basabe bakolokote bannaabwe bye boogedde ku kifaananyi ky'omuti ogulabirwako ekizibu era baleete n'ebirowoozo ebipyia ebikwata ku ttaka.

3. Abantu bakomyewo mu nkulungo ennene bategeeeze bye boogeddeko era babikubaganyeko ebirowoozo.

4. Babuuze: “Oyinza otya okutegeka okusimba ku ttaka nga tolikabadde?” (Nga ndibikka n'ebintu mu mitendera/miko egyptenjawulo oluvannyuma lw'amakungula -

laba Ekifaananyi 12 waggulu. Oluvannyuma nfunu ensigo z'ebimera enkalu ne njenda nga nziteeka mu bunnya obutono bwe nsimye mu byennabikisa mu mwezi Gwekkumi ng'enkuba tennatandika kutonnya.)

Babuuze: “Oyinza otya okwoleka mu ngeri ekumatiza ggwe kennyni n'abo abakuwakanya nti ‘ennima eyo etamanyiddwa’ ekola bulungi?”

(Weeggezesese ku ttaka eryekutte eriri ewaka wo, oluvannyuma otegeke ennimiro eyenkana ebitundu bisatu byakuna egyptenimiro erimwa mu ngeri eya bulijjo egendera ku nkuba naye ate ekitundu kiri ekisigaddeko kirimeeko nga tokikabade era osigeko n'oluvannyuma ogeraageranye amakungula okuva mu bitundu byombi.)

Ekitundutundu F:

Engeri y'okukwatamu amazzi n'okwongera ku mutindo gw'ettaka

Amagezi agaweebwa abalunyamya: Mu kitundu kino (era nga bwe kiri mu Kitundu E), ojja kwetaaga abakuyambako abatendeke. Ekibinja ky'abantu 20 oba okusingawo, kigabanyeemu ebibinja by'abeetabi ebitonotono bibiri era mukole Emirimu F3 ne F4 mu kiseera kye kimu, emirundi ebiri nga bawaanyisiganya emirimu nga bagituuse wakati.

Mukunjyaanye bbaketi, amazzi, obuti, ekkutiya enkadde, ebipakiti by'amata oba bbiya ebyaggwaamu, obusa, ne doodo oba ebikoola ebirala evisobola okukola ekigimusa eky'amazzi. Tegekawo empagi bbiri (2) engolokofu nga zenkanankana mmita bbiri (2), emisumaali oba obuguwa obugumu, n'amayinja ebyokukozesa okukola fuleemu eyeefaananyirizaako ennyukuta A n'obucupa obwa pulaasitiika oba obw'ebbumba obw'okukozesa okufukirira, nga bwenkanankana n'omuwendo gw'abeetabi.

Ekiseera kino nga tekinnatuuka, sima ekinya ekyokwegerezaako nga kyenkanankana mmita ssatu (3) obuwantu mu kifo we mugenda okusisinkana abeetabi basobole okukiraba. Mu ngeri y'emu era kozesa fuleemu ezeefaananyirizaako ennyukuta A okulaga nti wansi wenkanankana – nga bwe kiteekwa okubeera. Funa omuddo oguyitibwa *vetiver* oba ekisubi ng'otegese bisimbibwe ku lusalosalo.

Omulumu F1:

Amazzi g'omu ttale

⌚ **Ekiruubirirwa:** Okussa omutima ku kufaayo ku nsibuko z'amazzi.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Okusinza n'okwejjukanya ku Kitundutundu E.

⌚ **Obudde obwetaagisa:** Eddakiika 30.

Ebigobererwa:

1. Mu Nkulungo ennene, tuyimbe oluyimba olukwata ku Yesu nga "amazzi ag'obulamu", amalawo ebyetaago byaffe byonna. Katonda afayo ku byetaago byaffe eby'omubiri n'ebiomwoyo, naye Katonda tayagala kwonoona - era nga naffe kye tulina okukola.

2. Yitaayita mu bibinja by'abantu abalina

bye bafaanaganya musobole okusoma

Bayibuli. Abakadde: Okuva 17:1-7;
Yisaaya 35:1-7

Abakyala: Yokaana/Yowanne 4:5-15

Abavubuka: Yokaana/Yowanne 2:1-11

Abaami: Yokaana/Yowanne 7:37-39,
Okubikkulirwa 22:1-2.

3. Oluvannyuma lw'eddakiika 15 mudde mu nkulungo ennene mubeeko bye mwogerako. Buuza: "Ddala Katonda awala ekyetaago kyaffe eky'amazzi okuba nga kya mugaso nnyo?" (Mu misomo egiali mu Malawi, eky'okuddamu kyali nti 'yee!'.)

Buuza era: "Twakitwala okuba nga buvunaanyizibwa bwaffe okufaayo ku nsibuko za mazzi mu ngeri ey'ekyenkanyi era etali ya lusaago?" (Mu musomo ogwali mu Malawi abantu baagamba: "tekibadde bwe kityo okuva edda wabula okuva kaakano ne gye buggyaa - kibe bwe kityo!")

Buuza: “Tukozesa tutya amazzi mu kusinza?”

4. Mumalirize nga mugabana ku ssaala oba oluyimba olukwata ku ‘mazzi ag’obulamu’ ageetaagibwa mu bulamu obw’omubiri n’omwoyo.

Okwejjukanya ekitundutundu E

Buuza: “Amazzi agaddugadde ge galiwa? Birungi ki ebiri mu kukola enteekateeka ku ngeri gye tulina okukozesaamu ettaka?”

→ **Ennyinyonnyola:** Okubuuza abantu ebibuuzo nga bali mu nkulungo ennene, nga bwe bakolayo n’ebipande bibiri.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 30.

Amagezi agaweebwa abaluñjamya: Ku mulimu guno ojja kwetaaga ebipande bibiri eby’okuwandiikako era bitimbibwe ku kisenge buli omu w’asobola okubirabira. Ekifaananyi 5 (omuko 42)

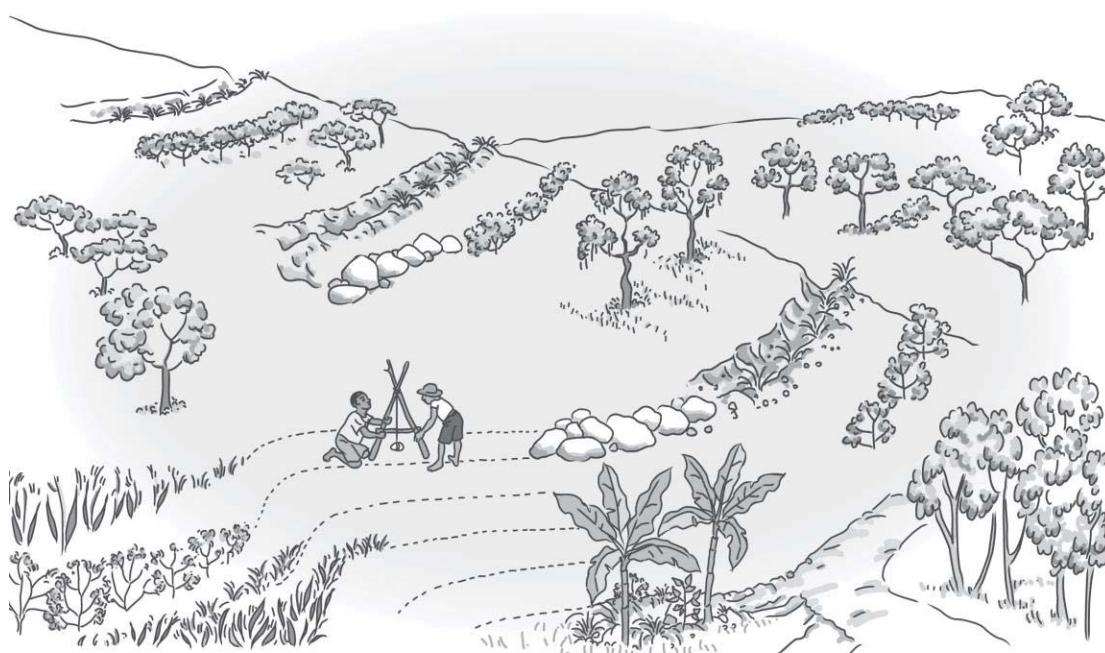
Omulinu F2:

Biki bye tumanyi ebikwata ku mazzi

◎ **Ekigendererwa:** Okwejjukanya ku magezi ge tulina ku nkwata y’amazzi agabeera ku mbalama z’ensozi ezirinaanye ensibuko z’amazzi (okugeza, ttaapu, enzizi, nnayikondo).

Ebigobererwa:

1. **Buuza:** “Amazzi g’enkuba gaterekewa wa?” (ng’amazzi ag’omu ttaka; mu bimera; n’ensibuko z’amazzi nga enzizi, emigga, n’ennyanja). Ku kipande ekisooka kubako ebire era nga n’enkuba etonnya ng’ekulukuta okuyita ku lusozi oluwanvu ng’amazzi gakka mu nnyanja, naye nga waggulu gye gava walaga oluzzi nga lulimu amazzi matono nga kumpi lubula kukalira. (Laba Ekifaananyi 9, omuko 70).

OKukozesa ebinnya, ensalosalo, amayinja n’ebimera okutangira mukoka n’okukulugguka kw’ettaka.

Buuza: “Lwaki okutereka amazzi mu ttaka oba mu bimera kwa mugaso okusinga okutereka amazzi mu nsibuko z’amazzi agabeera kungulu?” (okukendeeza ku mazzi agambuka mu bbanga olw’omusana okwaka ku mazzi kungulu, amazzi okwetyongera mu nzizi wamu n’ettaka okusengejja obulungi amazzi.) Mu kifaananyi ky’okuba laga ng’amazzi mangi mu luzzi era olage n’emiti ku kasozi akaluliraanye.

Buuza: “Emiti gikola mulimu ki mu ngeri amazzi gye gakolebwamu?” (Ebikoola biyamba mu kukendeeza amaanyi g’amatondo g’amazzi, amazzi ne gamala ne gannyikira mu ttaka okwetoloola ekitundu eky’emirandira, era amazzi gava mu bikoola ne gambuka mu bbanga ne gakyuka okufuuka ebire. Ate n’ebikoola ebiba bigudde wansi biyamba okubikka ettaka.) Ku kipande, era ddamu oyambuse amazzi agali mu luzzi omulundi omulala, kati gattako amazzzi g’omu ttaka okwetoloola oluzzi, era otekewo omukutu gw’amazzi nga gakulukuta gadda mu nnyanja.

Buuza: “Kiki ekituukawo singa enkuba eba ng’etonye ku mbalama z’ensozi ezitaliiko miti oba bimera?” (mukoka omungi ennyo era n’okukulugguka kw’ettaka...)

Buuza: “Tuyinza tutya okutangira mukoka n’okukulugguka kw’ettaka ku mbalama z’ensozi?” (Nga tuteeka enkuubo z’amayinja, nga tutema emifulejje okwetoloola embalama z’ensozi era n’okuziyiza oba okukendeeza okukulukuta kw’amazzi.)

2. Gamba: “Tusobola okwogerako mu bufunze engeri y’okukwatamu ensibuko z’amazzi mu ngeri ennungi, nga twejukanya ‘Ensonga omukaaaga’ (laba Ekitundu 6, omuko 40).

Wandiika olukalala luno ku kipande ekyokubiri, era okigeraageranye ku kifaananyi ky’embibiro (Ekifaananyi 5) okiwanike ku kisenge.

Buuza: “Embibiro kye ki?” (ekinnya eky’enkomeredde ekisimibwa okuyita ku lubalama lw’olusozi, ewali omufulejje nga kiregamamu amazzi. Ettaka erisimiddwamu lituumibwa mu ntuumo ennene ku ludda lw’olusozi oluserengeta. Entuumo y’ettaka eno ebeera eguma ng’esimbibwako omuddo oguyitibwa Vetiver oba ekika ky’ekirime ekirala.)

Okuwummulamu okunywa caayi (eddkiki 15)
- jjukira okuteekako
ebyokulya ebirimu ekiriisa
era n’ebirungo bya caayi
eby’enjawulo ebirimibwa awaka.

Omulumu F3: Fuleemu ezeefaananyiriza ennukuta eya A era n’ebinnya

Amagezi agaweebwa abalujjamya: Ku mulimu guno ebinja birina okubaamu abantu abatasukka makumi abiri (20).

⌚ **Ekigendererwa:** Okusomesa abeetabi okuyiga okukola n’okukozesa fuleemu ezifaananako ennukuta ya A okusobola okulamba ew’okusima emifulujje okwetooloola olubalama lw’olusozi n’okwekenneenya ekinnya ekiteeketekee.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Okwolesa okukolebwa abantu abalina obumanyirivu ku ngeri y’okukola n’okukozesa fuleemu efaanana ennukuta A, nga kwe kuli n’okuwa abeetabi omukisa okugezaako.

⌘ **Ebintu ebikozesebwa:** Seeti ssatu ez’ebikozesebwa: empagi, emisumaali emiwanvu, oluguwa, bbulooka ey’ekitundu, ekkalaamu oba ppeeni. Ebiwandiiko ebiteeketekee ebikwata ku kukola fuleemu efaanana ennukuta A (nga mukozesa obubaka obuli ku muko 41-43).

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

Amagezi agaweebwa abalunjjamya:

Okwejjukanya ku ngeri y'okukolamu n'okukoza fuleemu efaanana ennukuta eya A, laba Kifaananyi 4, omuko 34.

1. Omuyambi alina okwolesa engeri y'okukolamu fuleemu, ng'annyonyola buli kiddako mu mitendera.

2. Gamba ebibinja by'abantu bana (4) ku bataano (5) beekolere fuleemu ezaabwe.

3. Omuyambi wo oyolesa engeri y'okulambamu emifulejje mu nnimiro eri ku lubalama lw'olusozi, nga bakozesa fuleemu ya A era abeetabi balina okwegezaamu mu kakodyo kano.

4. Bazzeemu amaanyi era oddemu ebibuuzo. Mukubaganya ebirowoozo ku ngeri y'okusalawo ku kifo ewalina okusimbwa ekinnya ekisooka ku lubalama lw'olusozi. Nnyonnyola ku ngeri y'okukyusaamu obukiika n'obuwantu bw'emifulejje era n'ebbangaa eririna okubeera mu makkati g'ebinnya, nga musinziira ku bugulumivu bw'olusozi.

5. Gaba ebiwandiiko ebikwata ku kukola fuleemu ya A: Omutendera 1 ku 8, mu Kifaananyi 4.

Amagezi agaweebwa abalunjjamya:

Jjukira nti tewaliwo ngeri ndala ya kukakasa kino, kuva eri abantu abalina obumanyirirvu, nti okutangira mukoka n'okukulugguka kw'ettaka ku mbalama z'ensozi kiyamba okukuuma ettaka n'okwongera ku makungula agava mu ttaka. Kikkaatirize nti okukola ennyo kukolebwa mulundi gumu gwokka. Oluvannyuma lw'ekyo okuddaabiriza kubeera kwangu era nga n'emiganyulo gigenda mu maaso.

Omulinu F4:

**Okutegeka ettaka
okusimbako ebirime
era n'okukoza
amazzi n'ebigimusa
eby'amazzi**

⌚ **Ekigendererwa:** Okwongera ku mutindo gw'endabirira y'ettaka n'okukoza amazzi.

👉 **Ennyinyonnyola:**

Okukubaganyiza ebirowoozo wabweru w'ebizimbe nga kulimu n'okwolesa ku ngeri y'okuteekateekamu ettaka okulisimbako ebirime n'obukodyo bw'okufukirira; okuvunza ebintu eby'enjawulo okukola ebigimusa wamu n'engeri y'okukolamu ebigimusa eby'amazzi.

⌘ **Ebintu ebyetaagisa:** Ecupa za pulasitiika oba ez'ebbumba, amazzi, ekikozesebwa okufukirira, baketi, obusa, ebikoola bya doodo, obuti.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakika 45.

Ebigobererwa:

1. Mufulume wabweru mulabe engeri ez'enjawulo ze musobola okutegekamu ettaka ly'okulimako ebirime. Tandika n'okutemaatema, okukabala, n'okukola ensalosalo. Emirimu gino esatu gitera kukolebwa mu bbanga ki? (NG'enkuba esooka emaze okutonnya.) Okuteematemma n'okukola ensalosalo ng'obudde buweddeyo birwisa okusiga? (Yee.) Kino kikosa kitya amakungula? (Kikendeeza ku makungula.)

2. Buuza: "Lwaki tuba tutemaatema?"
Abantu beewuunya era ne bagamba
"Okusobola okuggyamu omuddo

n'ebisaniiko, era n'okumenyaamenya ettaka ensigo zisobole okumereramu". Nyonyola nti abalimi bangi ddala bakizudde nti okutematemeta ettaka kikendeereza ddala obugimu bw'ettaka - lwa nsongga bbiri. Esooka, amabanga ag'obutonde agabeera mu ttaka gazibikirwa, ate n'ekyokubiri n'ekigimusa eky'obutonde ekyetaagibwa ebimera kigattibwa mu mpewo era ne kifuukamu *carbon dioxide* nga tekikozeseddwa nga mmere ya ttaka mu kusooka.

3. Nnyonyola nti waliwo engeri bbiri ez'enjawulo ez'okuteekateekamu ettaka eziisobola okuyamba ensigo okuba nga zisimbibwa nga bukyali, okusobola okwongera ku makungula n'okuddaabiriza ettaka eryonooneese.

Abalimu abakuumma obutonde bakola
ebibaafu mwe basobola okusimba ebirime mu biseera by'ekyey - naye nga kino kikolebwa bwe ziba nga za kusimbibwa mu biseera ebijja mu maaso ng'enkuba etandise okutonnya. Kozesa obuwanyu bw'ettaka mu kibaafu (10 cm) era n'ebbangaa wakati w'ebirime (20cm), nga bw'onnyonyola ebirungi ebiri mu kukola kino (kukola kitono, ebiseera by'amasiga byeyongerayo, era n'amakungula geeyongerako).

Abalimi abakozesa ebintu eby'obutonde bo tebatemerako ddala ku ttaka, naye bategeka ettaka nga balibikkako ebikozesebwa okubikka nga babissa mu mitendera egy'enjawulo, nga bibikkibwa oluvannyuma lw'amakungula nga gaakaggwa. Okubikka kubaamu ebrisigalira by'ebirime, ebikoola, omuddo, ekiswa okuliraana ebibikkiddwa, ebivunzibwa n'obusa.

Ng'enkuba tennaba kutandika kutonnya, bakola obutuli obutono mu bibikkiddwa, mwe basimba era ne babikka ku nsigo. Ebirungi ebiri mu kino kwe kuba nga okukola kuba kutono era nga n'ebikozesebwa ebissibwamu nabyo biba bitono. Okusiga ensigo enkalu kyongezaayo ku budde obw'okusiga, kyokka ate okubikka emitendera gy'ebibikkisibwa egiwerako kikuuma emirandira gy'omuddo nga tegifuna kitangaala era nga omuddo guba tegujja kumera.

4. Mukubaganye ebirowoozo ku ngeri y'okufukiriramu ebirime, nga muwa ebirowoozo eby'enjawulo: okunnyikiza obulungi ettaka emirundi esatu oba ena buli wiiki ng'ofukirira mu kitundu eky'emirandira mu biseera ebyakawungeezi oba ku makya ennyo.

5. Laga engeri y'okufukiriramu ebirime ebiri mu bikebe ng'okozesa akacupa ka pulasitiika oba ak'ebbumba era oteeke olupiira olulina obuwanyu bwa mmita ng'emu (1) mu kinnya ekiri ku mabbali g'emirandira. Wa omukisa abeetabi bakigezeeko era obajjukize okukoza amazzi agaddugadde bwe gabaawo.

Okufukirira
ebirime ebimera
n'eccupa
y'amazzi
ewunzikibwa
n'okukoza
ebikoola
okubikka.

6. Babuuze engeri abantu gye basobola okukozaamvu obusa bw'ebisolo (Obusa tebulina kukozesebwa nga bukyali bupywa wabula bukozesebwe nga bukaddiye - nga bubikkiddwa waakiri okumala wiiki bbiri okutangira okufiirwa ebiriisa nga byambuka mu mpewo.) Kino kikendeeza ku kukula kw'omuddo n'ebiwuka ebirime.

7. Mukubaganye ebirowoozo ku ngeri z'okuliisaamu ebimera ebikula ebirabika nga bibulamu okuliisibwa (nga birina ebikoola bya kyenvu ova nga bikula mpola.) Laga engeri y'okukolamu ebigimusa eby'amazzi okuva mu busa bw'ebisolo era osomese engeri ez'enjawulo ez'okusaabulula ebigimusa bino okuba nga bikozesebwa mu ndokwa n'enva endiirwa (Ekitundu 6, omuko 45). Yolesa engeri y'okubikkamu ebirime era okkaatirize ensonga lwaki ettaka lirina okubikkibwa.

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

8. Laga engeri y'okukolamu ekigimusa eky'amazzi okuva mu bikoola by'ebimera, era osomese ensaabulula entuufu ey'ekigimusa ekirina okukozesebwa mu ndokwa n'enva endiirwa (Ekitundu 6, omuko 45).

9. Kikkaatirize nti omusulo gw'abantu oba ogw'ebisolo gulimu ekirungo kya *urea*, nga

kino kigimusa eky'obutonde. Omusulo gw'omuntu gusobola okukunjaanyizibwa era ne gusaabululwa ne gufuuka emmere y'ebirime etasasulibwa oba ekikozesebwa okugoba enkuyege.

10. Gaba ebiwandiiko (okuva mu Kitundu 6) ebikwata ku bukodyo obusomeseddwa.

Ekitundutundu G:

Okusimba ebimera ebiwaniriragana mu kukula n'ekigimusa eky'obwerefere

Amagezi agaweebwa abalunyamya: Mu kitundutundu kino (nga bwe kiri mu Kitundutundu E ne F), ojja kwetaaga ababayambako abalina obumanyirivu omu oba babiri okugabanyiza ku bantu ebyo bye bamanyi.

Ojja kwetaaga fuleemu ya A emu.

Yokyamu kkopi mu biwandiiko by'ebimera ebikulira awamu wamu n'ebyo ebifuwa binnaabyo ebimenyedwa mu **Kikookero ii**.

Omulimu G1:

Okusinza n'okwejjukanya

⌚ **Ebigendererwa:** Okukkaatiriza nti omuntu alina kwesigama ku Katonda era n'okwesigama ku bannaabwe okusobola okwaniriragana n'okukuumagana.

👉 **Ennyinyonnyola:**
Okwefumiitiriza n'okwejjukanya.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 20.

Okutendereza n'okusinza

Singa ekibinja kiba nga kiwandiise oluyimba olupya basabe baluyimbe. Bwe kitaba kityo muylimbe oluyimba lwa 'Ebitonde bya Katonda waffe byonna era Kabaka waffe' (*All creatures of our God and King*)

📖 Mu nkulungo ennene, musome **Zabbuli 139**. Musiriikireemu okumala eddakiika emu oba bbiri, oluvannyuma buuza abantu Zabbuli ky'etuyigiriza ku bikwata ku kulabirira kwa Katonda eri abantu. Endagaano Empya ewagira endowooza eno eri mu Ndagaano Enkadde? (Okugeza, "Buli luviri oluli ku mutwe gwo

lubalibwa", era "Omuwendo gw'olina gusinga ku gw'enkaazaluggya ennyingi".)

Buuza: "Tussa omuwendo ku buyambi n'okulabirirwa bye tufuna okuva eri abantu abalala, wamu n'okulabirirwa kwa Katonda?" Sabayo ebyokulabirako by'okuyambibwa okutuweebwa mu bitundu byaffe nga kuyimirizaawo obulamu bwaffe. Kulemberamu oluyimba lw'okwebaza olw'okuyambibwa okwo, oba essaala ennyimpimpi ekwata ku kufajjanako. Mu kasirise, musabe okumala eddakiika bbiri oba ssatu.

Okwejjukanya ku Kitundutundu F

Mu nkulungo ennene, gamba omuntu omu alina okunnyonnyola oba akube embibiro. Yitayo omuntu omulala okunnyonnyola engeri y'okukolamu embibiro, ng'okozesa Fuleemu ya A. Buuza oba nga waliwo eyali akozesezza ku bukodyo buno okusobola okukendeeza okukulugguka kw'ettaka? Jjukira nti obujulizi okuva mu bantu busingira wala ebyo ebyogerwa omukulembeze w'omusomo! Buuza ebibuuzo ebikwata ku ngeri z'okwongera ku mutindo gw'ettaka n'enku yaalyo. Kakasa nti tewali kutemaatema kussibwa mu ndowooza yadde okutenderezebwa.

Omulumu G2:

Ebimera n'ebisolo byetaaga okuwanirirwa ekitundu mwe biri

⌚ **Ekigendererwa:** Okwanjula ekirowoozo nti ebimera n'ebisolo byetaaga okuwanirirwa era n'abalimi okubiwa obukuumi.

➤ **Ennyinyonnyola:** Omulimu gw'ekibinja nga gugobererwa okukubaganya ebirowoozo mu bibinja by'abantu abalina bye bafaanaganya.

⌚ **Obudde obwetaagibwa:**
Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

1. Gamba abantu basituke, batambule awo era oluvannyuma bayimirire n'abantu basatu oba bana abalina kye babayambye mu ngeri yonna mu kiseera kino oba mu biseera eby'emabega.

2. Kati gamba obubinja buno obutono okwegabanya nga buli kamu kadda ku ludda olumu ku kisenge. Abo abafuna obuyambi obw'okukola ekintu kye batandisobodde kukola bokka, bayimirire ku kkono, ate abo abaakuma bannaabwe okuva eri ebizibu, badde ku ddyo. Mulimu ki, obuyambi, oba bukumi ki obwasinga okwetaagibwa emirundi emingi?

3. Yogera nti ebimera n'ebisolo byetaaga obuyambi obw'emirundi ebiri obusookerwako. Singa tutuukiriza ebyetaago byabyo bijja kutuwa amakungula n'obulamu ebirungi era n'ebisolo ebisanyufu. Nga bwe kiri ku bantu, ebimera bikulira bulungi mu buwugiro obutono.

Mu kawugiro, ebirime byaffe biba n'ebiwanirizi eby'obutonde era n'ebibikuuma ebikolera obwereere nga tetutaddeemu yadde ssente, noolwekyo tulina okubikozesa.

Ebimera byetaaga binnaabyo bye bisobola okukula nabyo wamu n'ebyo ebibikuuma.

4. Gamba abeetabi badde mu bibinja byabwe eby'abantu bwe bafaanagana. Mu mulimu guno, tulowooza ku byetaago bya bimera byokka.

5. Gamba ebibinja bisazeemu olupapula lw'ekipande nga batandikira mu kitundu eky'omu makkati balusalemu ebitundu bibri ebyenkanankana, ate waggulu bawandikeyo ebika by'obuyambi ebimera bye byetaaga, era wansi bawandikeyo ebyokulabirako by'ebizibu ebimera bye bisanga ebibireetera okwetaaga obukuumi buno. Balina okuba abalambulukufu, ng'eb'yokulabirako bisinziira ku bye bayiseemu.

6. Oluvannyuma lw'eddakiika 15, kunjaanya wamu ebibinja omulundi omulala era bageraageranye ebirowoozo byabwe. Ebibinja byonna ebina birina ebiteeso bye bifaanaganya? Timba empapula z'ebipande ku kisenge bimaleko olunaku lulamba.

Okuwummalamu okunywa caayi
(eddakiika 15), nga kuliko ebyokulya ebirala n'ebyokunywa.

Omulimu G3: Ekigimusa eky'obwerefere!

◎ **Ekigendererwa:** Okussa amaanyi mu kirowoozo ky'okuba nti ebimusa ebivunziddwa kiba kirungi okusinga ekigimusa ekitali kya butonde, era n'okwanjula ekirowoozo ky'okusimba emit i mu nnimiro y'ebirime.

➤ **Ennyinyonnyola:** Okubuuza ebibuuzo mu kibinja kyonna awamu, oluvannyuma wabeezo okukolera mu bibinja bya'bantu abalina bye bafaanaganya.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
Eddakiika 30.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, buuza ebibuuzo ku ngeri z'okwongera ku mutindo gw'ettaka n'enkula yaalyo: nga terisimiddwa, nga libikkiddwa nnyo, nga liteereddwako ebivunze n'ekigimusa eky'amazzi ku ngulu, nga lisimbibwako ebimera ebiteeka ekirungo kya *Nitrogen* mu ttaka okuva mu bbanga. Ebimera ebiteeka ekirungo kya *Nitrogen* mu ttaka bwe biba nga tebyogeddwako, buuza nti: "Ebimera bisobola okukola ekigimusa ekyabyo ku bwabyo, nga kya bwerefere?" Beera ng'olinawo ekimera ekisobola okussa *nitrogen* mu ttaka awo w'oli, nga kyasimiddwayo n'obwegendereza so si kukikuula bukuuzi, kisobozese obututwa obubeera ku mirandira obubeeramu abuwuka obwa bakitiriya

obwetaagibwa ebimera okuba nga bulabika. Ebirowoozo mubisse ku bututwa obuli ku mirandira: Bwe buki? Bukola ki? Kirage nti ebimera ebissa *nitrogen* mu ttaka biva mu maka g'ebimera n'emiti amanene ddala, eby'obunene obw'enjawulo, era ebisobola okulabirwaho mu bwangu, kati babuuze, "Bitya?" Beerawo n'ebisusunku by'ebimera bino abantu bye basobola okutegeera amangu, era olagire abantu babyawule.

2. Sindika abeetabi mu bibinja omuli abantu abalina bye bafaanaganya bamenye engeri ez'enjawulo ez'okukozesaamu ebimera ebissa *nitrogen* mu ttaka okwongera ku bugimu bw'ettaka. Oluvannyuma lw'eddakiika 10 muddeeyo mu nkulungo ennene mugabane ebirowoozo. Tendereza ebirowoozo by'okuba nti ebintu ebiva mu bimera ebissa *nitrogen* mu ttaka okutekeebwa ku ntuumo z'ebivunzibwa.

Omulimu G4: Enkola ey'awamu ku biwuka ebirya ebirime n'endwadde

◎ **Ekigendererwa:** Okukubaganya ebirowoozo n'okwolesa obukodyo obw'obutonde obw'okuziyiza ebiwuka ebirime.

➤ **Ennyinyonnyola:** Okukubaganya ebirowoozo ku bukodyo obwawamu, obukola ku bintu eby'enjawulo wamu n'obukodyo obuwadirizi obusobola okuyamba okuteekawo embeera ennungi etakosa butonde era eyimirizikawo, okutangira ebiwuka n'endwadde z'ebirime eby'enjawulo era n'okwolesa engeri y'okukola eddagala eritta ebiwuka ery'obutonde.

Ebikozesebwa ebyetaagisa:
Kaamulali kimu kya kuna ekyakiro, liita z'amazzi ga ssabbiuni bbiri, omusekuzzo, ekinu, embatu z'ebikoola bya *tephrosia* oba neem bbiri.

⌚ Obudde obwetaagisa:

Eddakiika 45.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, teekateeka ekipande era obuuze abantu ku ngeri ez'awamu eziisobola okukozesebwa okukendeeza ebibizu by'ebiwuka ebirya ebirime n'endwadde (Laba ekitundu 7). Wandiika ebyokuddamu by'abantu ku kipande. Babuuze ebiwuka n'endwadde abalimi bye basinga kutya. Kikkaatirize nti ettaka eddamu limerako ebimera ebiram.

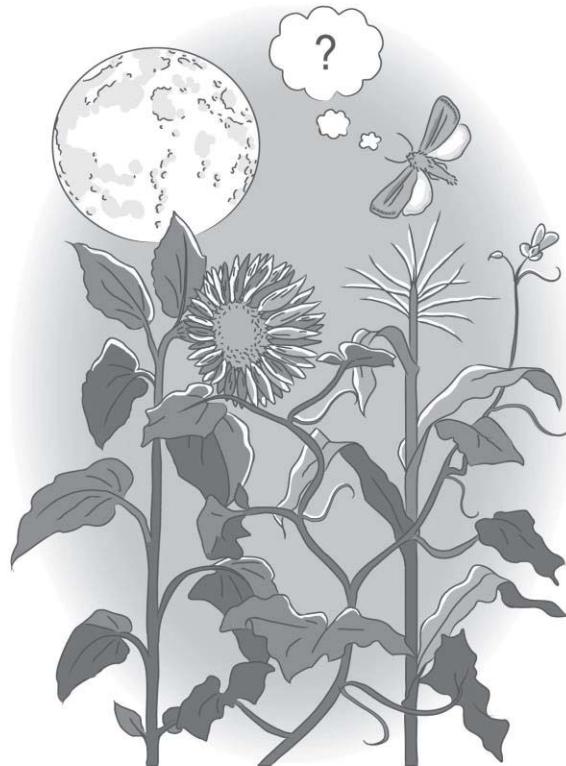
2. Ng'okozesa olupapula olulala, basabe okuwa ebyokulabirako ku bukodyo obw'enjawulo nga bakwataganya ebiwuka eby'enjawulo oba endwadde ku bukodyo obwo era owandiike ebyokuddamu byabwe ku kipande.

3. Nnyonnyola nti tujja kutegeka okulwanyisa okubalukawo kw'ebiwuka ebyitibwa "aphids" mu malimiro gaffe. Gabanyaamu abeetabi mu bibinja bibiri nga beetabise era nga bali mu bibinja by'abantu 10 ku 15. Funa abantu babiri abalina obumanyirivu abanaayolesa era n'ebintu eby'okozesa mu njolesa za mirundi ebiri (kyusakyusa mu bibinja oluvannyuma lw'eddakiika 20 ekimu kikole ekirala kye kibadde kikola) okulaga engeri:

☒ y'okukola n'okozesa eddagala ettabule ery'obutonde ery'emirundi ebiri, okugeza, eryo erikolebwa okuva mu kaamulali ate n'eryo eriva mu bikoola by'enniimu (*neem tree*) oba eby'emiti gyा *tephrosia*.

☒ Engeri y'okulonda n'okussa amabanga mu bimera ebikumi mu ebyo eby'omugaso.

Ku nkomerero y'omulimu guno, gaba ebiwandiko omuli enkalala z'ebirime ebitobola okukulira awamu nga bisimbiddwa (**Ekitundu ii**) n'okusimba ebimera ebikumi' (Ekitundu 7, omuko 47), era ogabe n'ebigobererwa mu kutabula eddagala eritta ebiwuka ery'obutonde (omuko 49).

Ebiwuka ebirya kasooli biba tebisobola kwawulamu kasooli singa abeera asimbidwa wamu n'ebijanjaalo oba entungo!

Omulimu G5: **Okusooka okutunula mu musomo ogunaasemba okukolebwa**

⌚ Ekigendererwa:

Okweteekerateekera Omusomo Ogusemba, Ekitundutundu H.

⌚ Ennyinyonnyola:

Okukubaganya ebirowoozo okwawamu ng'okwebuuliza mu bibinja ebirimu abantu abafaanagana tekunnaba ne bwekuba nga kuwedde.

⌚ Obudde obwetaagisa:

Eddakiika 20

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, jjukiza abeetabi nti olukiiko olunaddako lwe lujja okuba olusemba, n'olwensonga eyo lujja kuba lwa mugaso. Tujja kukubaganya ebirowoozo ku ngeri y'okugenda mu maaso n'okuyiga ebikwata ku bulimi n'embeera y'obulamu ekuumika, era n'okuwaniriragana mu biseera eby'omu maaso. Era tujja kwogera ku bukodyo obw'enjawulo abalimi bwe basobola okuyiga, okusobola okwongera ku kumatizibwa mu bukugu bwe tufunye, okutuukiriza ebyetaago byaffe era n'okufuna ku nnyingiza esingako obulungi. Waliwo obukugu bungi ddala bwe tusobola okukozaesa okunnyonnyola mu kitundu ky'omusomo kimu, n'olwekyo tujja kulonda ku by'okulondako bisatu (bino beera ng'obirina ku kipande):

a) Ensigo n'endokwa ezisingako obulungi:

okulonda, okukungaanya n'okutereka ensigo **oba** emit, beedi z'ebirime, **oba** okuzaaza ebimera nga biyungibwa.

b) Ebimera eby'enjawulo oba ebisolo:

okusimba n'okukozaesa omuddo

okukolamu eddagala, oyiro oba butto, oba okulunda eby'ennyanja oba enjuki okufunamu omubisi.

c) **Enkozesza ennungi ey'amafuta n'okwongera omuwendo ku bimera:**
okukola n'okukozaesa ssigiri oba ebyoto ebikekkereza enku n'amanda ebikolebwa mu bbumba, **oba** okukaza ebibala n'enva endiirwa oba okukola ebyokulya.

Mukolere mu bibinja by'abantu abafaanagana okumala eddakiika 10 era okole okusalawo kwa mulundi gumu buli kibinja okuva mu buli muteeko (a, b ne c).

2. Mudde mu nkulungo ennene era muteese ku by'okulondako bisatu - nga muggyra eky'okulondako kimu mu buli muteeko - ekyo ekisinga okukkirizibwa abantu abalala. Oluvannyuma gamba abeetabi okwezuulira bokka nga bwe kisoboka ku bikwata ku 'bukodyo obw'enjawulo'.

Muteekedwa okuzuula abakugu ab'omu kitundu okuba nga boogera ku mitwe egirondeddwa mu lukiiiko olusembayo.

Ssigiri ekkekereza enku.

(Kikubiddwa okusinziira
ku kifaananyi
ekyatueebwa ekitongoke
kyo Concern Universal.)

Ekitundutundu H:

Okulima kw'ebiseera eby'omumaaso

Amagezi agaweebwwa abaluujnamya: Kya mugaso nnyo mu musomo guno ogusembayo okuba nga gunyuma. Okusaba okuggulawo mukuyise mu bufunze, okusobola okulekawo obudde obw'okwebaza era n'okutegeka emmere erimu ebiriisa oluvannyuma. Buli mwetabi muweeyo ekirabo ky'alina okutwalira famire ye. Kino kirina okubaamu okunyumirwa okulya emmere mu kaseera kano, nga kw'otadde n'emiganyulo egy'okumala ebbanga eddene, okugeza, ensigo ez'okusimba, oba bisikwiti alimu ekiriisa nga kw'otadde n'endokwa ez'omulembe (nga kuliko n'endagiriro y'okuzirabirira).

Muteeketeke seeti z'ebiwandiiko, ez'okuzza mu kifo ky'ezo abeetabi ze baba baabuza. Gamba omuyambi wo okukebera nti olukalala lwammwe olw'amannya g'abeetabi n'endagiriro bijjuvu bulungi era nga bituufu.

Gamba abantu abakulemberamu emirimu egy'obukugu obw'enjawulo okuleeta ebikozesebwaa mu kwolesa nga bajja, naye nga balina okuweebwa entambula. Gamba buli muntu alina kye yakugukamu okukuwaayo olupapula olulala lumu okuli ebikwata ku bukugu bwabwe obw'enjawulo mu wiiki bbiri ng'olunaku lw'omusomo terunnatuuka, era okolemu kkopi emu emu ez'okuwa buli mwetabi.

Londayo omuntu alina ekitone ky'okujaguza n'okutendereza akulemberemu okusinza ku nkomerero y'omusomo era muteeketeke ebijagozo nga muli mwembi: nga mugaba satifikeeti n'ebirabo bya famire, okwekubisa ebifaananyi ebyawamu, ekijjulo, okuyimba, okuzina n'okusinza okw'okwebaza. Munoonye ebyuma ebyetaagibwa era mukakase nti bikola.

Omulimu H1:

Okwebaza n'okusinza

◎ **Ekgendererwa:** Okugaziya endowooza z'abantu ng'omusomo gukomekkerezebwa.

➤ **Ennyinyonnyola:** Okukolera mu bibinja era n'okwejjukanya Ekitundutundu G.

⌚ **Obudde obwetaagisa:** eddakiika 20.

Mu nkulungo ennene, muyimbe oluyimba nga lulina kubeera olwo oluyiyiziddwa ekibinja ekimu.

Mudde mu bibinja by'abantu abalina bye bafaanaganya okumala eddakiika ttaano, balonde ebirowoozo bibiri ku bye bayize

oba ebyo bye bayiseemu mu musomo bo ng'ekibinja bye baagala okwebaliza Mukama Katonda.

Ddayo eri enkulungo ennene era mugabane okwebaza okwo, nga muwandiika ku kipande ebyo bye mugabana, era bitimbibwe ku kisenge. Singa akasiriikiriro kaba nga tekoogeddwako, gamba nti osuubira nti abantu banyumiddwa akaseera ak'okusiriikirira, akatuyamba okuwuliriza Katonda n'okuwuliziganya ne bantu bannaffe.

Okwejjukanya ekitundutundu G

1. Mu nkulungo ennene, jjukiza abeetabi ku kusomoozebwaa kwe wabawa omulundi ogwayita. Babuuze endowooza zaabwe ku ngeri y'okukwasaganyaamu **okuyiga okw'obulamu bwonna** era n'engeri y'okuwaniriram mu biseera eby'omu maaso. Wuliriza ebirowoozo, era obiwandiike ku kipande.

2. Gamba bammemba abasirise babeeko bye bogera era osuubize okufunayo obudde okukubaganya ebirowoozo

3. Buuza oba nga waliwo omuntu yenna alina ky'ayize mu bukodyo obw'enjawulo obujja okwongera ku kwagalwa kwabwe n'ennyingiza mu bulamu bwabwe obw'obulimi.

Obubaka bwakunjaanyizibwa butya? Nga boogera n'abakugu, nga basoma oba okulaba abantu nga bakola? Kola enkalala z'obukugu bw'otegese aboogezi okwogerako. Leero buli omu ajja kuba n'obusobozi okuba ng'agezesza ku bukodyo bubiri obw'enjawulo oluvannyuma.

Omulinu H2: Okwetabya obusolo obutono mu bulimi

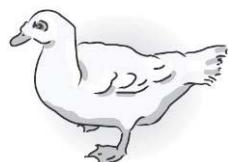
⌚ **Ekigendererwa:** Okusomesa abantu ku miganyulo gy'okulunda ebisolo okusobola okwaza ebitonde wamu n'okufuna amakungula amalungi.

⌚ **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganyiza awamu ebirowoozo.

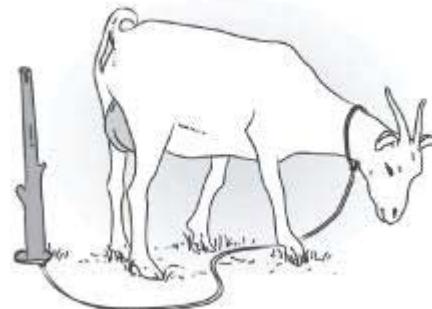
⌚ **Obudde obwetaagisa:**
eddakiika 15.

Ebigobererwa:

Mu nkulungo ennene, nga mumalirizza okutegeka ekipande, tandika okubuuza abantu ebibuuzo ku 'miganyulo gy'okulunda ebisolo'. Kakasa nti obukwatane obuliwo wakati w'ebiyetaago n'ebiva mu bisolo eby'enjawulo wamu n'ebirime bimenyeddwa, era okakase nti abeetabi bategeera nti obusa bw'ebisolo bwa mugaso nnyo mu kukola ekigimusa ekikolebwa mu bivunzibwa. Kikkaatirize nti enkoko n'embaata biyamba mu

kutangira ebiwuka ebirya ebirime. Menya ensonga lwaki obusolo obutono bwagalwa nnyo, naye ng'ate tovumirira bisolo ng'ente.

Omulinu H3: Okuyiga kwa bulamu bwonna!

⌚ **Ekigendererwa:** Okussa amaanyi mu kirowoozo ky'okubeera nti okuyiga kulina okugenda mu maaso - era n'okusalawo ku ngeri y'okusalawo ku ngeri ekibinja gye kijja okutuukirizaamu kino.

⌚ **Ennyinyonnyola:**
Okukubaganya ebirowoozo okwawamu era n'oluvannyuma wabeewo okukolera mu bibinja nga beetabise.

⌚ **Obudde obwetaagisa:**
eddakiika 30.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, buuza ebibuuzo ku nsonga lwaki "okuyiga kuba kulina okugenda mu maaso" oluvannyuma wabeewo okuteesa ku ngeri y'okukikolamu. Muwandiike ebirowoozo ku kipande, era ng'abeetabi tebalina kubaako kye babyogerako. Abeetabi bakubaganye ebirowoozo nga bali mu bibinja ebitabike okumala eddakiika 10.

2. Ddamu ogatte wamu abantu mu nkulungo owulirize ebiteeso by'abantu. Singa abantu baba baagala okuddamu okuba n'enkiiko endala, babuze "Buli luvannyuma lwa bbanga ki?", "Wa ew'okusisinkana?" era "Kiki ekija

okukolebwa?" Wandiika eby'okuddamu ku kipande.

3. Kirage nti tetulina kukola kusalawo kwa mugaso mu bwangu nnyo, era nti abakulembeze (abusukka mu omu) bajja kuba nga beetaagibwa. Tujja kukola okusalawo okusingako obulungi ku kye tulina okuzzaako bwe tuddamu okutunuulira eky'okulondako kino oluvannyuma lw'okubaako kye tukola eky'enjawulo okumala essaawa nnamba.

Okuwummulumu okunywa caayi
(eddakiika 15) nga kuliko
n'eb yokulya okukuuma
abantu nga balina amaanyi.

Omulimu H4: Obukugu obw'enjawulo obw'okunyumiwa n'okuyingizaamu ssente

⌚ **Ekigendererwa:** Okwolesa obukodyo (obukugu obw'enjawulo) bu biri oba busatu obusobola okusomesewa abantu b'omu kitundu okusobola okugaziya ku njolesebwa z'abeetabi.

⌚ **Ennyinyonnyola:** Okukubaganya ebirowoozo mu bufunze, oluvannyuma wabeeeo okwolesa kw'abo abalina obukugu mu kukola emirimu egypt' enjawulo egivaamu ensimbi. Abeetabi basisinkanira mu bubinja obutono, nga bugenda bukyukakyuka buli luvannyuma lwa ddakiika 25.

⌚ **Obudde obwetaagisa:** Essaawa 1 ku 1½.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, nnyonnyola ku ky'okulondako ky'okwolesa obukugu obw'enjawulo obuliwo era n'ekifo we bijja okugezesewa. Kikkaatirize nti 'amasomo gano ge g'okugezes' agagendererwamu okwongera

ku kwagala kw'abantu so si kubawa magezi gonna na bumanyirivu bwetaagisa olw'okufuna obuwangazi obw'okumala ebbanga eddene. Nnyonnyola ku nteekateeka z'okuba ng'ebibinja bikyusibwakyusibwa buli luvannyuma lw'eddakiika 25.

2. Abeetabi bagenda mu bibinja ebitabike okwolesa n'okufuna ekiwandiiko - nga tebannaba kukyusa kugenda mu kibinja kirala oluvannyuma lw'eddakiika 25.

Omulimu H5: Abalimi ng'abakulembeze b'ekitundu era abatuuze b'obwakabaka.

⌚ **Ekigendererwa:** Okukola enteekateeka ezisaanidde okusobola okufuna obuanirizi obwannamaddala era n'okuyiga. Okulonda abakulembeze okussa mu nkola enteekateeka zino.

Okukulaga ebibinja by'abalimi ab'omu kitundu' nga bammembra mu miyungo gy'oku ssemazinga n'ensi yonna, ezikola enkyukakyuka ez'okuleetawo ebiseera by'omu maaso ebikuumika era ebtalina bulabe ku butonde.

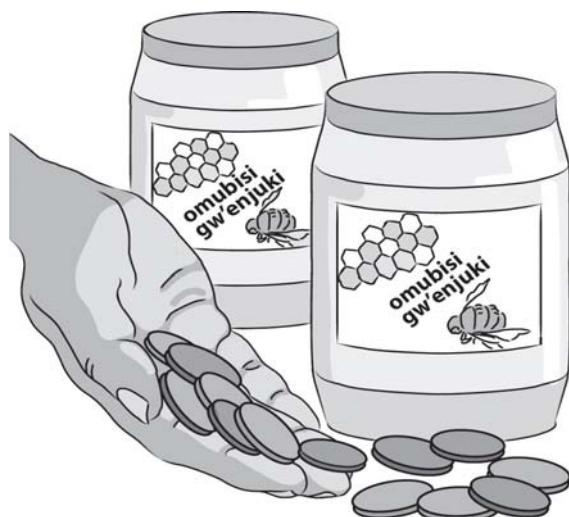
⌚ **Ennyinyonnyola:** Okukubaganya ebirowoozo okw'awamu oluvannyuma wabeeeo okukolera omulimu mu bibinja omuli abantu abalina ebibagatta era n'okukubaganya ebirowoozo okw'awamu okusembayo.

⌚ **Obudde obwetaagisa:** Essaawa 1.

Ebigobererwa:

1. Mu nkulungo ennene, nga mumaze okutegeka ebipande, tandika okugamba abantu bawe ebiteeso byabwe ebituukirizika ku “*Kiki kye tujja okuddako okukola?*” Biwandiike era oluvannyuma ogambe abantu okugenda mu bibinja byabwe omuli abantu bwe bafaanagana mu ddakiika ttaano.

Omubisi gw'enjoki guvaamu ensimbi

2. Gamba buli kibinja kironde ebiteeso bibiri bye balowooza nga bye bisinga okukoleka, era bateese ne ku mannya **g'abakulembeze basatu** (okuva mu kibinja ekinene) abajja okukolera awamu okutuukiriza enteekateeka z'omwaka ogusooka. Gamba nti kirungi okuba nga beegezaamu okuba abakulemebeze era nga balina okukikola buli luvannyuma lwa kiseera ekigere, kisobozese abantu abawera okuba nga bayiga okukulembra era nga tewali n'omu abeera waggulu wa munne.

3. Oluvannyuma lw'eddakiika 5, gamba ekibinja kyonna kiwlirize ebiteeso ku birina okukolebwa era n'obukulembeze. Naawe olina okuba ng'olina amannya g'abakulembeze b'olaba nga balina obusobozi ge wandikubaganyizzaako ebirowoozo mu mbeera ez'awamu nga oli n'abantu abakwatibwako, era nga muli wamu n'abakulembeze b'amadiini n'abennono. Goberera enkola ey'ennono ekwata ku kukola okusalawo (nga mukkaanya oba nga mulonda) okusobola okutuuka ku kusalawo okusinga okukkirizibwa abantu abasinga obungi, era n'okusuumusa abakulembeze b'omwaka guno.

Mwoyo Mutuukirivu aleetawo enkyukakyuka
mu bulamu bwaffe.

4. Gamba abantu bagende mu bibinja byabwe omuli abantu bwe bafaanagana, omulundi gumu ogusembayo, okumala eddakiika 10 nga bakubaganya ebirowoozo ku ‘ngeri ffe ng’abalimi gye tugasaamu wano, we tubeera mu ggwanga lyaffe, mu Afirika, era n’ensi yonna okutwalira awamu. Buli kibinja kirina okuba n’olupapula nga kirugabanyizzaamu ebitundu bina, nga birambiddwako erinnya ly’ensi yaabwe, Afirika n’ensi yonna.

5. Ddayo mu nkulungo ennene owulirize eby’okuddamu by’abantu era mukubaganye ebirowoozo okumala akaseera akatonotono. Kubiriza abeetabi okweraba ng’abaleesi b’enkyukakyuka mu bitundu byabwe nga beetegefu okukulembera ng’abawereza era ng’ekyokulabirako, kya Yezu, so si nga bannakyemalira.

6. Jjukiza buli omu nti Mwoyo MUtuukirivu atukungaanya wamu n’abantu ab’enjawulo bangi abalina okwagaliza, so si kubeera bubeesi bakkiriza abamanyiddwa. Bagambe basome Ebikolwa by’Abatume okulaba engeri Mwoyo Mutuukirivu gye yawoma omutwe mu Eklezia/Ekkanisa eyasookera ddala; bagambe basabire okubeera abeetegegefoukuengen’okukolera awamu ne Mwoyo Mutuukirivu by’akola (ebisinga nga byewuunyisa!) olwaleero.

7. Maliriza ng’obalabula nti ffe ‘abantu aba bulijjo’ oba tulima nga bwe tukola emirimu emirala oba kulima kwokka tetulina kulindirira gavumenti oba ‘abakugu’ kutugamba ekyokukola. (Bayinza obutakikola mu bwanngu nga bwe kisaanidde!) Kati tukimanyi nti, singa tukwasiza wamu, mu bwetoowaze era nga tulowoozezza bulungi, nga tukozesa ebitone byaffe n’embeera z’obutonde, ffe ng’abatuuze mu Bwakabaka bwa Katonda, tusobola okulima emmere ennyingi era ey’omutindo okusinga ku gye tulina. Awo tujja kwongera okunyimirwa obulamu, era tusikize abaana baffe ensi gye basobola okuyimirizaawo era esinga ku yaffe obulungi.

8. Gamba “Ka tujaguze!” era owe omukisa omuntu eyalondeddwu okuggalawo olukiiko n’okwanjula ekijjulo ayogere.

Ekikookero i:

Ebitongole ebirondeddamu gy'osobola okuggyga ebikwata ku nnima ey'obutonde ku lukalu Iwa Afirika

Ensi	Erinnyaly'ekitongole	Endagiro	Essimu	Email
Botswana	Permaculture Trust of Botswana (PTB)	P.O. Box 31113, Serowe	+267-463 2428	permclt@botsnet.bw
Cameroon	Better World Cameroon	P.B. 30809, Yaounde	+237 778 91580	foundation@betterworld-cameroon.com
Ethiopia	MELCA Mahiber	1519 code 1250, Addis Ababa	+251 115 507 172	melca@ethionet.et
Ghana	International Permaculture Ghana	P.O. Box TM 390 Techman, Brong Ahafo Region	+233 243 702 596	pyeboah@internationalpermaculture.com
Kenya	Manor House Agricultural Centre	Private Bag Kitale 30200	+254 20 355 0698	mhac@africaonline.co.ke
Kenya	Kenya Organic Agriculture Network	P.O. Box 7246, Nairobi	+254 20 261 0863	koansecretariat@elci.org
Lesotho	Berea Agriculture Group	P.O. Box 572 Teyateyaneng 200	+266 589 48772	
Malawi	Rescope Programme	P.O. Box 32280, Blantyre 3	+265 1 831 373	rescope@seedingschools.org
Namibia	Integrated Sustainable Land Management (ISLM –CPP)	Private bag 13306, Windhoek	+264 61 284 2811	ctjjahura@cppnam.net
Nigeria	RURCON (Rural Development Counsellors for Christian Churches in Africa)	P.O. Box 6617, Jos	+234 734 61560	Agwaivangmin@aol.com
Rwanda	Rwanda Rural Rehabilitation Initiative (RWARRI)	P.O. Box 256 Kigali	+250 514 789	rwarri@rwanda1.com
South Africa	Organics South Africa	P.O. Box 98347, Sloane Park 2152	+27 21 808 1767	khanana@mweb.co.za
South Africa	WESSA (Wildlife and Environment Society of South Africa)	P.O. Box 394, Howick 3290	+27 33 330 3931	ecoschools@wessa.co.za
Tanzania	National Network of Small-Scale Farmers Groups in Tanzania (MVIWATA)	P.O. Box 3220, Morogoro	+255 023 261 41 84	info@mviwata.org
Tanzania	SCC-VI Agroforestry Project – Mara	P.O. Box 1315, Mara	+255 028 264 2293	mara@viafp.org
Uganda	National Organic Agricultural Movement of Uganda	P.O. Box 70071, Kampala	+256 312 26 4039	admin@nogamu.org.ug
Zambia	Organic Producers and Processors Association of Zambia	P.O. Box 35317, Lusaka	+260 1 263070	oas@organic.org.zm
Zambia	PELUM (Participatory Ecological Land Use Movement) Association, Regional Desk	P.O. Box 320362, Lusaka	+260 211 257 115	pelumrd@pelum.org.zm
Zimbabwe	Fambidzanai Permaculture Centre	Box CY 301 Causeway, Harare	+263 4 291 5404	fambidza@yahoo.co.uk

Mwattu genderera nti olw'okuba nga ekitabo kino kifunda, tetusobodde kumenya bitongole byonna eby'omugaso wano. Okumanya ebisingawo ku bitongole ebiralala eby'omugaso mu ggwanga lyo, tuukirira ekitongole ekiri mu ggwanga lyo nga kimenyeddwa ku lukalala oba Ekitongole kya Rescope Programme (laba endagiro ey'e Malawi ku lukalala olwo waggulu).

Ekikookero ii:

Ebimera ebisobola okukulira awamu n'ebyo ebitakwatagana

EKIRIME	BYE KIKWATAGANA NABYO	BWE BITAKOLAGANA
Ebijanjaalo (pole)	lumonde, carrots, cucumber, cauliflower,	obutungulu, katunguluccumu
Empindi <i>Bush beans</i>	lumonde, cucumber, kasooli	obutungulu, katunguluccumu
Emboga <i>Cabbage family</i>	Ebimera ebiwunya akawoowo, lumonde, dill,	enkenene, ennyaanya, pole beans
Kaloti	kawo, lettuce, chives, obutungulu,	dill
Celery	leeks, ennyaanya,	
Cucumber	ebijanjaalo, kasooli, kawo, radishes, entungo	lumonde, n'omuddo oguwunya akawoowo
Entula Eggplant	Ebijanjaalo	
Leeks	obutungulu, celery, kaloti	
Lettuce	kaloti, radishes	
Kasooli	lumonde, kawo, ebijanjaalo,	
Obutungulu ne katungulu ccumu	beets, ennyaanya, lettuce, emboga,	Kawo, ebijanjaalo
Parsley	ennyaanya, asparagus	
Kawo	kaloti, turnips, radishes, cucumber, enva endiirwa	obutungulu, katungulu ccumu, lumonde
Lumonde	ebijanjaalo, kasooli, emboga, marigolds,	ensuju, squash, cucumber, ennyaanya
Ensuju	Kasooli, obulo (sweet millet), omuwemba	Lumonde
Soya	Akula n'ebirime byonna!	
Spinach	Enkenene	
Entungo	enkenene, kasooli	Lumonde
Ennyaanya	chives, obutungulu, parsley, asparagus,	Lumonde, fennel, emboga

Ekikookero iii: Ebiwandiiko by'Okwongera okusoma

Feeding the nine billion, Alex Evans (Chatham House Publications, 2009).
www.chathamhouse.org.uk

Foresight. The Future of Food and Farming (2011). Final Project Report. The Government Office for Science, London. www.bis.gov.uk/assets/bisppartners/foresight/docs/food-and-farming/11-546-future-of-food-and-farming-report.pdf

Klimaforum: A People's Declaration on Climate Change (2009)
www.internationalviewpoint.org/spip.php?article1777

Low Input Food and Nutrition Security, growing and eating more using less, Stacia Nordin (World Food Programme, 2005).
wfp.lilongwe@wfp.org; Nordinmalawi@gmail.com

Malawi's Traditional and Modern Cooking, Chitukuko Cha Amayi m'Malawi (1992 and 2008). CCAM, Box 2825, Blantyre, Malawi.

Natural Pest and Disease Control, Henry Elwell and Anita Maas (1995) Natural Farming Network Zimbabwe, PO Box CY301, Causeway, Zimbabwe.

Permaculture Posters, June Walker (2005). Set of 14 posters illustrating permaculture ideas and methods. jwthanthwe@googlemail.com

The SCOPE Facilitators book, Anna Brazier (The SCOPE Programme and the College Press, 2004). scope@ecoweb.co.zw

The Learners' Activity Book, Anna Brazier (The SCOPE Programme and the College Press, 2004), Harare. scope@ecoweb.co.zw

Underpinning Conservation Agriculture's Benefits: The Roots of Soil Health and Function, Francis Shaxson, Amir Kassam, Theodor Friedrich, Bob Boddey, and Adewale Adekunle (Soil Health Workshop Rome, 2008).
www.fao.org/ag/ca/doc/SHW_MainDoc_0708.pdf

Organic Agriculture and Food Security in Africa, United Nations Conference on Trade and Development & United Nations Environment Programme, (UNEP-UNCTAD, 2008), www.foodfirst.org/en/node/2306

World hunger best cured by small-scale agriculture: report (2011)
www.guardian.co.uk/environment/2011/jan/13/world-hunger-small-scale-agriculture

Ekookero iv:

Eby'okunywa eby'enjawulo, eby'okulya, n'ebijjulo

Ebijjulo

Amateeka agalina okugobererwanga okusobola okukyusa mu bijjulo nga tusinziira ku bubaka obuvudde mu musomo gwa 'Emmere ennyingi'

1. Emmere esinga gy'olya erina kuba nnansi - naye nga fuba okulya ebika by'emmere bingi nga bwe kisoboka.
2. Funza ku budde bw'okufumba era okyuse mu bukodyo bw'okufumba.
3. Buli lunaku lya ebibala n'enva endiirwa ebibisi, naye ng'obyozezza bulungi.
4. Ensigo, ebinyeebwa oba ebirime ebissa *nitrogen* mu ttaka olina okuba ng'obiryia okuzimba omubiri **waakiri mu bijjulo bya mirundi ebiri** buli wiiki.
5. Tolya nnyama kusukka mulundi gumu mu lunaku era olye eky'enyanja **waakiri emirundi ebiri** buli wiiki.
6. Kozesa kasooli yekka asobola okuliibwa ng'emmere, obulo, enjano oba obuwunga bw'omuwemba, ng'olya waakiri **ebika by'emmere bisatu** oba emmere ewa amaanyi mu mubiri buli wiiki, naye ng'obiryia mu kipimo ekitono. Fumba lumonde, mususumbuleko akakuta, omugoyere mu muzigo n'amata. Lya muwogo oba ejjuuni erifumbiddwa nga lisaliddwamu ebibajjo oba nga likooleddwamu obuugi.
7. Lya waakiri **ebika bitaano eby'enva endiirwa oba ebibala** buli lunaku, ng'olonda ebyo ebirina langi ez'enjawulo; kyenvu, kacungwa, kakobe, ebikoola bya kiragala omutangaavu n'omukwafu.
8. Ebiwuka ebiriibwa (okugeza, ensirijnjanyi z'ekika kya *mopani*, amayanzi oba enkuyege) bw'eba nga sizoni yaabyo, byokyeko katono, oteekeko ka butto omuronotono oba otuzzi n'omunno oba kaamulali.
9. Amagi n'enva endiirwa: kuba eggi limu (1),

oteekemu ejjiiko emu ey'amata mu ggi lya buli muntu, teekamu omunno omutono, fumba mangu mu butto omuronotono, tabulamu nga towummuza, oluvannyuma osseemu ennyaanya ensaleesale nga mbisi, n'obutungulu ng'eggi terinnaba kwekwata era oliggye ku muliro oluvannyuma lw'ekitundu ky'eddakiika.

10. Lya emmere ennime mu ngeri ey'obutonde. Eddagala erifuuyira eribeera mu mmere lisobola okuleeta obuzibu ku bulamu.

Eby'okunywa

Tusuubira nti tojja kuba ng'ogabula byakunywa bya ccupa ebitabikiddwamu ebirungo ebitali bya butonde - naddala mu mikolo eg'yokutendekebwaa. Eby'okunywa ebiyitibwa 'ebiweweevu' biba bya bbeeyi era nga tebirina kiriisa kye biwa. Mu kifo ky'ebyo gabulamu eby'okunywa ebikooleddwa ewaka era ebirimu ekiriisa, ka bibe nga binnyogoga oba nga byokya, okusinziira ku mbeera y'obudde okugeza:

Eby'okunywa ebya bulijo ebitatamiiza ebikooleddwa okuva mu kasooli oba obulo (obuyitibwa *thobwa* oba *mahewu* mu nsi ezimu).

Ekisubi oba amajaani: byoze oba bisale (nga buli muntu omuwaayo olubatu) lw'ekisubi oba ensaaano yaakyo oyiwe mu bbinika y'amazzi ageesera. Galeke gateeke okumala eddakiika ssatu, oluvannyuma otabule caayi era oteeekemu ne ku mubisi gw'enjuki oba sukaali owa kitaka.

Ekimuli kya Rosella, nga kibisi oba nga kikaze: kifumbire mu mazzi okusobola okukola caayi - era nga biba birungi nga binnyogoga.

Eby'okunywa ebiva mu micungwa n'enniimu: yoza emicungwa oba enniimu, zisale mu bulere ng'ossa mu jaaga oba ebbakuli, teekamu ejjiiko ya sukaali biteeke, nga bw'otabulamu oluvannyuma lw'akaseera. Oluvannyuma lw'essaawa bbiri (2).

kenenulamu amazzi agavuddemu era ogasaabulule n'amazzi amalala nga tonnaba kunywa. Kozesa ekitundu ky'enniimu kumu ku buli muntu oba omucungwa gumu ku buli bantu basatu. Osobola okunnyika omucungwa oba enniimu ensaleesale omulundi omulala gumu, ng'okozesa amazzi ageesera amalala ne sukaali okusobola okukola ebyokunywa ebirala. Ebyo ebiba bivuddemu omubisi biteeke ku ntuumo y'ebivunzibwa

Omubisi gw'amapeera: yoza eppeera eryengedde, lisaleesale, teekamu ebikopo bibiri eby'amapeera, ekikopo kumu ekya sukaali, ebikop bisatu eby'amazzi ageesera byonna obisse mu bbakuli ennene, kamuliramu enniimu emu, tabulamu, obikkeko era obireke okumala ekiro kiramba. Binyigeemu nga tonnaba kubikozesa olunaku oluddako, oba obinnyogoze okumala olunaku lumu oba bbiri. Ebibala by'oggyeemu omubisi biteeke ku ntuumo y'ebivunzibwa.

Omubisi gwa Baobab: kozesa enkola eza bulijjo singa ebibala biba nga biri mu sizoni yaabyo biba birungi era nga birimu ekirungo kya vitamiini C.

Amazzi amayonjo: era nago malungi nnyo, era abantu abasinga obungi banywa amazzi mangi ddala okusobola okuba n'obulamu obulungi! Ganywebwa mu makkati g'emmere, waakiri liita bbiri (2 buli lunaku ku bantu abakulu. Gagabe mu biseera by'okunywa caayi mu misomo ne mu mikolo gy'okutendekebwa.

Amata aga Soya: nnyika ensigo za soya mumazzi amayonjo okumala ekiro kiramba waakiri okumala essaawa 16. Olunaku oluddako, nnyulula era okamule soya oyo, oluvannyuma obisekule oba obimentule (omulimu guno munene!). Teekamu ebikopo bina (4) eby'amazzi ageeseze mu buli kikopo kumu ekya soya omusekule era obibugumyeko katono, ng'otabulamu buli budde, okutuusa nga biyidde. Ggya ensuwa ku kyoto osengejje soya ono nga weeyambisa akagoye akayonjo oba akasengejja akalungi ng'oyiwa mu nsuwa endala. Teekamu ebikopo bibiri (2) eby'amazzi agookya mu soya omusebbuule era oteekemu amata amalala. Fumba soya okumala eddakiika kumi (10), oluvannyuma

omukozese nga amata g'ente. Ekyo ekisigala mu kasengejja oba akagoye kiyitibwa *okara - bikozese* mu mmere etaliimu nnyama oba mu kuteekateeka obuugi bw'ekyenka oba okukola bisikwiti wa soya.

Eby'okulya ebiwoomu era ebyongera amaanyi mu mubiri.

Kasooli oba omuwemba 'omutulise': zitulise ng'otaddemu butto omuronotonu mu ntamu oba ensuwa embikkeko, nga bw'onyeenyaamu okumala akaseera. Yawulamu emberenge ezitannaba kutulika era oziwe enkoko okusobola okutaasa amannya go.

Ensigo enkalu entulise: Kalanga ensigo z'ensujju, ez'entungo (nga kika kumu oba nga ntabike) ng'ozikalangira mu butto omuronotonu mu ntamu ey'omubiri omugumu, okumala eddakiika emu oba bbiri nga zibikkiddwako. Tabulamu omulundi gumu.

Ebinyeebwa ebikalange: biba birungi nga temuli munnyo, lwa nsonga abantu abasinga balya omunnyo mungi okusobola okuba abalamu.

Amatooke oba amapeera: amapeera geetaaga okusooka okwozebw.

Bisikwiti wa Soya: Gatta gulaamu bisatu (300gm) eza okara ne gulaamu kikumi ataano (150gm) ez'obuwunga n'ejjiiko bbiri (2) ez'obuwunga obuzimbulukusa (bicarbonate soda). Bigoyere mu gulaamu (100) ez'omuzigo n'omunnyo ogumala. Kubira eggi limu (1) mu 250 ml ez'amata oba soya obigatte mu bye wamaze okutabula edda. Kolamu obuntu obutono ennyo era obuseeteevu ng'obukolera ku ttule eriko butto. Salayo bu bisikwiti asatu mumukaaga (36) obuteeke mu kkalaayi eyokya okumala eddakiika asatu (30). Buleke buwole okumala akaseera nga tonnaba kubuggyamu. Bw'aba ng'awoze era ng'akaze, mutereke mu kikebe ekitayisa mpewo. Alina okunnyikibwa obulungi mu caayi oba mu ssupu - kubanga abeera akaluba. Ayamba mu kuliisa abaana abato.

Amandaazi agava mu bibala: Tabula ebikopo bina eby'obuwunga bw'enjaano,

ejjiiko bbiri (2) ez'obuwunga obuzimbulukusa, n'ejjiiko za sukaali nnya (4). Gattamu amagi abiri (2) amakube n'ebikopo by'amata oba amazzi bibiri (2), obikube bulungi. Salasala amatooke amawaate, emiyembe oba ennanaansi nga bisaliddwasaliddwa mu butundu obutonotono, binnyike mu muzigo era obisiike mangu mu butto ayokya.

Bisikwiti w'ebinyeebwa: sundayo ebikopo bya siyaje bisatu (3), *margarine* n'ekikopo kimu (1) ekya sukaali obigatte wamu, era ogattemu ebikopo bibiri (2) eby'enjano n'ejjiiko emu (1) ey'obuwunga obuzimbulukusa, amagi abiri (2) amakube n'ekikopo kimu (1) eky'omuzigo gwa *peanut* oba ebinyeebwa ebise, okusobola okukolamu ekintabuli ekigumu. Seteeza obupiira bw'enjano obutono bw'ozinze ku ttule eriko ku butto. Kolera mu kkalaayi ey'ebbugumu ettonotono oba osiikire ku lubaati oluliko butto okutuusa nga bifuuse

bya kitaka era bw'omala obitereke mu kikebe ekitayisa mpewo.

Obugaati obuva mu Nsujju: Kunjunta ebikopo 2 eby'obuwunga, ejjiiko bbiri (2) ez'obuwunga obuzimbulukusa n'omunnyo ogumala obitabike wamu, okubeyo eggi limu (1) era otabikemu ekikopo kimu (1) eky'ensuju enfumbe era nga nsekule.

Gattamu obuwunga n'amata amatonotono bwe biba nga bikalu nnyo. Sena ejjiiko nga bw'osiikira mu butto mu kkalaayi eyokya okutuusa nga bufuuse bwa kitaka. Buteeke mu kikebe ekitayisa mpewo. Liirako siyaje (margarine), ekipooli ky'ebinyeebwa (peanut butter) oba jaamu (jam).

Ekintabuli ky' ensigo enfumbe: fumba ekintabuli ky'ensigo zonna ne kawo oba ebinyeebwa obifumbe okutuusa lwe bigonda. Teekamu omunnyo bisobole okuwooma.

Ebikozesebwa mu nteekateeka ya Nayitibwa kuweereza (Called to Care)

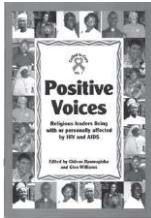
AMALOOBOOZI AGAZZAMU AMANYI

POSITIVE VOICES

Bannaddiini abawangaala nakawuka ka Mukenenya (HIV and AIDS)

Obujulizi obwa bannaddiini ssekinoomu 14 okuva mu Afrika (12 Abagoberezi ba Kristu, babiri

Basiraamu) abawangaala n'akawuka ka Mukenenya (HIV). (emiko 40; 2005; ISBN 978-0-9549051-3-2; <http://www.stratshape.org/b-cc-01-positive.htm>)

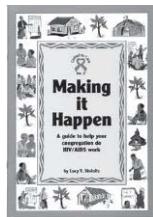

TUKIKOLE

MAKING IT HAPPEN

Ebigobererwa okuyamba abagoberezi okuba nga bakola emirimu gya Mukenenya (HIV/AIDS work)

Akatabo akayamba abakulembeze b'eddiini okutandikawo n'okukwasaganya pulojekiti za Mukenenya (HIV project). Mulimu ebitundu eby'enjawulo ebikwata ku nteekateeka, okukola okusalawo, okuwandiika ekiteeso ky'okunoonyereza, okutegeka embalira, okubalirira eby'ensimbi, n'okulondoola wamu n'okwekenneeny. (emiko 44; 2005; ISBN 978-0-9549051-1-8; <http://www.stratshape.org/b-cc-02-happen.htm>)

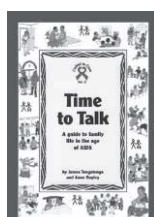

KE KASEERA TWOGERE

TIME TO TALK

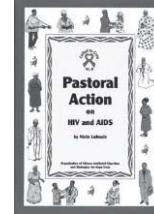
Ebigobererwa ku ngeri y'okuyimirizaawo obulamu bwa famire mu bbanga lye babeera ne SIRIIMU Akatabo

ak'okusobozesa amasinzizo n'ebitundu okukubaganya ebirowoozo ku bulamu bwa famire n'okwegatta mu mbeera ya nnawookeera w'obulwadde bwa SIRIIMU abunye ensi yonna. Mulimu emizannya, okubuuza ebibuuzo, ebigobererwa mu kukubaganya ebirowoozo, okusoma Bayibuli n'emirimu emirala egyptabwamu abantu ab'enjawulo. (emiko; 2006; ISBN 978-0-9549051-8-7; <http://www.stratshape.org/b-cc-03-talk.htm>)

EBIKOLEBWA ABASUMBA PASTORAL ACTION

Kyatandikibwaho ekitongole kya Organisation of African Instituted Churches (OAIC), era ng'ekitabo kino kyakolebwa okusobozesa abasumba n'abakulembeze b'eddiini aba bulijo mu kulwanyisa ebizibu ebireetebwaho nnawookeera w'obulwadde bwa SIRIIMU (omuko 48; 2008; ISBN 978-1-905746-04-0; <http://www.stratshape.org/b-cc-04-pastoral.htm>).

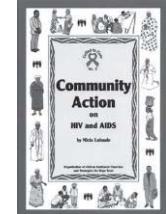
KAWEEFUBEW'ABANTUKU

KAWUKAKAMUKENENYANE

SIRIIMU

COMMUNITY ACTION ON HIV AND AIDS

Kino nakyo kyakolebwa ekitongole kya OAIC, ekitabo kino kyakolebwa okuyamba abakulembeze b'eddiini okulwanyisa ensonga z'embeera z'abantu, ez'ebyobuwangwa, n'ebyenfuna ezikwata ku kirwadde kya SIRIIMU ku mutendera gw'ekitundu. Kirimu emiramwa nga okukabasanya abaana, obutabanguko mu maka, bannamwandu okufumbifizibwa ab'enjanda z'abagenzi n'okukaayanira ebintu by'abenganda. Emiko 48; 2008; ISBN 978-1-905746-05-7; <http://www.stratshape.org/b-cc-05-community.htm>).

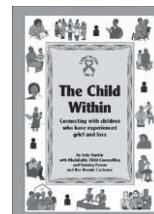
OMWANA ALI MU NZE

THE CHILD WITHIN

Okukwataganan'abaana abayisemumbeera ey'ennyiiken'okufiirwa

Kyakolebwa mu Ssaza ly'Ebuwanjuba bwa South Afrika, ekitabo kino kissaawo entandikwa empya mu kutumbula obusobozi bw'abaana okugumira embeera oluvannyuma lw'okuyita mu kubonaabona, ennaku n'okufiirwa.

Kino kikikola nga kiwa abantu abakulu obusobozi abalabirira abaana okuddamu okuzuula n'okusima omwana waabwe oyo ali munda mu bo. (emiko 68; 2008; ISBN 978-1-905746-08-8; <http://www.stratshape.org/b-cc-06-child.htm>)

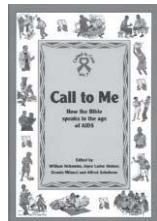
MUMPITE CALL TO ME

Engeri Bayibuli gy'eyogera

ku mulembe

gw'obulwadde bwa

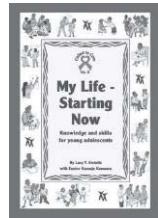
SIRIIMU Kyakolebwa okuba nga kikozesebwaa Eklezia/Ekkanisa, ebitongole ebyatandikbwawo ku musingi gw'enzikriza ez'enjawulo, Ebitongole by'obwannakyewa n'ebibiina by'omukitundu. Kirimu enjigiriza za Bayibuli 20 ezeekuuusa ku Mukenenya ne Siriimu, okugeza okwegatta n'obukaba; okuwonyezebwa, okufa, ennaku, n'okukungubaga, okwessaako omusango (stigma), okusosolwa n'okugaanibwa abalala; Obukulembeze bwa bannaddiini Eklezia oba Ekkanisa, obufumbo, abaana, okutya n'okukulungutana. (emiko 76; 2010; ISBN 978-1-905746-14-9; <http://www.stratshape.org/b-cc-07-me.htm>)

OBULAMU BWANGE – OKUVA KATI MY LIFE – STARTING NOW

*Amagezi n'obukugu
obw'okuyamba
abavubuka*

Kikwata ku magezi n'obukodyo bw'obulamu bw'abavubuka abali mu myaka 10 -15, ng'essira lissibwa ku nkula y'ebitundu ebizaala okutuukira ddala mu kiseera nga bavubuse. Kikozesa enkola ey'okwetabyamu abavubuka okusomesa n'okuyiga nga bayita mu mizannya, okufuna ekyokulabirako ekimu ekiraga byonna, okunyumya engero, okubuza ebibuuzo, okusoma Bayibuli n'okukola eby'emikono. (emiko 80; 2010; ISBN 978-1-905746-15-6; <http://www.stratshape.org/b-cc-08-life.htm>)

EMMERE ENNYINGI ERA EY'OMUTINDO

MORE AND BETTER FOOD

Ku bantu ababeera ne Mukenenya ne Siriimu, endya ennungi nayo ya mugaso nnyo era nga bwe kiri ne ku kufuna obujjanjabi obulungi. Kyokka ate mu Afrika eri wansi w'eddungu Sahara, abantu abasinga abalina Mukenenya tebalina mmere ebamala era nga balya bubi. Ekitabo kino kyoleka engeri abalimi abasookerwako gye basobola okulimamu emmere ennyingi mu ngeri gye basobola okweyimirizaawo era n'okwanganga ebizibu ebireetebwawo enkyukakyuka mu mbeera y'obudde.

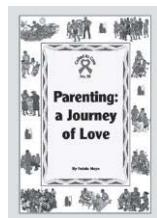
(emiko 88; 2011; ISBN 978-1-905746-16-3;
<http://www.stratshape.org/b-cc-09-food.htm>)

OBUZADDE NG'OLUGENDO LW'OMUKWANO

PARENTING AS A JOURNEY OF LOVE

Kitunuulira amagezi n'obukodyo bw'obulamu abazadde n'abakuza b'abaana bye beetaaga okuwa abaana baabwe obukuumi okuva eri ebizibu ebisobola okutuuka ku bulamu bwabwe n'embeera ennungi, era n'okubawa entandikwa y'obulamu esinga obulungi nga bwe kisoboka. Kikozesa engero (emboozi), ebitontome, okujuliza, okusoma Bayibuli, okuzannya emizannya n'okukola emirimu eg'yokwetabamu. (emiko 56; 2011; ISBN 978-1-905746-04-0; <http://www.stratshape.org/b-cc-10-parent.htm>)

Okusobola okulagiriza oba okusaba kkopi z'ebitabo bino, kwatagana n'ekitongole kya Strategies for Hope Trust:
sfh@stratshape.org

(Laba ku ngulu kw'ekitabo okusobola okufuna endagiriro yonna mu bujuvu.)

**Okusobola okulagiriza oba okugula kkopi z'ekitabo kino, kwaterana
n'ekitongole kya *Agency For Integrated Rural Development*
(AFIRD):**

Website: www.afirduganda.org

Email: info@afirduganda.org

Tel: +256 787 230 685

Ekitabo kino eky'ebikozesebwa bya Pulojekiti ya Nayitibwa Kuweereza (**CALLED TO CARE**) kirimu ebiwandiiko ebigobererwa mu kukola emirimu egy'enjawulo ku nsonga ezeekuusa ku Mukenenya (HIV) ne Siriimu (AIDS) ekyategekebwa okukozesebwa abakulembeze b'amakanisa ne Eklezia naddala mu bitundu bya Afrika mu nsi eziri wansi w'eddungu Sahara. Omugaso gw'ebiri mu kitabo kino kuyamba abasumba, bafaaza, abasomesa, bannaddiini, ababuulizi n'abagoberezi baabwe wamu n'ebitundu gye babeera:

- Okwefumiitiriza n'okutegeera ensonga eziva ku Mukenenya wamu n'okuyitibwa kw'Abakristo ku kufaayo ku bantu mu ngeri y'ekisa ku nsonga z'omwoyo, empisa, ebyobulamu, n'embeera z'abantu.
- Okumalawo okwesalira omusango oba okwekyawa, okusirika, okusosola, okwegaana n'okwegaanyisa, okutya n'okuggwaamu amaanyi ebiremesa enteekateeka z'Ekklesia, Eklezia, n'ekitundu okukola obulungi ku nsonga ezeekwanya ku Mukenenya ne Siriimu.
- Okuluujamya abagoberezi baabwe n'ebitundu nga bayita mu mitendera gy'okuyiga n'enkyukakyuka ebireetera amakanisa n'Eklezia okukola emirimu egy'enjawulo egiyamba abantu, amaka, n'ebitundu okukendeeza ku kusaasaanya kwa Mukenenya wamu n'okuziyiza ebiva mu nnawookeera wa Mukenenya.

Nayitibwa Kuweereza (**CALLED TO CARE**) kawefube wa Kitongole kya "Strategies for Hope Trust", ekifulumya ebitabo ne viidiyo ebiyamba okwongera okutumbula omutindo gw'ebikolebwa mu kitundu okulabirira n'okuyamba abalwadde ba Siriimu wamu n'okuziyiza Siriimu mu nsi ezikyakula naddala mu ezo eziri wansi w'eddungu Sahara.

Enteekateeka ya Nayitibwa Kuweereza (**CALLED TO CARE**) essibwa mu nkola ng'eyisibwa mu mitendera gy'ensi yonna omuli kawefube alimu amakanisa n'Eklezia, ebitongole by'enzikiriza ebirala, ebitongole by'amakanisa n'Eklezia eby'ensi yonna, abafulumya n'abasaasaanya b'ebitabo n'abalala be bakolagana nabo.

OMUSUNSUZI: Glen Williams

ABAWANDIISI

Rev Dr Anne Bayley Musumba mu Kkanisa y'e Bungereza, ate nga yali Pulofeesa omukugu mu Kulongoosa mu Ddwaliro ly'e, Lusaka, Zambia.

Mugove Walter Nyika musomesa w'ebikwata ku buttonde bw'ensi mu Malawi, era ng'akolera wamu n'ebitongole binywanyi bya "Rescope" mu Afrika ey'Obuvanjuba n'obukiikaddyo. Alina obumanyirivu bwa maanyi mu bulimi obulimu okukozesa ebintu eby'obutonde wamu n'okuwa amagezi ku nkozesza y'ettaka ly'amasomero.

Ebifaananyi by'essomero lya pulayimale erimu mu Malawi ebyakubibwa nga tebannaba ne nga bamaze okussa mu nkola ennima y'okukozesa ebintu ebyobutonde.

ISBN 978-1-905746-16-3